॥ श्रीमद्दिग्विजयरामो विजयते ॥

श्रीमट्टीकाकृत्पादाचार्य(जयतीर्थयति)विरचिता

श्रीमन्न्यायसुधा

सनाभिः

१) श्रीमद्विद्याधीशतीर्थयतिकृता — — वाक्यार्थचन्द्रिका
२) श्रीमत्सत्यव्रततीर्थयतिकृता — — सुधाविवृतिः
३) श्रीमद्राघवेन्द्रयतिकृतः — — परिमळः
४) श्रीमद्यदुपत्याचार्यकृता — — सुधाटिप्पणी
५) श्रीमच्छ्रीनिवासतीर्थकृतम् — टीकाऽधृतसुधावाक्यार्थविवरणम्
६) श्रीमन्मन्नारीकृष्णाचार्यकृतः — — चषकः

इति षड्टिप्पणीभिः समलङ्कृता

तस्याश्चायम्

पञ्चमो विभागः

श्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थानश्रीमदुत्तरादिमठाधीशैः

श्री १००८ श्रीमत्सत्यप्रमोदतीर्थश्रीमच्चरणैः

नैकविद्वद्भिः संशोध्य

श्रीमन्मध्वसिद्धान्ताभिवृद्धिकारिणीसभातः
प्रकाशिता ।

शा. श. १९०५ ई. स. १९८३

उत्तरादिमठ, बसवनगुडी
बेङ्गळूर ५६०००४

प्रथममुद्रणम् शा. श. १९०५ १००० प्रतयः

संशोधकविद्वद्वृन्दम्

श्री. पं. पू. रामाचार्य कट्टी
(श्री. श्री. सत्याभिज्ञतीर्थश्रीचरणानां पूर्वाश्रमतनूजाः)
श्री. पं. पू. रंगाचार्य गुत्तल
(श्री. श्री. सत्यप्रमोदतीर्थश्रीचरणानां पूर्वाश्रमतनूजाः)
श्री. पं. पू. हयग्रीवाचार्य गुत्तल
श्री. पं. रंगाचार्य कल्लापूर
श्री. पं. गोपालाचार्य माहुली
श्री. पं. नरसिंहाचार्य वालकोंडा
श्री. पं. कृष्णमूर्ति नंदगुडि
श्री. पं. केशवाचार्य कट्टी
श्री. पं. मध्वाचार्य चिंतामणि
श्री. पं. माधवाचार्य कट्टी
श्री. पं. रंगनाथाचार्य हेळवणी
श्री. पं. भीमसेनाचार्य धरखेडकर

मुद्रकः
धरखेडकरोपाह्वबाळाचार्यतनूजो धनंजयः
सुधामुद्रणमन्दिरम्
उत्तरादिमठीयावारः, बसवनगुडी
बेङ्गळूर ५६०००४

This book is Published
with the financial assistance of
Tirumala Tirupati Devasthanams
Under their scheme
aid to publish religious books

या० — **आत्मख्यातिपक्ष** इत्यत्रात्मशब्देन स्वपर्यायेण ज्ञानं विवक्षितम् ॥

श्री० — **किं चेदमिति** ॥ रजतमित्यर्थः ॥ **ज्ञानवदिति** ॥ ज्ञानेऽनुव्यवसायरूपापरोक्षज्ञानविषयत्वमस्तीति द्रष्टव्यम् ॥ **आन्तरस्येति** ॥ ज्ञानरूपत्वेनान्तरपदार्थस्येत्यर्थः । ननु बाह्यतावभासस्य भ्रमत्वे नेदंरजतमिति बाधकज्ञानस्य रजतनिषेधरूपत्वेन बाह्यतानिषेधरूपत्वाभावाद्बाधकत्वं नोपपद्यते । तथात्वे नेदं बाह्यमिति बाधोदयः स्यादिति चेत्तत्राह ॥ **तस्येति** ॥ तस्य बाधकस्येत्यन्वयः । तथाच नेदमिति रजतस्य बाह्यत्वमेव निषेध्यतयाऽभिप्रेतमिति नोक्तदोष इति भावः । सत्त्वे ज्ञानाकारस्य रजतस्यान्तःसत्त्वाङ्गीकारे । ननु न तावदसदेव रजतं प्रतीत्यनुपपत्तेरित्युक्तमिति चेत्तत्राह ॥ **असत इति** ॥ रजतस्येत्यर्थः ॥ **बहिष्ठताया अपीति** ॥ असत्त्वाविशेषादिति भावः । बहिष्ठतायाः सत्त्वात्तत्प्रतीतिः संभवतीति चेत्तत्राह ॥ **ततश्च इति** ॥ ननु रजतस्य सत्त्वाङ्गीकारेऽसदेव रजतं प्रत्यभादिति प्रत्ययविरोधो नास्तीति शङ्कते ॥ **बहिः सत्त्वमेवेति** ॥ रजतस्येत्यर्थः ॥ स्यादिदं यदि रजतस्यान्तरत्वं स्यात्तदेव न संभवतीत्याह ॥ **आन्तरत्व इति** ॥ ज्ञानरूपत्व इत्यर्थः । शुक्तिसंप्रयोगेण शुक्तिसन्निकृष्टदुष्टेन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वेनैवेत्यर्थः । तदुपपादयति ॥ **ज्ञानस्येति** ॥ इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वेनैव ज्ञानस्यापरोक्षत्वमित्यर्थः । तथाच विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावसद्भावात्साधनवैकल्यमित्यवगन्तव्यम् । तस्यारोपितस्य । अन्तःसत्त्वे ज्ञानरूपत्वेनान्तरत्वादिति भावः ॥ **अन्यथेति** ॥ देहदाहापत्त्यान्तरत्वानङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **अन्तरपीति** ॥ पुरोदेशे देशान्तरे च सत्त्वस्य भ्रान्त्यनुपपत्तिप्रमाणाभावाभ्यामुक्तरीत्याऽसंभवेन बहिः सत्त्वं नास्त्येवेति भावः ॥ **आत्मख्यातिपक्ष इति** ॥ आत्मज्ञानस्वरूपमेव रजतं ख्यायत इति पक्ष इत्यर्थः ॥

च० — विपर्यस्तस्य बहिः सत्त्वकल्पप्रतिविधानानन्तर्येणान्तःसत्त्वकल्पं प्रतिविधित्समान आत्मख्यातिकल्पमनुवदति ॥ **अपरे त्विति** ॥ **दृष्टान्तश्च साधनविकल इति** ॥ वृत्तिज्ञाने स्वप्रकाशतायाः प्रतिविधास्यमानत्वादिति भावः । **ज्ञानस्येन्द्रियसंयोगादिति** ॥ साक्षिरूपेन्द्रियसंयोगादित्यर्थः ।

सु० — अन्ये पुनरिदं रजतमिति प्रतीतिरसदालम्बनैवेत्यास्थिताः ॥ तथा हि । न तावदिदं सदेव, बाधबोधविरोधात् । नापि सदसत्, तत्रैव तदैव तस्यैव सदसत्त्वविरोधात् । देशकालप्रकारव्यवस्थया सदसत्त्वाङ्गीकारे घटादितुल्यतापातात् । किंचैवं सति सदिदं रजतमिति ज्ञानं भ्रान्तिर्नैव भवेत् ; सत्त्वस्य विद्यमानत्वात् । सदसदात्मकं सत्त्वेन विषयीकुर्वत्कथं न भ्रान्तिरिति चेत् ; तत्किमेकदेशदर्शनं भ्रान्तिः । तथा च बाधकप्रत्ययोऽप्यसत्त्वमात्रा-

वस्तुन्यपि न कथं भ्रान्तिः । संवेद्यत्वतत्त्वनिषेधाद्भ्रान्तित्वमिति चेत् तर्हि संवेद्येति तत्त्वप्रतिषेधा-द्बाधकस्यापि भ्रान्तिताऽभिधानम् । तस्मादसत्त्वेन विभ्रमालम्बनम् ॥ न चासतोऽवभासानुपपत्तिः विविक्ताग्रहणादस्य निरस्तत्वात् । अन्यथाख्यातिवादिभिरसत एव तादात्म्यस्य संसर्गस्य वा प्रतिभासाभ्युपगमात् । विज्ञानख्यातिवादिभिरप्यसत्त्वाया एव बाह्यतायाः प्रतीत्यङ्गीकारात् । सत एव प्रतीतिरिति पक्षे न भ्रान्तिनामापि वाच्य इति ॥ अत्रेदं विवेचनीयम् ॥ केयमसत्ख्या-तिरिति । यदि सदेव शुक्तिकाशकलं तत्कालदेशासद्रजतात्मनाऽवगाहमानं ज्ञानमिति, तदाऽनुज्ञया वर्तामहे । यथोक्तम् । 'तस्माद्यदन्यथासन्तमन्यथा प्रतिपद्यते । तन्निरालम्बनं ज्ञानमसदालम्बनं च तदि'ति । यदि पुनरिदं रजतमित्यवभासे चकासदसदेवालम्बनमिति, तदसत्; इदङ्कारास्पदस्य शुक्तिकाशकलस्य प्रागूर्ध्वं चावभासनात् । यदि च न तदिदङ्कारा-स्पदं तदा न भ्रान्तिबाधकयोस्तुल्यग्रहणेन निर्दिशेदुपादानं च परित्यजेत् ॥ किञ्चास्य ज्ञानस्य कारणं वक्तव्यम् । दुष्टेन्द्रियादिकमिति चेन्न । तस्य सन्निकर्षमनपेक्ष्य कारणतायामति-प्रसङ्गात् । असता च सन्निकर्षायोगात् । शुक्त्यादिना सन्निकर्षोऽस्तीति चेन्न । तस्य सति तज्ज्ञानस्यापवर्जनीयत्वात् । अथ संस्कृतिरेव रजतादिप्रतिभासकारणम्, तदाऽन्यथाप्यसन्निहिते शुक्तिशकले किं न स्यात् । अथ काचादिचक्षुरिन्द्रियसन्निकर्षोऽपि संस्कृतेः सहकारीति चेन्न । तथात्वे भूतलचक्षुषोरपि शुक्तित्वेनावभासप्रसङ्गात् । दोषनिमित्तः शुक्तिचक्षुःसंयोगोऽपि कारणमिति चेन्न । अधिष्ठानत्वानभ्युपगमे भूतलशुक्तिशकलयोरविशेषेण कस्य [illegible]:-कारणमिति विवेक्तुमशक्यत्वात् ॥ अपि चासदेव रजतमवभासमानं न तावदसत्त्वेनावभासते । अर्थक्रियाऽर्थिप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । सत्त्वेन प्रतिभासे त्वन्यथाख्यातिरङ्गीकृतेति शुक्तिरेव रूप्य-तयाऽवभासत इति कुतो नाङ्गीकरणीयम् । तथा सत्यप्रमुख्यनिर्देशादयोऽप्यनुकूलिताः स्युः । केवलोपलम्भाद्भ्रमस्तर्हि कथमिति चेत् सोऽपि तेजःप्रभृतिद्रव्यसामान्येनेति वदामः । तस्मान्नैवं विज्ञानख्यातिपक्षोऽपि साधीयान् ॥ ४ ॥

सु०—सत्ख्यातिनिरासानन्तरमसत्पक्षं निरसितुमनुवदति ॥ अन्ये इति ॥ एवेति सत्पक्षाद्व्यवच्छेदार्थं प्रदर्शयति । सदेवेत्यत्र बहिःपुरोवर्तिदेशान्तरसत्त्वोक्तिः । 'सत्त्वपरत्वाभ्यां नित्यं सदसत्त्वात्मके । वस्तुनि ज्ञायते किञ्चिद्रूपं कैश्चित्कदाचने'ति रजतं स्वरूपेण सत् शुक्तिरूपेणासत् तत्र कस्यचित्सद्रूपप्रतीतिरपरस्या-सद्रूपप्रतीतिरिति कस्यचित्पक्षमाशङ्क्य निषेधति ॥ तर्हीति ॥ भेदाभेदवत्सत्त्वासत्त्वयोर्विरोध एव नास्तीति पक्षे त्वाह ॥ विरोधेति ॥ ननु तथाऽपि परिशिष्यमाणेऽप्यनुपपत्तिरित्याशङ्क्यते ॥ न चेति ॥ प्रसक्ते-

र्यादिभिस्तदनुपपत्तेरनुद्भावनीयत्वमाह ॥ **विवेकेत्यादिना** ॥ एवमनूदितं पक्षं निरसितुं स्वपक्षाद्विवेचयति ॥ **अत्रेदमिति** ॥ सकलकालदेशेत्यन्यथाख्यात्यन्तरपक्षाद्विवेचनम् । अविरुद्धत्वात्कस्यचिदन्यथाख्यातिवादिन उक्तं संवादयति ॥ **यथोक्तमिति** ॥ नन्वयं घट इत्यत्रानिदङ्कारास्पदस्य भूतलस्येवानिदङ्कारास्पदशुक्तेरप्यङ्गुल्यादिनिर्देशः किं न स्यादित्यत आह ॥ **किञ्चेति** ॥ **अधिष्ठानत्वानभ्युपगम इति** ॥ यत्र शुक्तित्वानवगमः कारणतया तवाभिमतस्तत्र दोषनिमित्तकभूतलानवगमः कारणमित्यपि वक्तुं शक्यतया शुक्तित्वानवगमकारणतानिर्धारणानुपपत्त्या तदर्थं भूतलाद्विशेषेऽवश्याङ्गीकर्तव्ये तत एव शुक्तेरिदङ्कारास्पदतासिद्धिरिति भावः । ननु भूतलादधिष्ठानत्वादिरूपो विशेषोऽस्तु शुक्तेरिदङ्कारास्पदता तु रजतस्यैवास्त्वित्यत आह ॥ **अपि चेति** ॥ नन्वेतावताऽपि पक्षद्वयसाम्यान्न शुक्तेरिदङ्कारास्पदतानिश्चय इत्यतः स्वपक्षे उपोद्बलकमाह ॥ **तथा सतीति** ॥ **सोऽपीति** ॥ अन्यत्र तदभावादिति भावः ॥४॥

स०— **विवेकाग्रहवादस्येति** ॥ तथाच न तद्रीत्येदं रजतमिति ज्ञानस्य सन्मात्रविषयकत्वमिति भावः । अत्र परेषां वाक्यं संमतित्वेनाह ॥ **यथोक्तमितीति** ॥ तन्निरालम्बनमित्यस्यैव विवरणमसदालम्बनमिति ॥ **प्रागूर्ध्वं चेति** ॥ भ्रमादिति शेषः ॥ **शुक्त्यादिनेति** ॥ तन्मते प्रागूर्ध्वं च सत्यं शुक्तिकाशकलमिदंकारास्पदाभिन्नमेवेति भावः । अन्धस्यार्पत्यनन्तरं चक्षुष्मतोऽपि वेति शेषः ॥ **सोऽपि तेजःप्रभृतीति** ॥ अत एव निबिडान्धकारे न तथा भ्रम इति भावः । आदिपदगृहीते कोलाहलदशायामपि शान्तः कोलाहल इति विभ्रमे काललक्षणाधिकरणसंग्रहाय प्रभृतिपदम् ।

प०— बौद्धैकदेशिनामसत्ख्यातिवादिनां मतं निरसितुमनुवदति ॥ **अन्ये पुनरित्यादिना न भ्रान्तिर्नापि बाध इत्यन्तेन** ॥ कुतोऽसद्विषयैव धीरित्यतः परिशेषादिति भावेन प्रसक्तं सत्त्वपक्षं सदसत्त्वपक्षं च क्रमेण निराह ॥ **न तावदित्यादिना तस्मादसदेवेत्यन्तेन** ॥ **इदमिति** ॥ इदं रजतमितिप्रतीयमानम् ॥ **बाधेति** ॥ भ्रान्तित्वायोगाच्चेत्यपि ध्येयम् ॥ **तस्यैवेति** ॥ येन धर्मेण विशिष्टस्य सत्त्वं तेन विशिष्टस्यैवासत्त्वमेवेत्येतद्विरोधान्नेत्यर्थः ॥ **घटादीति** ॥ घटादेरपि देशभेदेन कालभेदेन घटत्वपटत्वादिप्रकारभेदेन च सत्त्वासत्त्वयोर्भावात् । तथा चेयं भ्रान्तिः । घटादिधीस्तु प्रमेति न स्यादिति भावः । अस्त्वित्यतो दोषमाह ॥ **तथा चेति** ॥ **असत्त्वमात्रेति** ॥ सदसदात्मके रजते सत्त्वमात्रावगाहिनो भ्रमत्वेऽसदेवेदं रजतमभादित्यसत्त्वमात्रग्राहिणः कथं न भ्रमत्वमतो नैकदेशविषयकत्वेन भ्रमत्वमिति भावः । सदसदात्मकमितिपक्षे इदं रूप्यमिति धियो भ्रमत्वं प्रकारान्तरेणाशङ्क्य निराह ॥ **सदेवेति** ॥ परिशेषादसद्धीरुपेयेत्याह ॥ **विवेकेति** ॥ अन्यथाख्यातिवादिनाऽप्युपगतेरसद्धी-

रूपेयेत्याह ॥ **अन्यथाख्यातीति** ॥ भ्रान्तिबाधान्यथानुपपत्त्या चासतो धीरुपेयेत्याह ॥ **सत एवेति** ॥ पूर्वं रजतस्य सन्मात्रत्वे बाधाद्ययोग उक्तोऽत्र तु सत एव प्रतीताविति भेदः । एवंरूपख्यातिः तैरुपेते-त्यत्र किं ज्ञापकं येन भवतां तत्रानुमतिः स्यादित्यतः तदीयसंमतिमाह ॥ **यथोक्तमिति** ॥ चकासत् भासमानम् । नोपादद्यात् भ्रान्तिकाले । न परित्यजेत् । बाधोत्तरकालं इति भावः ॥ **अस्येति** ॥ असन्मात्रविषयकस्येत्यर्थः ॥ **तज्ज्ञानस्येति** ॥ एवं चेदं रूप्यमिति ज्ञानं शुक्तिविषयकमप्यासीदित्यस-न्मात्रविषयकमित्युक्तिभङ्ग इति भावः । भ्रमस्य साधिष्ठानत्वे बाधकमाशङ्क्य निराह ॥ **केशोण्डूका-दीति** ॥ **एवंविधेति** ॥ सदविषयकेत्यर्थः ॥

या०— विवेकाग्रहवादस्येति ॥ तथाच न तद्रीत्येदं रजतमिति ज्ञानस्य सन्मात्रविषयकत्व-मित्यसतोऽप्यवभासो युक्त इति भावः ॥ **शुक्त्यादिनेति** ॥ तन्मते प्रागूर्ध्वं च सत्यं शुक्तिकाशकल-मिदंकारास्पदं भिन्नमेवेति भावः ॥ **केशोण्डूकादीति** ॥ तत्राधिष्ठानाभावादिति भावः ।

श्री०— देशकालेत्यादि ॥ कस्मिंश्चिद्देशे कस्मिंश्चित्काले केनचित्प्रकारेण सत् । देशान्तरे कालान्तरे प्रकारान्तरेणासदित्येवं व्यवस्थया सदसत्वाङ्गीकारान्न विरोध इत्यर्थः ॥ **घटादीति** ॥ रजतस्य घटादितुल्यतापत्त्या तत्प्रतीतेर्न भ्रमत्वप्रसिद्धिरित्यर्थः । सत्त्वेन केवलं सत्त्वेन ॥ **सदेवेति** ॥ सदसदात्मकस्य रजतस्येति शेषः । असदेवेत्यत्राप्ययं शेषः कार्यः । अन्यत्र सदेवात्र प्रतीयत इति पक्षे बाधकमाह ॥ **सत एवेति** ॥ अन्यथासन्तं प्रतीयमानरजतापेक्षया शुक्तित्वेन सन्तम् । अन्यथा रजतत्वेन । अखिलमधिष्ठानमपीति भावः । तत् शुक्तिकाशकलम् ॥ **शुक्त्यादिनेति** ॥ मन्मते इदं कारास्पदमेवाधिष्ठानं तच्चासदेव । शुक्तिशकलं चाधिष्ठानभूतेदङ्कारास्पदाद्भिन्नं प्रागूर्ध्वं च विद्यमानं सदेव । तथाच तेन सन्निकर्षो युक्त इत्यर्थः ॥ **तज्ज्ञानस्येति** ॥ इदङ्कारास्पदभिन्नस्य शुक्तिशकल-स्येन्द्रियसन्निकृष्टत्वेनेयंशुक्तिरिति ज्ञानस्याप्यवर्जनीयत्वेनेदंरजतमिति भ्रमानुपपत्तिरिति भावः ॥ **संवृतिरेवेति** ॥ अविद्यैव रजतादिप्रतिभासे कारणं न शुक्त्यान्द्रियसन्निकर्षो येनोक्तदोषः स्यादित्या-शयः । किं न स्यात् रजतादिप्रतिभासः । इन्द्रियसन्निकर्षस्य कारणत्वानङ्गीकारात्कारणीभूतायाश्च संवृतेरन्धस्यापि सत्त्वाच्चक्षुष्मतोऽप्यसन्निहिते शुक्तिशकले रजतप्रतीतिः स्यादिति भावः ॥ **सन्निकर्षो-ऽपीति** ॥ नान्धचक्षुष्मतोः सन्निहितासन्निहितशुक्तिसन्निकर्षोऽस्तीति भावः ॥ **भूतलवदिति** ॥ इदंरजतमिति ज्ञानसमये यथा भूतलं भूतलत्वेन प्रतीयते तथेत्यर्थः । कारणं रजतप्रतिभास इति शेषः ॥ **कस्यानवगम इति** ॥ किं शुक्तित्वानवगमो भ्रमकारणं भूतलत्वानवगमो वेति विवेक्तुमशक्यत्वाद्विनि-

गमनाविरहादिति भावः ॥ **कुतो नाङ्गीकरणीयमिति** ॥ असतः सत्त्वेन प्रतीत्यङ्गीकारे सतोऽप्यसत्त्वेन प्रतीतिरङ्गीक्रियतामित्यर्थः । तथासति शुक्तिरेव रूप्यतयाऽवभासत इत्यङ्गीकृते सति । निर्देशादय इत्यत्रादिपदेनोपादानपरित्यागौ ग्राह्यौ ॥ **कथमिति** ॥ तत्राधिष्ठानाभावादिति भावः ॥ **तेजःप्रभृतीति** ॥ आलोकमण्डलेत्यर्थः । तथाच तदेवानुष्ठानमिति भावः ॥

सु०— मायावादिनो वदन्ति; अनिर्वचनीयमेव शुक्तिकादौ प्रतीयमानं रजतादिकमिति ॥ तदनुपपन्नम् प्रमाणाभावात् ॥ शुक्तिरजतादिकमनिर्वाच्यं दोषप्रयुक्तभानत्वाद्भ्रान्तिसिद्धतादात्म्यवदित्यनुमानं मानमत्रेति चेत् ॥ किमिदमनिर्वाच्यत्वं नाम । यन्न सन्नासन्नापि सदसत्तदनिर्वाच्यं तस्य भावस्तत्त्वमिति चेन्न शुक्तिरजतादेरसत्त्वस्य सदसत्त्वस्य चास्माभिरनङ्गीकृतत्वेन सिद्धसाधनत्वात् । अथासत्त्वाभावमात्रं साध्यम्; तथाऽप्यसदेव रजतं प्रत्यभादित्यनुभवविरोधः ॥ किंचेदं दोषप्रयुक्तभानत्वं किं दोषजन्यज्ञानविषयत्वं किंवा दोषजन्यप्राकट्याश्रयत्वम् । नाद्यः । दोषजन्येतिविशेषणवैयर्थ्यात् । असतो ज्ञानविषयत्वानङ्गीकारेण व्यावर्त्याभावात् । किञ्च मायावादिमतेऽधिष्ठानज्ञानस्यान्तःकरणवृत्तित्वेन सत्यत्वान्न दोषजन्यत्वम् । भ्रमस्य दोषजन्यत्वेऽप्यविद्यापरिणामतया न ज्ञानत्वम् । साक्षिणस्तु जन्यत्वमेव नास्तीत्यसिद्धो हेतुः । अपिचास्माकं ज्ञानस्यैकत्वेन तज्ज्ञानविषयताऽधिष्ठानस्याप्यस्तीति व्यभिचारः । न द्वितीयः । असिद्धेः । न चान्यद्दोषप्रयुक्तभानत्वं निरूपयितुं शक्यम् ॥ दृष्टान्तश्च साध्यविकलः; भ्रान्तिप्रतिपन्नतादात्म्यस्यास्माभिरसत्त्वेनाङ्गीकृतत्वात् ॥ विवादपदमनिर्वचनीयं भ्रमविषयत्वात्, यन्नैवं तन्नैवम्, यथात्मेत्यनुमानमस्त्विति चेन्न । अत्रापि सिद्धसाधनत्वाद्यपरिहारात् । अप्रसिद्धविशेषणश्च पक्षः । शुक्त्यादावात्मनि च वर्तमानतया विरुद्धश्च हेतुः ॥ विमतमनिर्वचनीयं, बाध्यत्वाद्व्यतिरेकेणात्मवदित्यनुमानं भवत्विति चेन्न । सिद्धसाधनताबाधाप्रसिद्धविशेषणत्वानामपरिहारात् ।

वा०— सदसत्सदसत्पक्षान्निरस्य तन्निरूप्यतयाऽधुनाऽनिर्वचनीयख्यातिं निराकरोति ॥ **मायेति** ॥ न्यायरत्नदीपावल्युक्तमनुमानं शङ्कते ॥ **शुक्तीति** ॥ शुक्तिरजतस्येव तत्तादात्म्यस्यान्यत्र सत्त्वस्य कैरप्यनभ्युपगमात्प्रतीतिमात्रेणासद्वैलक्षण्ये साधिते युक्तं दृष्टान्तत्वमित्याशयेन तादात्म्यवदित्युक्तम् । सत्त्वादिना विचारासहत्वमनिर्वचनीयत्वमिति तत्त्वप्रदीपिकायामुक्तं सिद्धान्तलक्षणमाशङ्कते ॥ **यन्नेति** ॥ सद्विलक्षणत्वादीनां प्रत्येकसाधने मिलितानां साधनेऽप्युक्तरित्या सिद्धसाधनमित्याह ॥

शुक्त्यादीति ॥ उपलक्षणं चैतत् । विशिष्टसाधनेन वैयर्थ्यमुद्देश्यासिद्धयर्थत्वादेरगतिकागतित्वादित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ तथाऽपीति ॥ विशिष्टसाधनेऽपीदं द्रष्टव्यम् । अनिर्वाच्यस्य प्रकारान्तरेण निर्वचनेऽने-कदोषप्रसङ्ग इत्यतोऽस्तु यत्किञ्चित् । उक्तवक्ष्यमाणपरीक्षा दूषयिष्यमाणहेतुदूषणमात्रेणाप्यनुमानं दूषयतीत्याशयेन हेतुं दूषयति ॥ किं चेति ॥ भानं ज्ञानम् । बहुव्रीहिलक्षणसम्बन्धो विषयत्वमिति वा भानं प्राकट्यं स संबन्धस्त्वाश्रयत्वमिति वेति विकल्पाशयः ॥ असत इति ॥ ब्रह्मणस्तु ज्ञानविषयत्व-स्यैवाभावप्रसङ्गे वाऽधिष्ठानत्वादिना दोषजन्यज्ञानविषयत्वस्यापि सत्त्वान्न व्यावर्त्यमित्याशयः । नन्वसतोऽपरोक्षज्ञानविषयत्वाभावेऽपि ज्ञानविषयत्वाद्व्यावर्त्यत्वमित्यरुचेराह ॥ किं चेति ॥ प्रकृते यज्ज्ञानं न तद्दोषजन्यं यच्च दोषजन्यं न तज्ज्ञानमित्याशयः । अवच्छिन्नसाक्षिणो यथाकथञ्चिद्दोषजन्य-त्वाभ्युपगमेऽपि व्यभिचारो दुरुद्धर इत्याह ॥ अपि चेति ॥ असिद्धेरिति ॥ प्राकट्यस्याप्रामाणिक-त्वात्तच्छुक्तिरजतादेस्तदाश्रयत्वानुपपत्तेश्चेति भावः । भानशब्दस्य सौरालोकादौ प्रसिद्धत्वेऽपि प्रकृते तस्य न सङ्गतार्थत्वमपीत्याशयेनाह ॥ न चेति ॥ असतोऽपि प्रतीतिविषयतामुपपादयिष्यामीत्याशयेन साध्यवैकल्यमुपपादयति ॥ भ्रान्तीति ॥ अत्रापीति ॥ हेतुभेदेऽपि साध्यनिर्देशस्यैकप्रकारत्वादिति भावः । अन्वयव्यतिरेकित्वाभिमानेन प्रवृत्ते पूर्वानुमानेऽप्रसिद्धविशेषणतामनुक्त्वा केवलव्यतिरेकित्वेन परस्यापि संमतिपन्नेऽस्मिन्ननुमाने तामाह ॥ अप्रसिद्धेति ॥ अधिष्ठानतया भ्रमविषये शुक्त्यादौ नाबाध्यानिर्वचनीयतासिद्धिरित्याशयेनाह ॥ शुक्त्यादाविति ॥ तत्त्वप्रदीपिकोक्तमनुमानं दूष्यते ॥ विमतमिति ॥

स०— भ्रान्तिसिद्धेति ॥ तद्विषयीभूतेत्यर्थः । अत्र च तादात्म्ये सत्त्वाभावस्य सदसत्त्वा-भावस्य च सर्वसंमतत्वात्तस्याभावस्यापि केनचिदभ्युपगमेन वक्ष्यमाणानिर्वचनीयत्वस्य तत्र सिद्धत्वाद् दृष्टान्तत्वेनोपादानम् । युक्त्यन्तरेणस्थापित अनिर्वचनीयत्वसाधनाभिप्रायेण वा ॥ व्यावर्त्याभावादिति ॥ न च ब्रह्मणि व्यभिचारपरिहारार्थं तदिति वाच्यम् । परेण तत्र ज्ञानविषयत्वानङ्गीकारेण तन्न्यायेन व्यभिचाराभावात् । मद्रीत्या विशिष्टस्यापि सत्त्वेन व्यभिचारतादवस्थ्यादिति भावः । अविद्या-परिणामत्वया न ज्ञानत्वमिति ॥ अविद्याया अप्रकाशरूपत्वेन तत्परिणामस्यापि भ्रमस्य नार्थप्रकाशा-त्मकज्ञानत्वं युक्तमिति भावः ॥ सिद्धसाधनत्वमित्याशयेनाहेति ॥ शुक्तिरूप्यादौ सद्विलक्षणत्वस्यास-द्विलक्षणत्वयोः साधने सिद्धसाधनता । असद्विलक्षणत्वसाधने बाध इति भावः ॥ अप्रसिद्धविशेषण-त्वेति ॥ न चेच्छादीनामद्रव्यातिरिक्ताश्रितत्वानुमानवत्सामान्यतः प्रसिद्धिपरिशेषाभ्यां तत्प्रसिद्ध्युपपत्ते-र्नाप्रसिद्धविशेषणतेति वाच्यम् । तत्र गुणत्वेन सामान्यतः क्वचिदाश्रितत्वसाधनवदनिर्वाच्यत्वस्य

सामान्येन साधने छिद्रमस्तीति वैषम्यादिति भावः ॥ शुक्त्यादाविति ॥ न च शुक्तेरप्यनिर्वचनीय-त्वात्कथं तत्र विरुद्धत्वमिति वाच्यम् । तदनिर्वचनीयत्वस्य रजतानिर्वचनीयत्वसिद्ध्युत्तरकालीनत्वेन ततः प्राग्रजतानिर्वचनीयत्वे साध्ये तदसिद्ध्या विरुद्धत्वोपपत्तेः ॥ बाध्यत्वादिति ॥ अत्र च न पूर्वहेतुव-द्विरुद्धत्वमिति भावः ॥

च०— दोषप्रयुक्तभानत्वाद् इति बहुव्रीहिः । सद्विलक्षणत्वादिधर्माणां त्रयाणां प्रत्येकं साध्य-त्वमित्युपेत्यांशतः सिद्धसाधनमिति भावेनाह ॥ शुक्तिरजतादेरित्यादिना ॥ प्रतिज्ञां निरस्य हेतुं च निराह ॥ किं चेति ॥ व्यर्थविशेषणत्वमुक्त्वाऽसिद्धिं चाह ॥ किं च मायावादिमत इति ॥ इदमंशे चेन्द्रियजन्यान्तःकरणवृत्तिरध्यस्तांशे तदजन्याविद्यावृत्तिरिति ज्ञानद्वयम् । तादात्म्येनापि तत्र भानाङ्गीकारात्तादात्म्यातिरेकमिति हि तत्सिद्धान्तः । तत्राद्ये कस्य दोषजन्यज्ञानत्वमादाय रजतस्य तद्विषयत्वेन हेतुनाऽनिर्वाच्यत्वं साध्यते । किं शुक्तिरूपाधिष्ठानज्ञानमादाय । रजतभानमादाय वा । आद्ये दोषोऽधिष्ठानेत्यादि । सत्यत्वात् यथार्थत्वात् । ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यत्वादिति यावत् ॥ भ्रमस्येति ॥ रजतावभासस्येत्यर्थः ॥ दोषजन्यत्वेऽपि ॥ अविद्यादिरूपदोषकार्यत्वेऽपीत्यर्थः । ननु रजतावभासरूपो भ्रमोऽत्र नाविद्यावृत्तिः । किन्त्वविद्यावृत्त्यभिव्यक्तशुक्त्यवच्छिन्नाधिष्ठानचैतन्यज्ञानरूपः साक्षिरूप एवेत्यत आह ॥ साक्षिभास्यत्वेति ॥ व्यभिचार इति ॥ सदसत्त्व सदसत्त्वेति साध्यांशस्य सत्त्वेऽपि सत्त्वेति साध्यांशस्याभावाद्व्यभिचार इत्यर्थः । प्रागुक्तासत्त्वमिति पक्षं निराह ॥ न द्वितीय इति ॥ ज्ञाततावच्छेदकाभावादिति भावः ॥ अन्यापीति ॥ न सत्त्वाध्यस्तस्य च सदसत्त्वादित्युक्तदिशाऽनिर्वाच्यत्वस्य स्वरूप सत्त्वाभ्यासात्त्व च सिद्धसाधनत्वव्यभिचाररूपदोषाणामपरिहारादित्यर्थः । ननु प्रत्येकं साध्यत्वं न विवक्षितं येनांशे सिद्धसाधनत्वादिकम् । किन्तु सद्विलक्षणत्वासद्विलक्षणत्वविशिष्टं सदसद्विलक्षणत्वं साध्यते । विशिष्टं च न भवतां सिद्धम् अतो न सिद्धसाध्यत्वदोष इत्यतो दोषान्तरमाह ॥ अप्रसिद्धेरिति ॥ सिद्धान्तदिशा साध्याभावमुपेत्याह ॥ शुक्त्यादाविति ॥ उभयवादिसम्मत्याऽऽह ॥ आत्मनीति ॥ तस्यापि मायिमतेऽधिष्ठानत्वेन भ्रमविषयत्वात् । सिद्धान्ते च निर्गुणत्वादिभ्रमविषय-त्वोपगमादिति भावः ।

च०— एवमारोप्यस्य सत्त्वासत्त्वसदसत्त्वपक्षान्निरस्याथ सदसद्विलक्षणत्वपक्षमपि प्रतिक्षेप्तुमाह ॥ मायावादिना इति ॥ तादात्म्यवदिति दृष्टान्ताभिधानं स्वरीत्यैव । अत एव दूषणान्तरेऽस्माभि-रसत्त्वेनाङ्गीकृतत्वादिति वक्ष्यति । असत इत्युपलक्षणम् । सत इत्यपि ग्राह्यम् ॥ अधिष्ठानपरिणामि-

तथेति ॥ अविद्याया अप्रकाशरूपत्वेन तत्परिणामस्यापि भ्रमस्य नार्थप्रकाशात्मज्ञानत्वं युक्तमिति भावः ॥ असिद्धेरिति ॥ प्राकट्यापरपर्यायज्ञाततायाः दूष्यत्वादिति भावः ॥ साध्यत्वादिति ॥ अत्र च न पूर्वहेतुवद्विरुद्धत्वमिति भावः ॥

श्री०— ननु ज्ञानविषयत्वमात्रस्य हेतुत्वेनासति ब्रह्मणि चाऽनिर्वचनीये व्यभिचारः स्यादतो दोषजन्यत्वविशेषणं सार्थकमिति चेत्तत्राह ॥ असत इति ॥ सतो ब्रह्मणश्चेति द्रष्टव्यम् । हेतोः स्वरूपासिद्धिं वक्तुमाह ॥ किं चेति ॥ अधिष्ठानज्ञानस्येति ॥ इदं रजतमिति ज्ञानस्याधिष्ठानांशेऽन्तः-करणवृत्तित्वेनेत्यर्थः । भ्रमस्येति । रजतस्यांशे दोषजन्यत्वेऽपीत्यर्थः ॥ अविद्यापरिणामत्वेनेति ॥ अविद्याया अप्रकाशरूपत्वेन तत्परिणामस्य भ्रमस्य नार्थप्रकाशात्मकज्ञानत्वमित्यर्थः । ननु साक्षिणश्चैतन्य-रूपत्वेन ज्ञानत्वात्तद्विषयत्वं विवक्षितमिति चेत्तत्राह ॥ साक्षिणस्त्विति ॥ जन्यत्वाभावेति ॥ दोष-जन्यत्वन्तु दूरतोपास्तमित्यर्थः । अस्माकं मते ॥ अत्रापीति ॥ किमिदमनिर्वाच्यत्वं नास्मेत्युक्तरीत्ये-त्यर्थः ॥ शुक्त्यादाविति ॥ अधिष्ठानत्वेन सत्यतयाऽनिर्वाच्यताशून्य इत्यर्थः ॥ सविषयत्वेति ॥ अधिष्ठानत्वेन भ्रमविषयत्वादिति भावः ॥

च०— अनिर्वचनीयत्वज्ञानोपयिकज्ञानविषयीभूतान् सत्त्वासत्त्वसदसत्त्वकल्पान्निरस्य संप्रति तत्प्रतिपत्त्यधीनप्रतिपत्तिकानिर्वचनीयत्वकल्पं प्रत्याचिख्यासुरनुक्रमति ॥ मायावादिनो वदन्तीत्यादिना ॥ न्यायरत्नदीपावल्युक्तमनुमानं दुदूषयिषुरासचते ॥ शुक्तीति ॥ दोषेति ॥ बहुव्रीहिप्रकृतिकः भाव-प्रत्ययः । निदर्शनं त्वेतेतिदिशैव अन्यत्रत्यैव दृष्टान्तश्च साध्यविकलः भ्रान्तिप्रतिपन्नतायाः स्यतस्याभि-रत्नत्वेनाङ्गीकारादित्यभिप्रायत्वात् । सिद्धसाधनत्वादिति ॥ प्रत्येकं तत्तत्साधनसाधने सिद्धिस-साधने चेति भावः । प्रपञ्चितं चैतत्प्रस्तात् । चक्षुषा घटो भातीत्यादौ भ्रान्तेर्ज्ञानार्थकत्वस्य ज्ञाने घटो भातीत्यादौ विषयतार्थकत्वस्य च दर्शनेन प्रकृते विकल्पोपपत्तिः । व्यवहारे भट्टनयं इति परिभाषाप्रमाणाऽऽकट्येति ज्ञातताभिधायकपदनिर्देशः ॥ वैयर्थ्यादिति ॥ ज्ञानान्तरस्य हेतुशरीरनिवेशे प्रयोजनाभावादित्यर्थः ॥ असत इति ॥ सत इत्यपि भाव्यं व्याप्त्यभावात् । ज्ञानान्तरभावित्वाभावात् । किं चेति ॥ अद्वैतवादिनोऽपि भ्रमस्थले प्राभाकरवज्ज्ञानद्वित्वमुपगच्छन्ति । तत्राधिष्ठानं चक्षुरादिजं विषयांशस्तु साक्षिकमिति । तत्राधिष्ठानगोचरान्तःकरणवृत्तिरूपज्ञाने प्रातिभासिकव्यक्तिगोचरसाक्षिरूप-ज्ञाने च दोषजन्यत्वाभावेनाविद्यानिवृत्तिविशेषाभावश्च तथा अप्रकाशरूपत्वार्थप्रकाशात्मकज्ञानत्वाभावेन हेत्वसिद्धत्वादिति भावः ॥ व्यभिचार इति ॥ अस्मादादिमते असत सत्त्वादिति भावः ॥

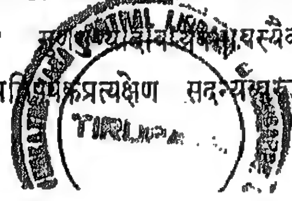
असिद्धेरिति ॥ अप्रामाण्यज्ञाततानुपपत्तेरिति भावः ॥ बाध्यत्वादिति ॥ प्रकृतसाध्याभावनिरूपित-व्याप्तिविशेषिततारहित्येन न बाध्यत्वहेतोः पूर्ववद्विरुद्धतेति भावः ।

सु०— सत्त्वसत्त्वे स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिनी धर्मित्वाद्रूपरसवदित्यनिर्धारित-धर्मिनिष्ठतया सामान्यतः सिद्धस्य सत्त्वरूपलक्षणस्य केवलव्यतिरेकिणा रजतधर्मिनिष्ठतयोप-संहाराभावप्रसिद्धविशेषणतेति चेन्न । सत्त्वासत्त्वयोरत्यन्ताभावप्रतियोगितायां घटादावपि सत्त्वाद्यभावप्रसङ्गेन बाधितविषयत्वात् । यदि सत्त्वे स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगीत्युच्यते । यथा प्रत्यक्षविरोधाद्युक्तम् । घटादौ च सत्त्वाभावप्रतियोगित्वलक्षणमसत्त्वं च प्रत्यक्षादिसिद्धमिति कथं न बाधितविषयत्वम् । अभावप्रतियोगितामात्रसाध्येऽप्यन्योन्याभावमुपादायार्थान्तरत्वापातः । एकस्मिन्सत्त इति साध्यत इति चेत् । किमिदं सत्त्वं नाम । सत्ताजातिमत्त्वं वा स्वरूपसत्त्वं वा । नाद्यः आश्रयासिद्धेः । अस्माभिस्त्वयुक्तत्वात्त्वया अनभ्युपगमात् । तदभ्युपगमवादिनां च सामान्यादिविषये सत्त्वासत्त्वयोरभावादर्थान्तरतादवस्थ्यात् । न द्वितीयः यत्किञ्चित्स्वरूप-सत्त्वपक्षीकारे घटादौ पटादिस्वरूपसत्त्वस्यासत्त्वविशेषस्य चाभावेनार्थान्तरतानिस्तारात् । सर्वाणि-स्वरूपसत्त्वानि सर्वाणि चासत्त्वान्येकधर्मिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगीनीति साध्येऽपि स्वरूपसत्त्वस्य धर्मित्वाभावेनासिद्धिः स्यात् ॥ विशेषणत्वं धर्मित्वम् । तच्च वस्त्वन्तरापेक्षया सर्वस्याप्यस्तीति चेत् । तथा सति वस्तुत्वमात्रं हेतुरित्युक्तं स्यात् । तच्चात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरहितेऽप्यस्तीति व्यभिचारः । अपि च प्रमेयत्वादिनाऽनैकान्तिकं धर्मित्वम् । प्रमेयत्वादीनामपि सत्त्वरूपधर्म-रहिते ब्रह्मण्यवृत्तेः सत्त्वधर्मितेति चेत्तर्हि तस्मिन्नेव सत्त्वासत्त्वयोरभावेन प्रकृतप्रतिज्ञातार्थपर्यव-सानादर्थान्तरता स्यात् । एकस्मिन्नेकत्वगुणवत्त्वे विवक्षितत्वाद्ब्रह्मणो गुणाभावान्नेति चेत् । तथाप्येकत्वगुणवति बिम्बाधिकरणसंसर्गराहित्येन प्रतिज्ञातार्थलाभादर्थान्तरताऽपरिहारात् । सत्त्वासत्त्वानधिकरणानात्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिनीति प्रतिज्ञाने न दोष इति चेन्न । प्रमेयत्वादिषु व्यभिचारात् । असत्त्वं सत्त्वानधिकरणानात्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि अनात्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिधर्मित्वाद्रूपवदित्यनुमीयत इति चेत् । किमिदमसत्त्वं नाम । अभावप्रतियोगित्वमात्रं चेत् । तदनात्मनि सर्वत्रास्तीति पक्षैकदेशे सिद्धसाधनं बाध-सिद्धो हेतुः । अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं चेत् । तदाऽपि वक्तव्यम् । किं प्रतिज्ञाहेतोरनात्म-पदेनात्मव्यतिरिक्तमात्रं विवक्षितम् । उतात्मव्यतिरिक्तं वस्तु । आद्ये सत्त्वविशिष्टात्मनोऽनात्मत्वात् निर्धर्मिके सत्त्वासत्त्वयोरभावेनार्थान्तरत्वापातः । द्वितीये दृष्टान्तस्य साध्यविकलता । रूपादीनां

सत्त्वानधिकरणानात्मवस्तुनिष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगित्वस्यासम्प्रतिपत्तेः ॥ स्यादेतत् । सद्वि-
लक्षणत्वमसत्त्वसद्विलक्षणत्वं च सति प्रसिद्धमेव । अतः कथमप्रसिद्धविशेषणतेति । मैवम् ।
विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वात् । अन्यथा शशविषाणोल्लिखिता भूरित्याद्यप्रसिद्धविशेषणोदाहरणेऽप्ये-
कैकत्वेन प्रसिद्धिव्युत्पादनसम्भवेन तदभावप्रसङ्गात् ॥ सद्विलक्षणत्वासद्विलक्षणत्वे स्वतन्त्रे
साध्ये इति चेन्न । सिद्धसाधनस्योक्तत्वात् । सर्वसद्वैलक्षण्यमात्रं साध्यमस्त्विति चेन्न । अन-
दृष्टान्तयोरसद्विलक्षणयोरशृङ्गादेर्व्यावर्त्यस्यासाधारण्यापातात् । प्रतीतत्वस्य चासत्त्वेऽपि शुक्तेर्बस्य-
मानत्वात् । साध्यत्वविकल्पदूषणानि चोक्तवक्ष्यमाणान्यनुसन्धेयानीति नानुमानाच्छुक्ति-
रजतादेरनिर्वाच्यतासिद्धिः ॥ ख्यातिबाधान्यथाऽनुपपत्तिश्चानेनैव निराकृता वेदितव्या ॥

भा०—तदुक्तमप्रसिद्धविशेषणतापरिहारं शङ्कते ॥ सदसत्त्वे इति ॥ अत्र च भावत्वाभावत्वे सत्त्वासत्त्वे
सदसत्त्वे एकधर्मिनिष्ठौ यावत्यन्ताभावौ तत्प्रतियोगिनौ धर्मत्वाद्यौ धर्मौ तावेकधर्मिनिष्ठात्यन्ताभावप्रति-
योगिनौ यथा रूपरसौ भिन्नाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितयाऽर्थान्तरनिरासायैकधर्मीति। न चैवं साध्य-
स्यानुमानवैयर्थ्यमित्यतोऽनिर्धारितेत्याद्युक्तम् । ननु घटादौ सत्त्वाद्यभावो न ममानिष्ट इत्यतो घटादेरनि-
र्वचनीयताया असाध्यसिद्ध्या तत्र सत्त्वाद्यभावाभ्युपगमः प्रमाणविरुद्ध एवेत्याशयेनाह ॥ घटादाविति ।
असत्त्वस्य धर्मिसत्तानिरपेक्षतासाधनसापेक्षेण शशशृङ्गासत्त्वप्रामाणिकत्वोदाहरणेन किं फलम् । घटादावेव
तदुदाहरणेन प्रकृतसिद्धेरित्याशयेनाभावप्रतियोगित्वलक्षणमित्युक्तम् । यद्वा सत्त्वासत्त्वयोः स्वरूपेण
प्रामाणिकत्वेऽप्येकस्मिन्धर्मिण्यप्रामाणिकत्वादेकधर्मिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वसाधनेन बाध इत्यत एकस्मि-
न्नपि तयोः प्रामाणिकत्वं दर्शयितुमभावप्रतियोगित्वलक्षणमित्युक्तम् । अत्यन्तपदपरित्यागेन साध्यनिर्देशे
दूषणमाह ॥ अभावेति ॥ एकस्मिन्निति ॥ एवं च संसर्गाभावसाधनाय सत्त्वाभावप्रसङ्ग इति
भावः । अभ्युच्चयेन सत्ताऽभ्युपगमवादिमतेनापि दूषणमाह ॥ तद्विति ॥ उभयथाऽपि सत्त्वासत्त्वे इति
निर्देशसम्भवाद्विकल्प्य मनसि निधाय क्रमेण दूषयति ॥ यत्किञ्चिदित्यादिना ॥ ननु धर्मत्वं विशेषण-
ताविशेषोऽनुभवैकवेद्योऽतो नासिद्धिर्नापि वस्तुत्वतुल्यतेत्यत आह ॥ अपि चेति ॥ तर्हीति ॥ न च
निर्धर्मकत्वादेव सत्त्वासत्त्वतदभावोऽपि ब्रह्मणि नास्तीति वाच्यम् । सत्त्वाद्यभावाभावे सत्त्वाद्यापातेनो-
भयाभावस्य विरुद्धत्वाच्छ्रुतिप्रतिपन्नेन विरोधप्रसङ्गात्तस्य निर्धर्मकत्वस्य श्रुत्यर्थतासिद्ध्यधीनतयाऽन्योन्या-
श्रयापातेनावक्तव्यत्वात् । अन्यथा मीमांसाऽनवतारप्रसङ्गात् । सत्त्वादितदभावयोरिव प्रमेयत्वादितदभाव-
योरुभयोरपि ब्रह्मण्यभावापत्त्या प्रमेयत्वादेरन्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावात् । ब्रह्मनिष्ठाभावप्रतियोगि-
त्वस्याप्यभावे प्रमेयत्वादौ धर्मे साध्याभावेनानैकान्त्यतादवस्थ्यात् । न चात्माश्रयात्प्रमेयत्वादेः

स्वनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमेवेति वाच्यम् । सद्वैलक्षण्यमिथ्यात्वदृश्यत्वादिवदनन्यथासिद्धप्रतीतिबलेन स्ववृत्तितायास्तस्यावश्याङ्गीकार्यत्वादिति भावः ॥ **तथाऽपीति** ॥ एकशब्दस्यैक्यार्थकत्वे एकस्मिन्नुभयाभावसिद्धावपि सङ्ख्यार्थकत्वेऽभावद्वयस्य भिन्नाधिकरणनिष्ठतयोभयाभावसिद्ध्याऽपि साध्योपपत्तेरित्याशयः । यद्यप्यत्र वक्ष्यमाणानुमान एव पूर्वानुमान एवैकशब्दस्यैक्यैकत्वसङ्ख्यावस्वरूपार्थद्वयस्वीकारेऽप्यव्यवहितपूर्वदोषनिवृत्तेः प्रमेयत्वादौ व्यभिचारस्य च वक्ष्यमाणप्रयोगेऽप्यनिवृत्तेः प्रयोगान्तरोपादानं नावश्यकं तथाऽपि सत्त्वासत्त्वयोर्द्वयोः पक्षत्वे रूपरसयोरुभयोरपि दृष्टान्तत्वेन निर्देष्टव्यतया गौरवापातेन यत्परेण लघुप्रयोगशरीरं प्रदर्शितं तन्निरासस्यापि सूचनाय तदनुवदति ॥ **सत्त्वमिति** ॥ भिन्नाधिकरणनिष्ठतया ब्रह्मनिष्ठतया वा भावद्वयसिद्ध्याऽर्थान्तरवारणाय क्रमेणासत्त्वानधिकरणानात्मेति साध्यविशेषणे । प्रमेयत्वाद्यव्यभिचाराय वक्ष्यमाणहेतुविशेषणस्य सत्त्वपक्षकानुमाने हेत्वसिद्ध्यापादकत्वेनानुपपत्त्याऽसत्त्वपक्षकानुमानमाह ॥ **असत्त्वमिति** ॥ दूषणानां व्यवस्थितत्वात्पक्षं विकल्पयति ॥ **किमिदमिति** ॥ द्वितीयेऽपि व्यस्थितदूषणं वक्तुं विकल्पयति ॥ **किमिति** ॥ **असंप्रतिपत्तेरिति** ॥ रूपादिसंसर्गाभावाधिकरणानात्मवस्तुनः सत्त्वानधिकरणत्वस्य तदनिर्वचनीयतासिद्ध्यधीनत्वादिति भावः । अप्रसिद्धविशेषणश्च पक्ष इति सामान्येनोक्तत्वाद्विशिष्टस्य साध्यत्वेऽप्रसिद्धविशेषणतोक्तेत्यजानानो नैकदेशप्रसिद्धिमात्रेण विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वेऽपि तत्साधनेन तस्यादोषत्वमित्यभिमानेन वा शङ्कते ॥ **स्यादेतदिति** ॥ एवं प्रसिद्ध्युपपादयतो विशिष्टस्य साध्यत्वमभिप्रेतं स्वतन्त्रयोर्वा । नाद्य इत्याह ॥ **विशिष्टस्येति** ॥ द्वितीयं शङ्कते ॥ **सदिति** ॥ **जगदिति** ॥ जगतो बाध्यत्वस्याद्याप्यसिद्धेरिति भावः । माऽस्तु बाध्यत्वं हेतुः प्रतीतत्वमेव हेतुर्भविष्यतीत्यत आह ॥ **प्रतीतत्वस्य चेति** ॥ ख्यातिबाधान्यथाऽनुपपत्तेर्भाष्यकारेणैवोत्तरत्रातिविशदं निराकरिष्यमाणत्वात्प्रतीतेरसत्यपि वक्ष्यमाणत्वादित्यादिदूषणान्येव सामान्येन तत्रातिदिशति ॥ **ख्यातीति** ॥ नन्वस्तु सदन्यत्वमनिर्वचनीयत्वं तत्र प्रमाणं तु रजतं सदिति प्रत्यक्षम् । तथा हि । रजतमेव सद्बुद्धिविषयो वा सत्तारूपस्तद्धर्मो वा । नाद्यः । तथात्वे सद्रजतशब्दयोः पर्यायत्वापत्त्या सहप्रयोगानुपपत्तेः । प्रपञ्चमात्रानुगतसद्बुद्धेः रजतमात्रविषयकत्वानुपपत्तेश्च । नापि द्वितीयः । सर्वत्र सद्बुद्धेरधिष्ठानचैतन्यविषयत्वेनोपपत्त्याऽतिरिक्तसत्तारूपधर्मे प्रमाणाभावात् । धर्मोऽपि भवन्सत्ताजातिरूपो वा बाधायोग्यत्वं वा । नाद्यः । सामान्यादौ तदसम्भवात् । नान्त्यः । उक्तरीत्या प्रपञ्चे सद्बुद्धेरधिष्ठानचैतन्यविषयत्वेन लाघवेनैकविषयत्वसंभवेनैकविषयत्वकल्पनायोगेनान्यत्र बाधायोग्यत्वाभावात् । तस्मादधिष्ठानसद्व्यक्तितादात्म्यविषयत्वमेव सद्बुद्धेर्वक्तव्यम् । तादात्म्यं च भिन्नत्वे सत्यभिन्नसत्ताकत्वमेव । [illegible]स्यैव युक्तत्वात् । एवं च तादात्म्यस्य भेदघटिततया सदधिष्ठानतादात्म्यविषयकप्रत्यक्षेण सदन्यत्वरूपानिर्वचनीयत्वसिद्धिः

अनुमानं चात्र मानम्। विमतं सदन्यद्बाध्यत्वाद्यन्नैवं तन्नैवं यथाऽऽत्मेति। यद्वा। एकावच्छेदेन स्वसंसृज्यमानाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमनिर्वचनीयत्वम्। तत्रानुमानं तु अव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगिशुक्तिरजतं स्वसमानाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि दृश्यत्वात्संयोगवदिति। अत्र चोक्तविशेषणवति रजते स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वसिद्धावेकावच्छेदेन स्वसंसृज्यमानाधिकरणावृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपविशिष्टसाध्यसिद्धिः। यद्वा। न प्रपञ्चाभावो ब्रह्मातिरिक्तः। एवं च स्वानधिकरणानधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमनिर्वचनीयत्वम्। तत्रानुमानं तु। स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगि शुक्तिरजतं स्वानधिकरणमात्रावृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगि दृश्यत्वात्संयोगादिवदिति। अत्रापि विशिष्टसाध्यसिद्धिः पूर्ववदेव। अत्यन्ताभावस्य स्वानधिकरणमात्रावृत्तित्वं च स्वाधिकरणवृत्तित्वेन वा सर्वत्रावृत्तित्वेन वा। तत्र संयोगात्यन्ताभावस्य प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वात्संयोगे साध्यपर्यवसानम्। स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वेन पक्षविशेषणात्स्वाधिकरणवृत्तित्वेन पक्षे सन्न्यपर्यवसानस्य बाधितत्वात्सर्वत्रावृत्तित्वेन सिद्ध्यत्स्वाभिमतं साध्यमादाय सिद्ध्यतीति। साध्ये मात्रपदं विना साध्याप्रसिद्धेर्न विवक्षितसाध्यसिद्धिरिति तदुपादानम्। व्यधिकरणप्रकारकत्वादेरसंभवात्। अनिर्वचनीयार्थविषयकत्वेनैव भ्रान्तिज्ञानत्वस्य वक्तव्यतया भ्रान्तिज्ञानत्वप्रसिद्ध्यन्यथाऽनुपपत्तिरपि तदनिर्वचनीयत्वे मानम्। एवं ख्यातिबाधान्यथाऽनुपपत्तिरपीत्याह तत्सर्वमनेनैवापहस्तितं भवति। तथा हि। सदिति प्रत्यक्षस्य सदन्यत्वविषयकत्वं तावद्विरुद्धम्। सद्बुद्धे रजतमात्रविषयकत्वसत्ताजातिविषयत्वासंभवेऽपि बाधायोग्यत्वविषयकत्वसंभवात्। तत्प्रपञ्चप्रतीतिविषयभूतं सच्छुक्तिरजतादिप्रतीतिविषयीभूतं त्वसदित्येव विशेषः। न च तत्प्रतीतेश्चैतन्यविषयकत्वोपपत्तौ ब्रह्मणोऽन्यत्र न तदित्युक्तमिति वाच्यम्। तर्हि नीलो घट इत्यादौ प्रतीयमाननैल्यादेरपि ब्रह्मरूपत्वापत्त्या घटादौ नैल्याद्यपि न स्यात्। घटादौ नैल्याद्यस्ति सत्त्वं तु नेत्यस्यारोपितत्वसिद्ध्यधीनतयान्योन्याश्रयात्। अन्यथा ब्रह्मैव सदन्यदसदित्यस्याद्याप्यसिद्ध्या सत्यं ज्ञानमित्यत्राप्यधिष्ठानपरत्वाभ्युपगमप्रसङ्गात्। अधिष्ठानसत्ताया एव प्रपञ्चादिनिष्ठत्वे। प्रपञ्चादेः पारमार्थिकत्वापत्तेश्च। आरोपितत्वे च नाधिष्ठाननिष्ठत्वं कल्प्यम्। न ह्यन्यथाख्यातिवादिवदनिर्वचनीयख्यातिवादिनोऽप्यारोपितस्यान्यत्र सत्त्वमावश्यकमिति वक्ष्यमाणत्वात्पारमार्थिकसत्ताया अपि प्रतीतिः पारमार्थिकत्वेन वा व्यावहारिकत्वेन वेत्याद्यनुपदवक्ष्यमाणदूषणग्रासाच्च। तादात्म्यविषयकत्वेऽपि तस्याभेदरूपत्वेन भेदघटितत्वाभावाद्गुणादावप्यभेदस्य वैशेषिकपरीक्षायामुपपादयिष्यमाणत्वाच्च। तस्मान्न प्रत्यक्षं तत्र मानम्। अनुमानेऽपि सदन्यत्वं सत्त्वाभावमात्रं साध्यमुत सत्प्रतियोगिकान्योन्याभाववत्त्वम्। नोभयमपि। उक्तरीत्या सिद्धसाधनत्वात्। द्वितीये बाध्यत्वं हेतूकृतं किमन्यथाविज्ञातस्येत्याद्यस्मदुक्तरूपमुत विनाश्यत्वमाहोस्वित्त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपम्। आद्ये आत्मनि व्यतिरेकदृष्टान्ते

साधनाव्यावृत्तिः । द्वितीये तु न हि नाशोऽसतो भवेदिति वक्ष्यमाणरीत्या नाश्यत्वस्य सत्त्वव्याप्ततया विरुद्धत्वम् । तृतीये तु तादृशबाध्यत्वस्यासत्यपि सत्त्वादसतो निःस्वरूपत्वेन सदन्योन्याभावाद्यभावस्य त्वयैवोपपादनादनैकान्त्यापत्तेः । अन्यथा सदन्यत्वरूपानिर्वाच्यत्वलक्षणस्य तत्रैवातिव्याप्त्यापत्तेः । द्वितीयानुमानेऽसदेवेदं रजतमित्याद्यनुभवेन रजतस्यासत्त्वेन निरधिकरणत्वात्स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वसाधने बाधः । हेतूक्तं दृश्यत्वं च वृत्तिविषयत्वं चेत् । ब्रह्मण्यनैकान्तिकत्वम् । चैतन्यविषयत्वं चेत् । शुक्तिरजतादेरपि वृत्तिविषयत्वस्यैवोपपादयिष्यमाणत्वादसिद्धिः । संयोगतदत्यन्ताभावयोरपि भिन्नाधिकरणनिष्ठतया दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं च । दृश्यत्वेनैव संयोगवदेव साध्याभावस्यापि सुसाधत्वात्प्रतिपक्षश्च । एवमन्यदप्यूह्यम् । तृतीयानुमानेऽपि ब्रह्मणोऽत्यन्ताभावरूपत्वासम्भवेन बाधितत्वम् । हेतुदृष्टान्तदूषणं च पूर्ववज्ज्ञेयम् । भ्रान्तिज्ञानत्वसिद्धेश्चासद्विषयकत्वेनाप्युपपत्तेः । सतो बाधस्यासतोऽपि प्रतीतेश्चोपपादयिष्यमाणत्वान्नार्थापत्तिरपि अनिर्वचनीयतायां प्रमाणमिति युक्तमुक्तं प्रमाणाभावादिति । यद्वा । अनिर्वचनीयं चेत्कथं सदिति प्रतीतिः । अनिर्वचनीयमित्येव प्रतीतिः स्यादिति वक्ष्यमाणतर्के सदिति प्रतीतेरेवानिर्वचनीयप्रतीतित्वादितीष्टापादनशङ्काप्रापकतया परोदीरितप्रत्यक्षोपपादनप्रकारमुपन्यस्यानिर्वचनीयमिति कोऽर्थो व्यावहारिकमिति वा प्रातिभासिकमिति वेति विकल्पपूर्वकवक्ष्यमाणदूषणैरनुपदमसदुक्तदूषणैश्च तन्निरासो बोद्धव्यः ।

स०—सदसत्त्वे इति ॥ एकधर्मिनिष्ठौ यावत्यन्त्याभावौ तत्प्रतियोगिनी । धर्मत्वात् रूपरसवदिति प्रयोगः । ननु नात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साध्यते येन बाधः नाप्यन्योन्याभावप्रतियोगित्वं येनार्थान्तरता किन्त्वेकधर्मिनिष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगित्वमेवातो नोक्तदोष इत्याशयेन शङ्कते ॥ **एकस्मिन्नस्त इतीति** ॥ तच्चात्मन्यभावप्रतियोगित्वरहित इति । आत्मनः सत्यत्वादिति भावः । **तथाप्येकत्वगुणवद्भिन्नाधिकरणेति** ॥ एकत्वगुणवत्त्वे सति भिन्नं यदधिकरणं तत्संसर्गराहित्येनेत्यर्थः । एकत्र सत्त्वसंसर्गाभावोपरत्रासत्त्वसंसर्गाभाव इति सिद्ध्येदिति भावः ॥ **प्रमेयत्वादिषु व्यभिचारादिति** ॥ न च केषामपि किञ्चिन्निष्ठाभावप्रतियोगिता साध्यत इति वाच्यम् । केवलान्वयिधर्माणामप्युक्तरूपतासाधने व्यतिरेकिधर्माणां तथात्वस्य सुतरां सिद्धत्वात्सर्वे धर्माः किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिन इति साधितं स्यात्तथा च सर्वधर्मात्यन्ताभावाधिकरणत्वे व्यभिचारः । नन्वस्यापि धर्मस्य पक्षनिक्षिप्तत्वान्न दोष इति चेन्न । तर्हि कस्यचित्सकलधर्मवत्त्वं विरुद्धमापद्येत । ननु व्यतिरेकिधर्मत्वं हेतुरतो न प्रमेयत्वादिष्वनैकान्तिकेति चेन्न । अविरुद्धत्वस्योपाधित्वात् । तच्च परस्परप्रतिषेध्यप्रतिषेधानात्मकत्वम् । प्रतिषेधश्चात्यन्ताभाव इति न कश्चित् क्षुद्रोपद्रव इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **असत्त्वं सत्त्वानधि-**

करणेति ॥ सत्त्वपक्षीकारे स्वरूपसत्त्वरूपस्य तस्यात्मभिन्नसकलवस्तुनिष्ठत्वेन बाधासिद्धी स्यातामतो-ऽसत्त्वं पक्षीकृतमिति ज्ञेयम् ॥ **निर्धर्मक इति** ॥ यथा सद्रूपेऽपि ब्रह्मणि निर्धर्मकत्वेन सत्त्वाभाव एव-मसद्रूपेऽपि शशविषाणादौ निर्धर्मकत्वेनासत्त्वाभाव इत्यर्थः ॥ **रूपादीनां सत्त्वानधिकरणेति** ॥ सामान्यानङ्गीकारेणात्मभिन्नवस्तुमात्रस्य स्वरूपसत्त्वाधिकरणत्वादिति भावः ॥ **सिद्धसाधनस्योक्तत्वा-दिति** ॥ सद्वैलक्षण्यरूपसाध्य इति शेषः ॥ **बाध्यत्वस्येति** ॥ बाधकज्ञानविषयत्वमात्रस्य जगद्ब्रह्मणोः सत्त्वेऽपि तस्य परानभिप्रेतत्वात्पराभिप्रेतस्य च ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वादिरूपस्य जगद्ब्रह्मणोरप्रवेशे-नासाधारण्यमित्यर्थः । तर्हि प्रतीतत्वं हेतुरस्त्वित्यत आह ॥ **प्रतीतत्वस्य चेति** ॥ असद्विलक्षणज्ञस्यै इत्यादिनेति शेषः । तथा च तत्र व्यभिचार इति भावः ।

प०— अप्रसिद्धतां परिहर्तुं सामान्यप्रसिद्धिं साधयति ॥ **सदसत्वेति** ॥ सत्त्वासत्त्वे इत्यर्थः । सिद्धान्तिना सदसदात्मकत्वस्य क्वाप्यनङ्गीकारात् । सदात्मकमसदात्मकं चेति द्वैविध्यस्योपगमेन तं प्रत्येकस्मिन्वस्तुनि सत्त्वासत्त्वरूपधर्मराहित्यरूपमेवानिर्वाच्यत्वमिति भावेन धर्मद्वयमेव पक्षत्वेनोपात्तम् । न तु सदसदात्मकत्वरूपधर्मोऽपि । यद्वा सत्त्वासत्त्वराहित्यस्य कचिद्धर्मिणि साधने सदसत्त्वराहित्यमपि स्वत एव सेत्स्यतीतिभावेन द्वयोरेवोपपादनमिति ध्येयम् ॥ **एकेति** ॥ एकधर्मिनिष्ठौ यावत्यन्ता-भावौ तत्प्रतियोगिनी इत्यर्थः । सत्त्वं विद्यमानत्वं असत्त्वमभावप्रतियोगित्वमित्यर्थमुपेत्य दोषमाह ॥ **घटादावपि सत्त्वाद्यभावप्रसङ्गेनेति** ॥ कुत एवमित्यतः एवं साधने सत्त्वासत्त्वयोरलीकतापत्तेरिति भावेन तद्व्यनक्ति ॥ **यद्धीति** ॥ नन्वत्यन्ताभावप्रतियोगिनी इत्यत्रात्यन्तपदं परित्यज्यत इत्यत आह ॥ **अभावप्रतियोगितामात्रेति** ॥ सत्त्वासत्त्ववत्यपि वस्तुनि तदन्योन्याभावसम्भवेन त्वदभिमतोभय-राहित्यासिद्धेरर्थान्तरतेत्यर्थः । नन्वत्यन्ताभावप्रतियोगिनी इत्येव साध्यार्थः । न चैवमुक्तरूपसत्त्वा-सत्त्वयोर्नृशृङ्गवदलीकता । यथा गोत्वमश्वे नास्तीत्युक्तौ गोत्वस्य नालीकत्वमपि तु गोत्वाश्वसंसर्गस्यैवा-त्यन्ताभावप्राप्त्या संसर्गस्यालीकत्वम् । एवं सत्त्वासत्त्वयोरेकधर्मिसंसर्गस्यैव निषेधो न सत्त्वासत्त्वयोर्येन तयोरलीकत्वप्राप्त्या घटादौ तद्ग्राहकप्रत्यक्षबाध इति भावेन शङ्कते ॥ **एकस्मिन्न स्त इति साध्यत इति चेदिति** ॥ इयता ग्रन्थेन 'वैलक्षण्यं सतश्चापी'तिश्लोकस्य जगतोऽनिर्वाच्यत्वानुमान-दूषणपरतयोक्तयोजनारीत्या शुक्तिरूप्यानिर्वाच्यत्वानुमानदूषणेऽपि योजना सूचिता । एवं 'यद्युच्यतेऽ-पि सर्वस्मादि'त्यादेरपि शुक्तिरूप्यादेरनिर्वाच्यत्वसाधकदूषणपरतयाऽपि योजनां सूचयन्पक्षीकृतसत्त्वं विकल्प्य निराह ॥ **किमिदमिति** ॥ असत्त्वं च निःस्वरूपत्वमिति भावः ॥ **आश्रयेति** ॥ एकांश इति इति ध्येयम् । 'वैलक्षण्यं सतश्चापी'त्यत्र सदसच्छब्दयोः स्वरूपसत्त्वासत्त्वविशेषपरत्वं मत्वा तस्यार्था-न्तरपरत्वपर्योजनां सूचयन्नाह **यत्किञ्चिदिति** ॥ असत्त्वविशेषस्य निःस्वरूपत्वरूपस्येत्यर्थः ।

'यद्युच्यतेपी'त्यर्धस्य योजनान्तरं सूचयन्नाह ॥ **सर्वाणीत्यादिना** ॥ **वस्त्वन्तरापेक्षयेति** ॥ घटसत्वस्य धीरित्यादिप्रयोगे सत्त्वस्य विशेषणत्वादिति भावः । 'सन्मात्रत्वं ब्रह्मणोपी'त्यस्य वस्तुत्वमात्रत्वमित्यर्थान्तरं सूचयन्नाह ॥ **तच्चात्मनीत्यादिना** ॥ **प्रमेयत्वादिनेति** ॥ तस्य केवलान्वयिधर्मत्वेनाभावाप्रतियोगित्वादिति परैरुपगमादिति भावः ॥ **एकत्वगुणेति** ॥ एकधर्मिनिष्ठेत्यादेर्हि एकत्वगुणयुक्तधर्मिनिष्ठेत्यादिरर्थः । तथाच एकत्वगुणवती एकत्वगुणयुक्ते ये अन्योन्यभिन्ने अधिकरणे तन्निष्ठौ यावत्यन्ताभावौ एकत्र सत्त्वसंसर्गाभावो परत्रासत्त्वसंसर्गाभाव इत्येवं रूपौ तत्प्रतियोगिनी इत्यर्थसम्भवेन त्वदभिमतोभयराहित्यस्यैकत्रासिद्ध्याऽर्थान्तरतेत्यर्थः । अत्यन्ताभावेत्यस्य एकस्मिन्नस्त इतिसाध्यत इतिपूर्वग्रन्थे अप्रामाणिकसंसर्गप्रतियोगिकाभावपरत्वस्योक्ततया संसर्गराहित्येनेत्युक्तम् । **नत्वत्यन्ताभावेनेति** ॥ **असत्वेति** ॥ असत्त्वानधिकरणं यदनात्म तन्निष्ठेत्यर्थः ॥ **नदोष इति** ॥ अर्थान्तरतादोषो नेत्यर्थः । प्रमेयत्वादावव्यभिचारायसत्त्वपक्षकं प्रयोगमाह ॥ **असत्वमिति** ॥ शशनृशृङ्गनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेन प्रमेयत्वादौ साध्यमस्तीतिभावः । हेत्वभावाच्च न व्यभिचार इतिभावेन हेतुं विशिनष्टि । अनात्मनिष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगिधर्मत्वादिति । सत्त्वपक्षके ऽसत्त्वपक्षके चोभयत्र दोषमाह ॥ **आद्य इति** ॥ **असंप्रतिपत्तेरिति** ॥ अनात्मवस्तुमात्रस्य सत्त्वाधिकरणत्वादिति भावः । अप्रसिद्धिवारकसामान्यानुमानस्य खण्डितत्वात् । विमतमनिर्वचनीयं बाध्यत्वादित्यत्राप्रसिद्धिनिवारणाय प्रकारान्तरेण साध्यमाशङ्कते ॥ **स्यादेतदित्यादिना** ॥ **सिद्धसाधनस्येति** ॥ सद्विलक्षण्याद्यंशे सिद्धसाधनस्य शुक्तिरजतादेः सत्त्वस्य सदसत्त्वस्य चास्माभिरनङ्गीकृतत्वेन सिद्धसाधनत्वादितिग्रन्थेनोक्तत्वादिति भावः ॥ **बाध्यत्वस्येति** ॥ ब्रह्मज्ञानेतरनिवर्त्यत्वरूपस्येत्यर्थः । नन्वेवं प्रतीतत्वं हेतुरस्तु । जगद्ब्रह्मणोश्च दृश्यत्वेन नासाधारण्यमित्यत आह ॥ **प्रतीतत्वस्य चेति** ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** ॥ असद्विलक्षणेत्याद्युत्तरग्रन्थ इति भावः । असतीत्युपलक्षणम् । ईक्षतिनयादौ ब्रह्मणोऽपीति ज्ञेयम् । तथाच तत्र व्यभिचार इत्याकूतम् । नन्वेवं बाध्यत्वमेवहेतुरस्तु । न चासाधारण्यम् । तस्य दशाविशेष एव दोषत्वेनानुकूलतर्के सत्यदोषत्वादित्यत आह ॥ **बाध्यत्वेति** ॥ 'ज्ञानबाध्यत्वमपि त्वित्यत्रोक्तानि । 'कश्चायं बाध उद्दिष्टो न हि नाशोऽसतो भवेदि'त्यादिना द्वितीये 'पृथगुपदेशादि'त्येतदनुव्याख्यानादौ वक्ष्यमाणानीत्यर्थः । विवृतानि चानिर्वाच्यत्वानुमानदूषणानि न्यायामृते प्रथमपरिच्छेदेऽनिर्वाच्यत्वानुमानभङ्गे तदर्थापत्तिभङ्गे च ॥ **ख्यातीति** ॥ असच्चेन्न ख्यायेत सच्चेन्न बाध्येत ख्यायते च शुक्तिरूप्यं बाध्यते च तेन तदुभयान्यथानुपपत्तिश्च शुक्तिरूप्यादेः सदसद्विलक्षणत्वे मानमिति निरस्तमित्यर्थः ॥ **अनेनेति** ॥ असतोऽपि ख्यातेर्वक्ष्यमाणत्वात् । सतोऽपि ब्रह्मणो विज्ञातस्यान्यथासम्यगित्युक्तबाध्यत्वसत्त्वेन व्यभिचारः कश्चायं बाध इत्यादिवक्ष्यमाणदिशा ज्ञाननिवर्त्यत्वरूप-

बाधस्य शुक्तिरूप्यादावभावात्त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वेऽसत्त्वापत्त्याऽसद्विलक्षणत्वपक्षे बाध्यते चेति विपर्ययपर्यवसानायोगादित्याद्युक्तवक्ष्यमाणबाध्यत्वादिदूषणगणेनेत्यर्थः ॥

या०—सत्त्वासत्त्वे इति ॥ धर्मद्वयस्य पक्षतयोक्तत्वाद्रूपरसवदिति धर्मद्वये दृष्टान्ततयोक्तमिति मन्तव्यम् । एकधर्मिनिष्ठौ यावत्यन्ताभावौ तत्प्रतियोगिनी इति द्वित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वं साध्यतया विवक्षितम् । धर्मद्वयनिष्ठं धर्मत्वमेव हेतुतया विवक्षितम् । अन्यथैकस्मिन्व्यभिचारापत्तेः । तत्र च दृष्टान्ततया धर्मद्वयप्रदर्शनं युक्तमेवेत्याहुः । भिन्नाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यास्माकं सिद्धतया सिद्धसाधनतावारणायैकधर्मीति साध्ये विशेषणमिति ज्ञातव्यम्। साध्येऽत्यन्तपदस्य विवक्षायां बाधः । अविवक्षायामर्थान्तरतेत्याह ॥ **सत्त्वासत्त्वयोरित्यादिना** ॥ **घटादाविति** ॥ अत्रादिपदेन शशशृङ्गादिकं ग्राह्यम् । एवमग्रेऽपि । नन्वसत्त्वस्य धर्म्यभावात्कुत्र प्रत्यक्षादिसिद्धत्वमित्यत उक्तम् ॥ **अभावप्रतियोगित्वलक्षणमिति** ॥ तथाच प्रतियोगित्वस्य रूपादिवद्धर्मिसत्तासापेक्षत्वाभावेन धर्म्यभावेऽपि प्रत्यक्षादिसिद्धत्वमिति भावः । ननु नात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साध्यते येन बाधो नाप्यन्योन्याभावप्रतियोगित्वं येनार्थान्तरता । किं त्वेकधर्मिनिष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगित्वमेवातो नोक्तदोष इत्याशयेन **शङ्कते** ॥ **एकस्मिन्न स्त इतीति** ॥ **तथा सतीति** ॥ विशेषणत्वरूपधर्मत्वस्य धर्मिसाधारणत्वे धर्मधर्मिसाधारणं वस्तुत्वमेव धर्मत्वमित्युक्तं स्यादित्यर्थः ॥ **अभावप्रतियोगित्वरहित इति** ॥ तस्य पारमार्थिकत्वान्निर्धर्मकत्वाच्चेति भावः । ननु निर्विशेषे वस्तुत्वमपि नेति कथं व्यभिचार इत्यरुचेराह ॥ **अपि चेति** ॥ **तथाऽप्येकत्वेति** ॥ एकत्वगुणवन्ति यानि भिन्नानि घटपटादीनि तत्र प्रत्येकं सत्त्वासत्त्वयोः संसर्गनिषेधेत्यर्थः । निषेधाधिकरणयोर्भिन्नत्वेऽपि प्रत्येकमेकत्वगुणवत्त्वसम्भवेन त्वदभिलषितमुभयनिषेधधर्म्यैक्यं न सिध्यतीति भावः ॥ **सत्त्वमिति** ॥ अत्रात्मभिन्नशशविषाणाद्यसन्निकृष्टसंसर्गाभावप्रतियोगित्वेनार्थान्तरत्ववारणायासत्त्वानधिकरणेत्यनात्मविशेषणम् । निर्धर्मकात्मनिष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगित्वेन अर्थान्तरत्वपरिहाराय अनात्मेति ॥ **असत्त्वमिति** ॥ अत्राप्यनात्मपदकृत्यं पूर्ववदेव सिद्धसाधनतावारणाय सत्त्वानधिकरणेत्यनात्मविशेषणम् । हेतौ च प्रमेयत्वादौ व्यभिचारवारणायानात्मनिष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगीति धर्मविशेषणम् । तथाच व्यतिरेकिधर्मत्वं हेतुरित्युक्तं भवति ॥ **परेणेति** ॥ त्वत्प्रतिवादिनेत्यर्थः ॥ **शशविषाणादाविति** यथा सद्रूपेऽपि ब्रह्मणि निर्धर्मकत्वेन सत्त्वासत्त्वाभाव एवमसद्रूपेऽपि शशविषाणादौ निर्धर्मकत्वेनासत्त्वाभाव इत्यर्थः ॥ **रूपादीनामिति** ॥ रूपादिप्रतियोगिकसंसर्गाभावाधिकरणस्यानात्मनो गुणक्रिययोः सत्त्वाधिकरणत्वादिति भावः । किं विशिष्टस्य साध्यत्वमङ्गीकृत्य तस्यैवं विशकलितप्रसिद्धिरुच्यते उत स्वतन्त्रं साध्यद्वयमिति

विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **विशिष्टस्येति** ॥ द्वितीयं शङ्कते ॥ **सद्विलक्षणत्वेति** ॥ **सिद्धसाधनत्वस्येति** ॥ सद्वैलक्षण्यलक्षणसाध्य इति शेषः ॥ **बाध्यत्वस्येति** ॥ पराभिप्रेतस्य प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपस्येति शेषः ॥

श्री० — **रूपरसवदिति** ॥ अत्र सत्त्वासत्त्वयोरुभयोः पक्षत्वात्तदनुसारेण दृष्टान्तद्वयमित्येतन्न स्वरसम् । तथात्वेऽनित्ये वाङ्मनसे मूर्तत्वाद्घटवदित्यत्रापि दृष्टान्तद्वयं वाच्यं स्यात् । तस्मात् दृष्टान्तद्वयस्य प्रयोजनमिदं द्रष्टव्यम् । तथाहि । अत्रैकधर्मिनिष्ठो योऽत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगित्वे साध्ये पक्षीभूतयोः सत्त्वासत्त्वयोरेकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावेन बाधापत्त्याऽत्यन्ताभावद्वयप्रतियोगित्वे साध्यतयावश्यं वक्तव्ये तत्र रूपस्यैकस्यैव दृष्टान्तत्वे तत्रात्यन्ताभावद्वयप्रतियोगित्वाभावेन साध्यवैकल्यापत्त्या दृष्टान्तद्वयग्रहणमिति द्रष्टव्यम् ॥ **केवलव्यतिरेकिणेति** ॥ विमतमनिर्वचनीयं बाध्यत्वाद्व्यतिरेकेणात्मवदित्यनुमानेनेत्यर्थः । तदुपपादयति ॥ **यद्धीति** ॥ घटादावित्यादिपदेन शशविषाणं ग्राह्यम् ॥ **कथं नेति** ॥ तथाच घटाद्येकधर्मिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावाद्बाधितविषयत्वमित्यर्थः । ननु नात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साध्यते । येन सत्त्वासत्त्वयोरप्रामाणिकत्वापत्त्याऽनुमानस्य प्रत्यक्षबाधः स्यात् । किं नामात्यन्तपदपरित्यागेनाभावप्रतियोगित्वमात्रमेवातो नोक्तदोष इति चेत्तत्राह ॥ **अभावेति** ॥ **सामान्यादित्रय इति** ॥ तथा चैकस्मिन्सामान्यादित्रये न स्त इत्यपि प्राप्त्याऽर्थान्तरतेत्यर्थः । जातिश्चैतास्त्वयाश्रयेति वचनात्सामान्यादित्रये सत्तासामान्यं नास्तीति द्रष्टव्यम् । असत्त्वविशेषस्य निःस्वरूपत्वस्य ॥ **अनैकान्तिकमिति** ॥ केवलान्वयित्वेनात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावादिति भावः । साध्यस्यापि सत्त्वान्न व्यभिचार इत्याशङ्कते ॥ **प्रमेयत्वादेरपीति** ॥ **तस्मिन्नेवेति** ॥ सकलधर्मरहिते ब्रह्मण्येवेत्यर्थः ॥ **भिन्नाधिकरणेति** ॥ प्रत्येकं सदसद्रूपभिन्नाधिकरणेत्यर्थः । तथा चैकत्वगुणवत्सद्रूपधर्मिनिष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगित्वस्यासत्त्वे सद्भावात्तथैकत्वगुणवदसद्रूपधर्मिनिष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगित्वस्य सत्त्वे सद्भावेनार्थान्तरतेति भावः । एकत्वस्य प्रतियोगित्वादिवदसत्यपि सद्भावाङ्गीकारेणेदमुक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥ **सत्त्वमिति** ॥ अत्रानुमाने धर्मत्वमेव हेतुरिति भावः ॥ असत्त्वानधिकरणेनात्मनि सत्त्वं नास्तीत्युक्त्या तस्यानात्मनः सदसत्त्वानधिकरणत्वं प्राप्तमिति ज्ञातव्यम् । एवमेवोत्तरानुमानेऽपि बोध्यम् ॥ **रूपवदिति** ॥ अनात्मभूतगुणकर्मवाय्वादिनिष्ठत्वभावाद्दृष्टान्ते हेतुर्द्रष्टव्यः । सत्त्वानधिकरणानात्मभूतशशविषाणादिनिष्ठत्वाभावेन रूपादौ साध्यं चास्तीति द्रष्टव्यम् । अनात्मनि घटादावभावात्पक्षे हेतुरस्तीति द्रष्टव्यम् ॥ **असिद्धो हेतुरिति** ॥ पक्षीभूतेऽभावप्रतियोगित्वरूपेऽसत्त्वेऽनात्मनिष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगित्वरूपो हेतुर्नास्ति । अनात्मन्यविद्यमानत्वं तदर्थः । अभावप्रतियोगित्वस्य चानात्मनि घटादौ

सत्त्वादिति भावः । वस्त्विति शशविषाणादिव्यावृत्तिः ॥ शशविषाणादाविति ॥ पक्षीभूतेऽत्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपासत्त्वे सत्त्वानधिकरणमात्मभिन्नं यत् शशविषाणादिकं तन्निष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगित्वमस्ति । अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमसत्त्वं निर्धर्मके शशविषाणादौ नास्तीति सत्त्वासत्त्वानधिकरणत्वं शशविषाणादावेव प्राप्तं न रजते इत्यर्थान्तरतेत्यर्थः । तामुपपादयति ॥ रूपादीनामिति ॥ रूपे आत्मभिन्नगुणकर्मादिनिष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगित्वे सत्यपि रूपादिप्रतियोगिकसंसर्गाभावाधिकरणस्यात्मभिन्नस्य गुणकर्मादेर्वस्तुनः सत्त्वेन सत्त्वानधिकरणत्वाभावात्सत्त्वानधिकरणानात्मनिष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगित्वं नास्तीति साध्यवैकल्यमित्यर्थः ॥ अतः कथमिति ॥ विमतमनिर्वचनीयं बाध्यत्वादित्यनुमान इत्यर्थः । नन्वसद्विलक्षणत्वं बाध्यत्वहेतुना न साध्यते । येनासाधारण्यं स्यात् । किं नाम प्रतीतत्वहेतुनैवातो नोक्तदोष इत्यत आह ॥ प्रतीतत्वस्य चेति ॥ वृत्तेरिति ॥ तथा चासति व्यभिचार इति भावः ।

च० — अप्रसिद्धविशेषणतापरिजिहीर्षया शङ्कते ॥ सदसत्त्वे इति ॥ वाङ्मनसे अनित्ये इत्यादाविव प्रकृते साध्यनिष्ठनानाविधेयतानिरूपिततत्तद्वृत्तिप्रातिस्विकधर्मावच्छिन्ननानाविशेष्यताकसमूहालम्बनानुमितिरेवोद्देश्या । न तु व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नैकोद्देश्यताका । तथा सति पक्षतावच्छेदकीभूतव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्ने एकसत्त्वेऽपि द्वयं नास्तीति दिशा सद्व्यक्तिवृत्तित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायाः असद्व्यक्तिवृत्तितादृशाभावप्रतियोगितायाः वा सिद्ध्या सिद्धसाधनताद्यापत्तेः एकधर्मिनिष्ठात्यन्ताभावनिरूपितव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रातिस्विकप्रयोगिताद्वयस्य च तादृशधर्मावच्छेदेन दुःस्थतया तादृशप्रतियोगिताद्वयसाधनस्यासंभवदुक्तिकत्वात् । तादृशव्यासज्यवृत्तिधर्मसामानाधिकरण्येन तादृशात्यन्ताभावनिरूपितप्रतियोगिताद्विकत्वावच्छिन्नस्य बाधिततया दुःसाधत्वात् । तत्सामानाधिकरण्येन तादृशात्यन्ताभावनिरूपितव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितात्वावच्छिन्नसाधनस्य चासत्त्वे सिद्धसाधनत्वापादकत्वात् सत्त्वासत्त्ववृत्तितत्तद्व्यक्तित्वावच्छेदेन साधने तूक्तक्षत्यवतारेण साध्यीभूतप्रतियोगितायां व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम् । इत्थं चैकधर्मिपदेन ब्रह्मालीकान्या व्यक्तिरेवोपादेयेत्यभिप्रेततया ब्रह्मवृत्त्यभावप्रतियोगित्वस्यासत्त्वे अलीकवृत्त्यभावप्रतियोगित्वस्य च सत्त्वे सिद्धावपि न क्षतिः । अत एव निदर्शनीकृतरूपरसाख्यव्यक्तिद्वयवृत्तितत्तद्धर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताद्वयप्रकारिकैव संप्रतिपत्तिः प्रकृतौपयिकीति ध्वनयितुमेव तयोर्निदर्शनीकरणं सङ्गच्छत इति विभावनीयम् । प्रतिज्ञावाक्यघटकसाध्योपस्थापकपदघटकतयात्यन्तपदनिवेशे बाधस्तदनिवेशे चार्थान्तरतेत्याह ॥ सत्त्वासत्त्वयोरित्यादि ॥ घटादावपीत्यादिपदेनालीकमुपादेयम् । सत्त्वादीत्यादिपदेनासत्त्वम् । घटादौ चेत्यत्राप्यादिपदेन तदुपादेयम् ॥ अभावप्रतियोगित्वलक्षणमिति ॥ अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वलक्षणमसत्त्वं धर्मिसत्तानिरपेक्ष-

मलीके प्रामाणिकमित्यर्थः । प्रत्यक्षादीत्यादिपदमलीकपदाभिधेयम् अत्यन्ताभावप्रतियोगीत्यादि- वाक्यसंग्राहकम् । तथाच प्रत्यक्षेण घटे सत्यमलीके वाक्येनासत्त्वं च सिद्धमिति बाधितविषयत्व- मित्यर्थः । ननु ह्रदे वह्निर्नास्तीत्यादाविव पक्षीकृतव्यक्तिद्वये स्वप्रतियोगिकैकव्यक्त्यनुयोगिकसंसर्गरूपं यदलीकं तदभावस्यैव सिषाधयिषिततया नोक्तक्षत्यवकाश इत्याशङ्कते ॥ **एकस्मिन्नस्त इति** ॥ **तथा सतीति** ॥ धर्मधर्मिसाधारणविशेषणतामात्रविवक्षायामित्यर्थः । आत्मनोर्निर्धर्मतया हेतोरनागमना- न्नानैकान्त्यमित्यरुचेराह ॥ **अपि चेति** ॥ तस्मिन्नेव ब्रह्मण्येव ॥ **तथाप्येकत्ववदिति** ॥ स्वसमभि- व्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकरूपेण स्वसजातीयद्वितीयरहितत्वरूपपारिभाषिकैकत्वस्या- विवक्षिततया संख्यारूपस्यैव तस्याभिप्रेततया तस्य च व्यक्त्यानन्त्यस्थलेऽपि प्रत्येकमक्षतत्वादिति भावः । **सत्त्वमिति** ॥ **संसर्गाभावप्रतियोगीति** ॥ उक्तदिशा स्वप्रतियोगिकयादृशानात्मानुयोगिकालीकसंसर्ग- स्याभावे सत्त्वे साधनीय इत्यर्थः । प्रामाणिकप्रतियोगिकात्यन्ताभावानुपगमेन प्रागभावप्रध्वंसा- भावयोश्चायोगेन यथाश्रुतार्थादरस्यासंभवात् । अत्रात्मभिन्नालीकानुयोगिकसंसर्गाभावमादायार्था- न्तरत्वादिव्युदासायासत्त्वानधिकरणेत्यनात्मविशेषणमुपात्तम् । निर्धर्मकात्मानुयोगिकसंसर्गाभावमादाय तद्वारणायानात्मेत्यस्योपादानम् ॥ **असत्त्वमिति** ॥ स्वप्रतियोगिकात्मानुयोगिकसंसर्गाभावमादायार्थान्तरता- व्युदासायानात्मपदोपादानम् । सत्त्वाधिकरणीभूतात्मानुयोगिकसंसर्गाभावमादायोक्तक्षतेरनात्मपदेनैवाप- हस्तिततया सत्त्वानधिकरणांशप्रयोजनमुपरञ्जकतयोपपादनीयम् । व्यतिरेकिधर्मत्वस्य हेतुत्वोरीकारा- त्केवलान्वयिनि च हेतुतावच्छेदकविशेषितस्याभावेन द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यत्रानैकान्त्य- लक्षणातिप्रसङ्गवारणाय साध्याभाववन्निरूपितप्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधेयताकत्वरूपविवक्षणीयानैका- न्त्यलक्षणाभावान्नानैकान्त्यमिति भावः ।

सु०-किञ्चानिर्वचनीयं चेद्रजतं कथं तर्हि प्रतीतिसमये सदित्युत्तरकालं चासदिति प्रतीयते । अनिर्वचनीयमित्येव प्रतीतिः कुतो न भवेत् । अधिष्ठानेदन्तासंसर्गवत्तत्सत्तासंसर्गस्यारोपात्प्रा- तीतिकसत्त्वस्य रजतेऽपि विद्यमानत्वाद्वा न सत्प्रत्ययविरोध इत्येतदनन्तरमेव निराकरिष्यते ॥ असदित्यर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणमेव सत्त्वं निराक्रियते नात्यन्तासत्त्वं गृह्यत इति चेन्न । अर्थ- क्रियासामर्थ्यस्य तवाप्रसक्तत्वात् । प्रसक्तौ चान्यथाख्यातिस्वीकारप्रसक्तेश्च । वक्ष्यते चैतत् । किञ्चेदं रजतं नित्यमनित्यं वा । आद्ये सर्वदोपलम्भप्रसङ्गः । द्वितीये कारणं वाच्यम् । अविद्येति चेन्न । तस्यास्त्वन्मतेऽनुपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । किञ्चाविद्याया आत्मनिष्ठत्वात्तत्परि- णामभूतं रजतमपि प्रत्यक् प्रकाशेत । आत्मनः सर्वगतत्वाच्छुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्थाविद्या-

विवर्तभूतं तत्सम्भिन्नतया प्रतीयत इति चेन्न । तथा सति सर्वोपलब्धिप्रसङ्गात् । अपि मिन्द्रियसन्निकर्षादुपलभ्यते घटादिवत्संस्काराद्वा अतीतघटादिवत् साक्षिणा वा सुखादि नाद्यः । प्रतीतिसमय एव रजतजन्माङ्गीकारात् । न द्वितीयः । अननुभूतत्वात् । न तृ इन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधानविरोधात् । अधिकरणग्रहणे तदुपक्षयान्नेति दे रजतग्रहेऽधिकरणग्रहस्योपयोगाभावात् । रजतं गृह्यमाणं साक्षिणा शुक्तिसम्भिन्नं गृह्यते हि शुक्तिः साक्षात्साक्षिवेद्या । व्यावहारिकत्वात् । किन्त्विन्द्रियव्यवधानेन । रज प्रातिभासिकं नेन्द्रियव्यवधानमपेक्षते । अतोऽस्ति रजतप्रतीताविन्द्रियोपयोग इति दे शुक्तिसम्भेदप्रतीतिनियमे नियामकाभावात् । किंचेन्द्रियेणाधिकरणग्रहणं रजतग्रहणं च स णेत्यङ्गीकारे ख्यातिमतानुमतिप्रसङ्गेन प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तिः । शुक्तितादात्म्यमपि र साक्षिणा गृह्यते अतो नैवमिति चेन्न । तथाऽपि ज्ञानद्वयाङ्गीकारेणानुभवविरोधापरिः इन्द्रियजन्यवृत्तेरपि साक्षिचैतन्यमेव फलमिति फलैक्यान्नेति चेन्न । अस्याः प्रक्रियाया सिष्यमाणत्वात् ॥ अनिर्वचनीयनिराकरणं च तत्र तत्राचार्यः स्वयमेव करिष्यतीत्यलं पल्लवे तस्मात्साधूक्तं विज्ञातस्यान्यथा सम्यग्विज्ञानं ह्येव तन्मतमिति ॥ ॥

॥ इति पश्चात्ख्यातिवादः समाप्तः ॥

वा०— किञ्च यदुपपादनायानिर्वचनीयत्वमाद्रियते ताभ्यामेव भ्रान्तिबाधाभ्यां विरोधोऽनु स्येत्याह ॥ किञ्चेति ॥ रजतस्यानिर्वचनीयत्वे घटादिवत्तत्स्वप्रतीत्या विषयीकर्तव्यम् । तस्या भ्रान्ति तदप्रतीतौ च बाधप्रतीत्या वा विषयीकर्तव्यम् । न चोभयेनाप्यनिर्वचनीयत्वं विषयीक्रियते । ! तद्विरुद्धे सत्त्वासत्त्वे एवेति तद्विरोध इति भावः । ननु यथा ह्यपुरोवर्तिनो रजतस्य पुरोवर्त्यधिष्ठाना त्पुरोवर्तित्वप्रतिभासस्तथा सद्विलक्षणरजतस्य सदधिष्ठाने समारोपात्सद्बुद्धिगोचरत्वं न पुनः सत्त्वा नानुभवविरोधः । अथवा सदिदमिति प्रातिभासिकसत्त्वमनुभूयते । पारमार्थिकव्यावहा वैलक्षण्यं च साध्यते इति भिन्नविषयत्वान्न तद्विरोध इत्याशङ्कते ॥ अधिष्ठानेति ॥ किं करिष्यत इति ॥ तस्यानिर्वचनीयत्वे स्यादेव ह्यनवस्थितिरित्यनुव्याख्यानस्य त्वदुक्तप्रका निरासार्थत्वेन व्याख्यास्यमानत्वादिति भावः । एवं सदिति प्रत्ययविरोधमुपपाद्यासदिति प्रत्ययवि चोपपादयितुं परोक्तसमाधानाभासं शङ्कते ॥ असदितीति ॥ तथा च नानिर्वचनीयत्वाङ्गीकारे तद् इति भावः ॥ तवेति ॥ अविद्यापरिणामरूपप्रातिभासिकाभिनवरजतोत्पत्तिवादिन इत्यर्थः । । भिनवरजतोत्पत्तिमभ्युपगच्छताऽपि मयाऽर्थक्रियासामर्थ्यस्य तत्प्रतीतिविषयता स्वीक्रियत एवेत्यत

॥ **प्रसक्तौ चेति** ॥ ननु स्यादपसिद्धान्तो यदि प्रातिभासिकं व्यावहारिकार्थक्रियासमर्थत्वेन प्रतीयत इत्यभ्युपगम्येत । किन्तु रूप्यवदर्थक्रियासामर्थ्यस्यापि प्रतिभासिकस्यैवारोपाभ्युपगमादित्यतस्तस्याऽनिर्वचनीयत्व इत्यनुव्याख्यान एव व्यावहारिकत्वं कथं प्रतीयत इत्यादिविकल्पनिरासेनैतद्दूषणं वक्ष्यतीत्याह ॥ **वक्ष्यति चेति** ॥ ननु रजतस्य सत्स्वरूपत्वादसदित्यादिप्रत्ययस्य गत्यन्तरं कल्प्यमेवेत्यतः सत्स्वरूपत्वमेवासिद्धमित्याशयेनानुमाने प्रतिकूलतर्कपराहतिमाह ॥ **किञ्चेति** ॥ ननु मन्मतेऽविद्याऽनुपपत्तावपि तदुपपत्तिपक्षे तदुपादानकत्वे रजतस्य नानुपपत्तिरित्यतस्तत्पक्षेऽपि तदनुपपत्तिमाह ॥ **किञ्चेति** ॥ ननु देहावच्छिन्नात्माऽविद्याविवर्तभूतं न रजतं किन्तु शुक्त्यवच्छिन्नात्माऽविद्याविवर्तभूतम् । न च स एवासिद्ध इति वाच्यम् । आत्मनः सर्वगतत्वेन शुक्त्यवच्छिन्नत्वस्यापि संभवात् । अतो न बहिःप्रकाशानुपपत्तिरित्याशङ्कते ॥ **आत्मन इति** ॥ अत्र बहिष्ठेति वक्तव्ये शुक्त्यवच्छिन्नेति वचनं रजतस्य शुक्तिसामानाधिकरण्योपपादनायेति बोध्यम् । नन्विदं नित्यत्वानित्यत्वनिराकरणं तदुभयविलक्षणत्वरूपानिर्वचनीयत्वपर्यवसायितया न ममानिष्टमिति चेन्न । असत्त्वेनाप्युपपत्तेः । न च प्रतीत्यनुपपत्तिः । उपपादयिष्यमाणत्वात् । अनिर्वचनीयत्वेऽपि तदनुपपत्तिरित्याह ॥ **अपि चेति** ॥ यद्वा तत्स्वरूपस्य प्रतीतिसिद्धत्वादुक्तप्रकारयोरन्यतरद्वा प्रकारान्तरं वा कल्पनीयमेवेत्यतः सैवासिद्धेत्याशयेन तत्स्वरूपं निरस्य तदुपलब्धिमपि निरस्यति ॥ **अपि चेति** ॥ यद्वा सर्वदोपलब्धिकारणाभावाद्सर्वदोपलब्धिरित्यतस्तत्कारणमेवासिद्धमित्याह ॥ **अपि चेति** ॥ घटादिवदित्यादिदृष्टान्तकथनं कल्पनाप्रसक्तिसंपादनायेति द्रष्टव्यम् । यद्वा परिहारे तद्वैषम्यप्रतिपादनेन दूषणसौकर्याय पूर्वदृष्टान्ततया तदुपादानमिति ज्ञेयम् ॥ **प्रतीतीति** ॥ प्रतीतिजनकसन्निकर्षाय तत्पूर्वं सत्त्वस्यावश्यकत्वादिति भावः ॥ **अननुभूतत्वादिति** ॥ प्रतीतिमात्रसमयस्य पूर्वानुभवाभावेन संस्कारासंभवादिति भावः ॥ **रजतेति** ॥ तस्य घटादितुल्यतयाऽधिकरणग्रहानपेक्षणादिति भावः ॥ **न हीति** ॥ शुक्तेः साक्षात्साक्षिवेद्यत्वे साक्षिणः सर्वदा सत्त्वाद्यावत्सत्त्वमविद्यादिवत्प्रतिभासेन प्रातिभासिकत्वापातेन व्यावहारिकत्वानुपपत्तेरिति भावः ॥ **शुक्तीति** ॥ न च शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्थाविद्याविवर्तत्वमेव शुक्तिसंभेदप्रतीतिनियमे नियामकमिति वाच्यम् । आत्मनः सर्वगतत्वाद् भूतलविशेषाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्थमृदादिपरिणामघटादेः स्वोपादानमृदाद्यधिकरणभूतलविशेषसंभेदप्रतीतिनियमाभाववद्रजतस्य स्वोपादानभूताविद्यासंभेदप्रतीतिनियमावश्यंभावेऽपि भूतलादितुल्यशुक्तिसंभेदप्रतीतिनियमे कारणाभावादिति भावः । अत एवासत्ख्यातिनिरासावसरे शुक्तिभूतलयोरविशेषेणेत्युक्तम् । शुक्तेरारोपाधिष्ठानत्वाभावस्य मतद्वयेऽपि साम्यादिति । ननु रजतोपादानाविद्यायाः शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्याधिकरणताकत्वनियमान्न शुक्तेर्घटाद्युपादानमृदाद्यनियताधिकरणभूतलादितुल्यतेति चेन्न । रङ्गादावपि रजतारोपसंभवेन तत्रापि नियमा-

भावात्कार्योपादानानियताधिकरणविशेषतुल्यताया अपरिहाराच्च । अस्तु वा यत्किञ्चिन्नियामकं तथाऽप्यधिकरणग्रहे उपक्षयकल्पनाऽनुपपन्नैवेत्याशयेनाह ॥ किञ्चेति ॥ प्रवृत्त्यादीत्यादिपदेन ज्ञानैक्यानुभवग्रहणम् ॥ तथाऽपीति ॥ तादात्म्यावभासाभ्युपगमेनाख्यातिमतप्राप्तप्रवृत्त्यनुपपत्त्यभावेऽपि तन्मतप्राप्तज्ञानैक्यानुभवविरोधोऽपरिहार्य एवेत्यर्थः । नन्वविद्यावृत्त्यन्तःकरणवृत्त्योर्भेदेऽप्यविद्यावृत्तेर्ज्ञानत्वाभावाद्रूप्याकाराविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बितेन तदभिव्यक्तेन वेदमंशावच्छिन्नरूप्याधिष्ठानसाक्षिचैतन्येनैव रूप्यप्रकाशाभ्युपगमादन्तःकरणवृत्तेरप्यज्ञानत्वाज्ज्ञानत्वेऽपि वा तस्या अप्रकाशकत्वेनेदमाकारान्तःकरणवृत्तिप्रतिफलितेदमंशावच्छिन्नसाक्षिचैतन्यस्यैवेदमंशप्रकाशकत्वादविद्यावृत्तिफलभूतरूप्यप्रकाशकसाक्षिचैतन्यस्यैवान्तःकरणवृत्तिफलत्वेन न ज्ञानैक्यानुभवविरोधः । इदमंशरूप्योभयप्रकाशकेदमंशावच्छिन्नसाक्षिरूपज्ञानस्यैकत्वाद्भिन्नयोर्वृत्त्योश्च ज्ञानत्वाभावादित्याशङ्कते ॥ इन्द्रियेति ॥ यद्वाऽन्तःकरणवृत्तिफलीभूतेदमंशावच्छिन्नसाक्षिचैतन्यस्यैव स्वमायाविवर्तरजतादिसिद्धत्वेनोभयोरपीदमंशावच्छिन्नैकसाक्षिवेद्यत्वेन फलभेदाभावान्नानुभवविरोध इत्याशङ्कते ॥ इन्द्रियेति ॥ सम्भावितदोषेन्द्रियजन्यवृत्तेरेव रूप्यप्रकाशकत्वस्यान्यथाख्यातेः समर्थनेनोपपन्नत्वेनावश्याङ्गीकर्तव्ययाथार्थ्यनियमस्य साक्षिचैतन्यस्याविद्यमानरूप्यप्रकाशकत्वं न सम्भवतीत्यर्थस्य यत्क्वचिद्व्यभिचारि स्याद्दर्शनं मानसं हि तदित्यादिना व्युत्पादयिष्यमाणतयाऽवृत्तिप्रतिफलनादिकल्पनाया अप्रामाणिकत्वेन प्रक्रियामात्रत्वमित्याशयेनाह ॥ अस्या इति ॥ यद्यपीदमंशस्येदमाकारान्तःकरणवृत्तिप्रतिबिम्बितेन वा तदभिव्यक्तेनेदमंशानवच्छिन्नेनेदमंशाधिष्ठानचैतन्येन वा वेद्यतया रूप्यस्य च रूप्याकाराविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बितेन वा तदभिव्यक्तेनेदमंशावच्छिन्नरूप्याधिष्ठानचैतन्येन वा वेद्यतयाऽवच्छिन्नफलं तन्मतेऽपि भिन्नमेव । न हि रूप्यं प्रतीवेदमंशं प्रत्यपीदमंशावच्छिन्नमधिष्ठानम् । आत्माश्रयापातात् । नापीदमंशं प्रतीव रूप्यं प्रत्यपीदमंशानवच्छिन्नमधिष्ठानम् । इदं रूप्यमिति धीविरोधात् । अफलचिन्मात्राभेदस्तु सर्वत्राविशिष्ट इति ज्ञानैक्यानुभवविरोधस्तदवस्थ इत्यपि वक्तुं युक्तम् । तथाऽपि प्रतिफलनकल्पनाया अप्रामाणिकत्वेनैव तदुक्तनिरासोपपत्तौ तदङ्गीकारेण दूषणाभिधाने न प्रयोजनमित्याशयात् । इदमंशावच्छिन्नचैतन्यस्यैवेदंवृत्तौ रूप्यवृत्तौ च प्रतिफलनाज्ज्ञानैक्यमिति तु तस्याऽसदाकाररूप्यवृत्तौ प्रतिफलनायोगेन निरस्तम् । एतेन विषययोरैक्यापन्नतया ज्ञानैक्यमुपचरितमिति । (उपचरितमितिभातीति च विवरणोक्तमित्यन्वयः)। यथेदमंशावच्छिन्नचैतन्याविद्याविवर्तत्वाद्रूप्यमिदन्तत्वेन भाति तथेदंवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याविद्याविवर्तत्वाद्रूप्यज्ञानमिदंज्ञानत्वेन भातीति च विवरणोक्तं निरस्तम् । अबाधितज्ञानैक्यानुभवविरोधापरिहारादित्याशयेनोक्तमलं पल्लवेनेति । यद्वाऽख्यात्यादिमतदूषणानामतिबहुत्वेऽपि ग्रन्थगौरवभयादत्राकथनमित्याशयेनाह ॥ अलं पल्लवेनेति ॥ अख्यातिमतनिरासफलमाह ॥ तस्मादिति ॥ ५ ॥ इति पञ्चाख्यातिवादः समाप्तः ॥

स०— ननु यथा ह्यपुरोवर्तिनो रजतस्य पुरोवर्त्यधिष्ठाने समारोपात्पुरोवर्तित्वप्रतिभासस्तथा सद्विलक्षणरजतस्य सदधिष्ठाने समारोपात्सद्बुद्धिबोध्यत्वं न पुनः सत्त्वात् । किञ्च रजतमिति प्रातिभासिकत्वमनुभूयते । पारमार्थिकव्यवहारिकसद्वैलक्षण्यं चानिर्वचनीयत्वं साध्यते । अतो न सत्प्रत्ययविरोध इत्यत आह ॥ **अधिष्ठानेदंतासंसर्गवदिति** ॥ तस्यानिर्वचनीयत्वे स्यादेव ह्यनवस्थितिरित्यत्रेति शेषः । प्रतीतमर्थक्रियाकारित्वं प्रातिभासिकमित्यत आह ॥ **वक्ष्यते चैतदिति** ॥ तस्या निर्वचनीयत्व इत्यत्रेति शेषः ॥ **सर्वोपलब्धिप्रसङ्गादिति** ॥ शुक्तिवदेव सर्वेषामधिष्ठानतयोपलब्धिप्रसङ्ग इत्यर्थः । इन्द्रियसन्निकर्षस्तु रजतप्रतीतौ नोपयुज्यत इति वक्ष्यत इति भावः ॥ **रजतग्रहे अधिकरणग्रहस्येति** ॥ रजतस्यापि पृथक्पदार्थत्वाङ्गीकारादिति भावः ॥ **शुक्तिसंभेदेति** ॥ रजतारोपस्य शुक्त्यधिष्ठानकत्वे आरोप्यस्य सर्वत्राधिष्ठानसंभेदेनैव प्रतीयमानत्वेन शुक्तिसंभेदेनैव प्रतीतेरावश्यकत्वेऽपि त्वया तदनभ्युपगमान्न शुक्तिसंभेदेन प्रतीतिरिति भावः । केचित्तु । रजतस्य पदार्थान्तरत्वाङ्गीकारात् न शुक्तिसंभेदेनैव प्रतीतिनियमः । अन्यथा घटोऽपि शुक्तिसंभिन्नतया प्रतीयेत । शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्याविद्याविवर्तत्वनियमेन तत्संभिन्नतया प्रतीयत इति तु निरस्तमिति भावः इत्याहुः । 'अङ्गीकारे ख्याती'त्यत्राख्यातीत्यकारप्रश्लेषः कार्यः ॥ **प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तिरिति** ॥ रजतविशिष्टपुरोवर्तिज्ञानस्यैकस्यैव प्रवृत्त्यादिजनकत्वस्य समर्थितत्वादिति भावः ॥ **फलैक्यादिति** ॥ उभयोरप्यन्तःकरणवृत्त्यविद्यावृत्तिफलितेदमंशावच्छिन्नैकसाक्षिवेद्यत्वेन फलभेदाभावादिति भावः इत्याहुः ॥ **अस्याः प्रक्रियाया निराकरिष्यमाणत्वादिति** ॥ यत्कचिद्व्यभिचारि स्याद्दर्शनं मानसं हि तदित्यत्र शुक्तिरूप्यादेर्मानसदर्शनविषयत्वोपपादनेन साक्षिविषयत्वस्य निराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥

प०— **अनन्तरमेवेति** ॥ तस्यानिर्वचनीयत्व इत्येतद्व्याख्यानावसर इत्यर्थः । उत्तरकालमसदिति कथं प्रतीयत इत्यस्योत्तरमाशङ्कते ॥ **असदित्यर्थक्रियेति** ॥ ननु प्रसक्तमप्यर्थक्रियासामर्थ्यमनिर्वचनीयमेवातो नान्यथाख्यातिदोषो नाप्यप्रसक्तनिषेधो नैव च सत्त्वधी विरोध इत्यत आह ॥ **वक्ष्यते चेति** ॥ 'तस्यानिर्वचनीयत्वे स्यादेव ह्यनवस्थितिरि'त्यत्रास्य पक्षस्य दूषणमित्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** ॥ 'निर्विशेषे स्वयंभात' इत्यादिनेति भावः ॥ **प्रत्यगिति** ॥ अन्तःप्रकाशेत न बहिरित्यर्थः । विवर्तभूतं परिणामभूतं तत्संभिन्नतया शुक्तिसंभिन्नतया । एवं रजतस्याविद्यकत्वं निरस्य तत्प्रतीतिं च निराह ॥ **अपिचेति** ॥ **प्रतीतिसमयएवेति** ॥ दुष्टेन्द्रिययोगाच्छुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्थमज्ञानं रूप्यात्मना तत्प्रतीत्यात्मना च परिणमत इति स्वीकारादिति भावः ॥ **इन्द्रियव्यवधानेनेति** ॥ यथा तटाकोदकं छिद्रान्निर्गत्य कुल्यात्मना केदारान्प्रविश्य तद्वदेव चतुष्कोणाकारं भवति तथा सावयवं तैजसमन्तःकरणं

चक्षुरादिद्वारेण निर्गत्य शुक्त्यादिविषयपर्यन्तं दीर्घप्रभाकारेण परिणम्य विषयं व्याप्य तदाकारं भवति। सेयं वृत्तिरित्युच्यते। तथाच शुक्तिग्रहणरूपवृत्त्यवच्छिन्नशुक्त्यधिष्ठानचैतन्यमन्तःकरणावच्छिन्नजीवचैतन्येनैकोपाध्यवच्छिन्नतयैकीभूतम्। तेन चाधिष्ठानचैतन्येन जीवचैतन्येनैकीभूतेन साक्षिशब्दितेन शुक्तिसम्भिन्नतया रूप्यं भासत इति वक्तव्यत्वादिति भावः॥ **नियामकाभावादिति**॥ शुक्त्याकारान्तःकरणवृत्त्याऽभिव्यक्तेन वा तत्र प्रतिफलितेन वा शुक्त्यधिष्ठानचैतन्येन शुक्तिरवभासते॥ शुक्त्यधिष्ठानचैतन्यस्याविद्यापरिणतिरूपया रूप्याकारवृत्त्याऽभिव्यक्तेन वा तत्प्रतिफलितेन वा रूप्यं भासत इति हि तव प्रक्रिया। तस्मिन्पक्षे शुक्तिसम्भेदप्रतीतिनियमे न नियामकमस्तीति भावः। ननु शुक्त्याकारपरिणतान्तःकरणवृत्त्युपहितमेवाधिष्ठानचैतन्यमविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बितं सत् रूप्यावभासकमिति सिद्धान्तोपगतिरेव शुक्तिसंभेदप्रतीतिनियामिकेति वदन्तं प्रत्याह॥ **किंचेति**॥ **इन्द्रियेणेति**॥ इन्द्रियजन्येदंशवृत्त्यभिव्यक्ताधिष्ठानचैतन्येनेत्यर्थः। अन्यथा इदमंशस्यानपरोक्षतापत्तेः। चैतन्यस्यैव तन्मतेऽपरोक्षत्वादिति ज्ञेयम्॥ **साक्षिणेति**॥ अविद्यावृत्त्युपहिताधिष्ठानचैतन्यरूपेण साक्षिणेत्यर्थः॥ **अनुभवविरोधेति**॥ ज्ञानैकत्वसमर्थनप्रस्तावोक्तरीत्येति भावः॥ **इन्द्रियजन्यवृत्तेरपीति**॥ इन्द्रियजन्येदमंशाकारवृत्त्या सादृश्यादिदोषसहितयाऽधिष्ठानचैतन्यस्याविद्यापरिणतिद्वाराऽविद्यावृत्तिप्रतिफलितरूपसाक्षिचैतन्यमेव फलं। तस्य चैकत्वादैक्यानुभवविरोधो नेत्यर्थः। **निरसिष्यमाणत्वादिति**॥ अध्यासकार्यानुपपत्तिरूपाविद्याप्रमाणनिरासप्रस्तावे॥ **तत्र तत्रेति**॥ 'पृथगुपदेशात्' 'संध्ये सृष्टिराह ही'त्यादौ तत्रतत्रेत्यर्थः॥ ॥

या०— **अनन्तरमेवेति**॥ तस्यानिर्वचनीयत्वे स्यादेव ह्यनवस्थितिरित्यत्रेति शेषः॥ **अन्यथाख्यातीति**॥ अर्थक्रियाऽनर्हेऽपि प्रातिभासिकरजते व्यावहारिकरजतधर्मभूतार्थक्रियासामर्थ्यप्रतीतावन्यथाख्यातिप्रसङ्गः। अन्यत्रान्यधर्मसंसर्ग(र्गा)ख्यातेरेवान्यथाख्यातित्वादिति भावः। ननु नान्यथाख्यातिस्वीकारप्रसङ्गः। तत्र प्रतीतस्याप्यर्थक्रियासामर्थ्यस्यानिर्वचनीयत्वादित्यत आह॥ **वक्ष्यते चैतदिति**॥ तस्यानिर्वचनीयत्व इत्यत्रेति शेषः॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति**॥ 'निर्विशेषे स्वयं भाते किमज्ञानावृतं भवेदि'त्यादाविति शेषः॥ **तत्सम्भिन्नतयेति**॥ तदनुविद्धतयेत्यर्थ॥ **सर्वोपलब्धीति**॥ शुक्तिवदेव रजतस्यापि पराक्त्वात्सर्वेषामुपलब्धिप्रसङ्गः इत्यर्थः। गूढाभिसन्धिराह॥ **रजतग्रहणेऽधिकरणग्रहणस्येति**॥ आशयमविद्वान् शङ्कते॥ **रजतं गृह्यमाणमिति**॥ आशयमुद्घाटयति॥ **शुक्तिसम्भेदेति**॥ येनाधिकरणग्रहणे इन्द्रियोपयोगः स्यादित्यर्थः। त्वया रजतस्य पदार्थान्तरत्वाङ्गीकारात्। अन्यथा घटोऽपि नियमेन शुक्तिसम्भिन्नतया प्रतीयेत। शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्याविद्यानिवर्तकत्वान्नियमेन तत्सम्भिन्नतया प्रतियत इति तु निरस्तमिति भावः॥ **प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तिरिति**॥

रजतत्वविशिष्टपुरोवर्तिज्ञानस्यैकस्यैव प्रवृत्त्यादिजनकत्वस्य समर्थितत्वादिति भावः । ज्ञानैक्यानुभवानुपपत्तिरादिशब्दार्थः ॥ **फलैक्यादिति** । इदमंशावच्छिन्नचैतन्यस्यैवेदंवृत्तौ रूपवृत्तौ च प्रतिफलनादिति भावः ॥ **निराकरिष्यमाणत्वादिति** ॥ 'यत्किञ्चिद्व्यभिचारि स्याद्दर्शनं मानसं हि तदि'त्यत्र शुक्तिरजतादिज्ञानं न साक्षिरूपं किन्तु चक्षुरादिकरणकं मनःपरिणतिरूपमेवेति अस्याः प्रक्रियाया निराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥

श्री० — प्रतीतिसमये सदिति प्रतीतिमात्रेण रजते सत्त्वं न सत्यं किं नामेत्यत आह ॥ **अधिष्ठानेति** ॥ अधिष्ठानगता या इदन्ता तत्संसर्गो यथा रजते आरोपितः सम्प्रतीयते इदंरजतमिति एवमधिष्ठानगता या सत्ता तत्संसर्गोऽप्यारोपित एव प्रतीयतेऽतः सदिदंरजतमिति प्रतीयत इत्यर्थः । **प्रातीतिकस्येति** ॥ प्रातिभासिकस्येत्यर्थः । सत्त्वेन प्रतीतिरेव सत्त्वं रजतादेर्नार्थगतं सत्त्वमस्तीति मताभिप्रायेणाधिष्ठानेत्याद्युक्तम् । अर्थगतं प्रातिभासिकं सत्त्वमस्ति । सत्त्रैविध्याङ्गीकारादिति मतानुसारेणेदमिति द्रष्टव्यम् । प्रतीत्युत्तरकालं चासदिति कथं प्रतीयत इत्युक्तं तदुपरि शङ्कते ॥ **असदितीति** ॥ **तदेति** ॥ भ्रमसमय इत्यर्थः ॥ **इदंरजतमिति** ॥ शुक्तौ प्रतीयमानमित्यर्थः ॥ **प्रत्यगिति** ॥ आन्तरत्वेन प्रकाशेतेत्यर्थः । तथाच शुक्तिसंभिन्नतया पराक्त्वेन प्रतीतिर्न सम्भवतीति भावः ॥ **अपि चेदमिति** ॥ रजतमित्यर्थः ॥ **उपयोगाभावादिति** ॥ तथा चाधिकरणभूतशुक्तिग्रहणेन नेन्द्रियव्यापारस्योपक्षय इत्यर्थः ॥ **रजतप्रतीताविति** ॥ शुक्तिसंभिन्नतया प्रतीतावित्यर्थः ॥ **इन्द्रियोपयोग इति** ॥ अधिकरणभूतशुक्तिग्रहणे इन्द्रियस्योपयोग इत्यर्थः ॥ **नियामकाभावादिति** ॥ त्वन्मतेऽविद्योपादानकप्रातिभासिकरजतस्यान्तरपदार्थत्वेन तस्य शुक्तिसंभिन्नतया प्रतीतिनियमाभावेनाधिकरणग्रहणापेक्षाया एवाभावेन न तद्ग्रहणे इन्द्रियव्यापारोपयोग इति भावः । न च वाच्यमात्मनः सर्वगतत्वाच्छुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्थाविद्याविवर्तत्वाच्छुक्तिसंभिन्नतया प्रतीयत इति । तथा सति शुक्तिवदेव रजतस्यापि पराक्त्वात्सर्वेषामप्युपलब्धिप्रसङ्ग इत्युक्तमिति भावः ॥ **अख्यातिमतेति** ॥ ज्ञानद्वयाङ्गीकारप्राप्त्येत्यर्थः ॥ **प्रवृत्तीति** ॥ विशिष्टज्ञानस्यैकस्यैव प्रवर्तकतायाः प्राक् समर्थितत्वादिति भावः ॥ **नैवमिति** ॥ प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तिर्नास्तीत्यर्थः ॥ **अनुभवेति** ॥ विशिष्टज्ञानैक्यावगाह्यनुभवेत्यर्थः ॥ **फलैक्यादिति** ॥ रजताकाराविद्यावृत्तिप्रतिफलितमेव साक्षिचैतन्यमिदमाकारेन्द्रियजन्यवृत्तावपि प्रतिफलति । तदेव च फलं तदेव ज्ञप्तिरूपं ज्ञानम् । तथा चाविद्यावृत्त्यन्तःकरणवृत्त्योर्भेदेऽपि तत्प्रतिबिम्बितचैतन्ययोरेकत्वेन फलैक्यान्न ज्ञानैक्यावगाह्यनुभवविरोध इत्यर्थः । फलैक्यनिबन्धनं ज्ञानैक्यमौपचारिकमित्याशयः । उपसंहरति ॥ **तस्मादिति** ॥ विज्ञातस्यान्यथासम्यग्वज्ज्ञानं ह्येव तन्मतमित्यत्रान्यथाज्ञानमेव भ्रान्तिस्तत्प्रसञ्जितान्यथाकारलोडनमेव ज्ञानं बाध इत्यवधारयता आचार्येण मतान्तराणां निरस्तत्वादित्यर्थः ॥ ॥

च०— **वक्ष्यते चैतदिति** ॥ 'तस्यानिर्वचनीयत्वे स्यादेव ह्यनवस्थितिरि'त्यत्रैतत्कल्पस्य दूषणमभिधास्यत इत्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** ॥ निर्विशेषे स्वयं भात इत्यत्रेति पूरणीयम् ॥ **प्रत्यगिति** ॥ अन्तः प्रकाशेत न बहिरित्यर्थः । विवर्तभूतं परिणामभूतम् । तत्संभिन्नतया शुक्त्यनुविद्धतया सर्वोपलब्धीति । शुक्तेरिव रजतस्यापि परात्कात्सर्वेषामुपलब्ध्यापत्तिरित्यर्थः । रजतस्याविद्यकतामपास्य तत्प्रतीत्युपपादनविधात्रयं क्रमेण प्रत्यस्यति ॥ **अपि चेति** ॥ **प्रतीतिसमय एवेति** ॥ शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यावरकमज्ञानं दुष्टेन्द्रियसंयोगाद्रूप्यात्मना तत्प्रतीत्यात्मना च परिणमत इत्युपगमादिति भावः । अभिसन्धिमनाविर्भावयन्नाह ॥ **रजतग्रहण इति** ॥ आशयमजानानः शङ्कते ॥ **रजतं गृह्यमाणमिति** ॥ **इन्द्रियव्यवधानेनेति** ॥ यथा तटाकोदकं छिद्रान्निर्गत्य कुल्याद्वारा केदारान् प्रविश्य चतुष्कोणाद्याकारं भवति, तथा सावयवं तैजसमन्तःकरणं चक्षुरादिद्वारा निर्गत्य रूपादिविषयपर्यन्तं दीर्घप्रभाकारेण परिणम्य विषयं व्याप्य तदाकारं भवति सेयं वृत्तिरित्युच्यते । तथाच शुक्तिग्रहणरूपवृत्त्यवच्छिन्नशुक्त्यधिष्ठानचैतन्यमन्तःकरणावच्छिन्नजीवचैतन्येनैकोपाध्यवच्छिन्नतयैकीभूते न चाधिष्ठानचैतन्येनैकीभूतेन साक्षिशब्दाभिधेयेन शुक्तिसंभिन्नतया रूप्यं भासत इत्युपेयमिति भावः । आशयमाविष्करोति ॥ **शुक्तिसंभिन्नप्रतीताविति** ॥ शुक्त्याकारान्तःकरणवृत्त्यभिव्यक्तेन वा तत्प्रतिबिम्बितेन वा शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्येन शुक्तिरेव भासते । शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यावरकाविद्यापरिणतिरूपरूप्याकारवृत्त्यभिव्यक्तेन वा तत्प्रतिबिम्बितेन वा तेन रूप्यं भासत इति प्रक्रियायास्तदुपगततया तस्मिन्कल्पे शुक्तिसंभेदभाननियमेन नियामकमस्तीति भावः । ननु शुक्त्याकारपरिणतान्तःकरणवृत्त्युपहितचैतन्यमविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बितं सद्रूप्यावभासकमिति सिद्धान्तोपगतिरेव शुक्तिसंभेदप्रतीतिनियामकेत्यभिदधानं प्रति क्षत्यन्तरमभिधत्ते ॥ **किं चेति** ॥ **इन्द्रियेणेति** ॥ इन्द्रियजन्येदमंशाभिव्यक्ताधिष्ठानावच्छिन्नचैतन्येनेत्यर्थः । अन्यथा चैतन्यस्यैव तन्मते अपरोक्ष्येणेदमंशस्यापरोक्षत्वायोगात् ॥ **साक्षिणेति** ॥ अविद्यावृत्त्युपहिताधिष्ठानावच्छिन्नचैतन्यरूपसाक्षिणेत्यर्थः ॥ **अनुभवविरोधेति** ॥ विशिष्टगोचरज्ञानैकत्वावगाह्यनुभवस्य समर्थितत्वादिति भावः ॥ **इन्द्रियजन्येति** ॥ सादृश्यादिदोषसहितेन्द्रियजन्येदमंशाकारवृत्तेरधिष्ठानावच्छिन्नावरकाविद्यापरिणतिद्वाराविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बितरूपसाक्षिचैतन्यमेव फलम् । तस्य चैक्यान्न तदनुभवविरोध इत्यर्थः ॥ **निरसिष्यमाणत्वादिति** ॥ यत्कचिद्व्यभिचारि स्याद्दर्शनं मानसं हि तदिति प्रतीकव्याख्यावसरे रजतज्ञानं चक्षुरादिकरणकमनःपरिणतिरूपमेव न साक्षिरूपमिति प्रत्याख्यास्यमानत्वादित्यर्थः ॥ **तत्रतत्रेति** ॥ पृथगुपदेशात्सन्ध्ये सृष्टेराह हीत्यादाविति पूरणीयम् ।

॥ इति पञ्चाख्यातिवादः समाप्तः ॥

अनु०— असद्विलक्षणज्ञप्त्यै ज्ञातव्यमसदेव हि ॥
तस्मादसत्प्रतीतिश्च कथं तेन निवार्यते ॥

सु०— शुक्तिरजतादौ सदसद्विलक्षणत्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वं च न विद्यते असत्त्वादित्युक्तम् । तदयुक्तम् । असतः प्रतीत्यभावात् । अस्य च प्रतीतत्वादित्यत आह ॥ असद्विलक्षणेति ॥ हिशब्दो हेतौ । यस्मादसद्विलक्षणत्वज्ञप्त्यै असज्ज्ञातव्यमेव तस्मादसत्प्रतीतिश्च कथं तेनासद्विलक्षणं शुक्तिरजतादिकमिति जानता निवार्यते । कथं तरां च तया रजतादेरसत्त्वं निर्वार्यत इति च शब्दार्थः । इदमुक्तं भवति । स्यादिदं प्रतीतत्वहेतुना शुक्तिरजतादेरसत्त्वाभावानुमानम् । यदि यदसत्तन्नप्रतीयत इति व्याप्तिः स्यात् । न चैवम् । परस्यैवासत्प्रतीतिमत्त्वेन व्याप्तिभङ्गात् । विप्रतिपन्नोऽसत्प्रतीतिमान् असद्विलक्षणमिति प्रतीतिमत्त्वात् । यो यद्विलक्षणं प्रत्येति स तत्प्रतीतिमान् । यथा घटविलक्षणः पट इति प्रतीतिमान्देवदत्तो घटप्रतीतिमानित्यनुमानात् ॥ ननु भवत्वसद्विलक्षणं रजतमिति ज्ञानं मा भूच्चासज्ज्ञानम् । न च बाधकं किञ्चिदिति चेन्न । वैलक्षण्यज्ञानं प्रति प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वात् । कारणाभावे च कार्योत्पत्तौ नियामकाभावेन कादाचित्कत्वानुपपत्तिप्रसङ्गात् । कारणत्वं चान्वयव्यतिरेकाभ्यां गम्यते । तदिदमुक्तमसद्विलक्षणज्ञप्त्या इति चतुर्थीप्रयोगेण । अन्यथाऽसद्विलक्षणज्ञनेत्यवक्ष्यत् ॥ किञ्चास्तां तावदन्यो व्यवहारः । असतोऽप्रतीतावसत्प्रतीतिश्च कथं तेन मायावादिना निवार्यते । न हि यो यन्न जानति स तत्सम्बन्धितया किञ्चिन्निषेधति । अयमत्र प्रयोगः । विमतोऽसत्प्रतीतिमान् तत्संबन्धिधर्मनिषेधकत्वात् । यो यत्संबन्धितया किंचिन्निषेधति स तत्प्रतीतिमान् यथा घटस्य नास्ति शौक्ल्यमिति निषेधको घटप्रतीतिमानिति । असत्प्रतीतिश्च कथं तेन निवार्यत इति व्यतिरेकप्रदर्शनं चान्वयावधारणार्थम् । असत्प्रतीतिनिषेधसामर्थ्यात्तस्यासत्प्रतीत्यभावावधारणाद्बाधितविषयतेति चेत् । तर्हि मूकोऽहमिति वचननिषेधसामर्थ्यात्तस्य वचनाभावावधारणाद्वचनप्रतीतेरपि बाधितत्वं स्यात् । स्वक्रियाविरोधात्प्रतिषेध एवायुक्त इति चेत् । समं प्रकृतेऽपि ।

वा०— ननूत्तरभाष्यमसङ्गतमित्यतोऽनिर्वचनीयतासाधकख्यातित्राधान्यथाऽनुपपत्तिनिरासोपयोग्यसत्प्रतीतिप्रतिपादनपरतया योजनायाः सतो बाधस्याप्रतिपादनेन पृथगधिकरणे स्पष्टप्रतिपादनेन चानुपपत्त्याऽसत्प्रतीतिमात्रोपपादनस्याख्यात्यादिनिरासायावश्यापेक्षत्वाच्च ज्ञानबाध्यत्वमपीति पूर्वभाष्यस

दृष्टान्तदूषणपरतायोजनया सङ्गततयोत्तरभाष्यं योजयति ॥ **शुक्तीति** ॥ प्रकृतार्थसिद्धेरभावेन प्रसिद्ध्यर्थकत्वासंभवादुत्तरार्धेन पूर्वार्धस्यैकवाक्यतायै हिशब्दार्थमाह ॥ **हीति** ॥ पूर्वार्धोक्तहेतोः पक्षधर्मतासमर्पणपरतया तेनेति व्याख्याति ॥ **तेनेति** ॥ चशब्दस्योक्तसमुच्चायकत्वासंभवात्पूर्वसङ्गतिसूचनाय फलसमुच्चयपरतया व्याख्याति ॥ **कथन्तरां चेति** ॥ नन्वसत्त्वाभावसाधकप्रतीतत्वानुमाने न किमप्यनेन दूषणसिद्धं प्रत्युत विमतं नासत्प्रतीतत्वादित्युक्तेऽसद्विलक्षणत्वप्रतीतिमत्त्वाद्विमतोऽसत्प्रतीतिमानिति साधनं व्यधिकरणं चेत्यतस्तद्दर्शयन्भाष्याभिमतानुमानप्रकारं तद्बाधकपरिहारं च दर्शयति ॥ **इदमुक्तं भवतीति** । **व्याप्तिभङ्गादिति** ॥ असत्येवेति शेषः । चतुर्थीप्रयोगसूचितकार्यकारणभावानुपपत्तिरूपं विपक्षे बाधकं दर्शयितुं तन्निवर्त्याशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ श्लोकपूरणार्थतया प्राप्तां तदन्यथासिद्धिं परिहरति ॥ **अन्यथेति** ॥ अत्र पूर्वार्धोक्तहेतोरुत्तरार्धोपादान इव तदनुपादानेऽपि योग्यतयाऽसत्त्वाभावसाधनमनुपपन्नमिति फलेन सम्बन्धस्य सुज्ञानत्वादुत्तरार्धस्य न विशेषप्रयोजनमित्याशयेन प्रतीतिर्नासत इति वदन्नङ्गीकरोति तामिति वक्ष्यमाणदूषणान्तरपरतया तद्योजयति ॥ **किं चेति** ॥ अनेन चशब्दस्यावृत्त्याऽप्यर्थ इत्युक्तं भवति । अत्र हेतोः पक्षधर्मताया वाक्यार्थबलेनैव लाभात्तेनेति मायावादिस्वरूपमात्रपरतया योजयति ॥ **तेनेति** ॥ नन्वेवमभिप्रायेऽसत्प्रतीतिश्च तेन निवार्यत इति ऋजूक्तिः स्यादित्यत आह ॥ **असदिति** ॥ नन्वसत्प्रतीतौ तन्निषेधानुपपत्त्या विमतो नासत्प्रतीतिमांस्तन्निषेधकत्वादिति निषेधेनैवासत्प्रतीत्यभावावधारणात्तद्बाधोऽनुमानस्येत्याशङ्कते ॥ **असदिति** ॥ तर्हि मूकोऽहमिति निषेधस्य वचनवत्त्वेऽनुपपत्त्या नायं वक्ता तत्प्रतिषेधकत्वादिति वचनप्रतिषेधेनैव वचनाभावावधारणात्तद्बाधो वचनप्रतीतेरपीति स्वक्रियाविरोधवार्तैवोच्छिद्येतेत्याह ॥ **तर्हीति** ॥ ननु वचनक्रियाविरोधेन वचनप्रतिपाद्यवचननिषेधस्यैवानुपपत्तौ कस्य सामर्थ्याद्वचनाभावावधारणमिति न बाध इति चेत् । तर्ह्यसन्न प्रतीयत इति प्रतिषेधप्रतिपादनक्रियाया असत्प्रतीतिप्रापकतया तत्क्रियाविरोधेन प्रतिपादयिषिताऽसत्प्रतीतिनिषेधस्यैवानुपपत्त्या कस्य सामर्थ्यादसत्प्रतीत्यभावावधारणमिति न बाध इति प्रकृतेऽपि तुल्यमित्याशयेनाह ॥ **स्वक्रियेति** ॥

प० — ननु शुक्तिरूप्यमसन्न प्रतीतत्वादित्यनुमानस्य किं दूषणमनेनोक्तमित्यत आह ॥ **इदमुक्तमिति** ॥ हेतोरप्रयोजकत्वमाशङ्क्य निराह ॥ **ननु भवत्वित्यादिना** ॥ **कारणत्वं चेति** ॥ प्रतियोगिज्ञानस्येत्यनुकर्षः । चतुर्थीप्रयोगेणेत्युपलक्षणम् । ज्ञातव्यमेवेत्यन्वितैवकारेणेत्यपि ध्येयम् । चतुर्थ्या कार्यकारणभावसूचनेऽपि कारणाभावे कार्योत्पत्तौ चेत्युक्तबाधकस्यैवकारलभ्यत्वादसत्प्रतीतिश्चेत्याद्यंशं प्रकारान्तरेण योजयति ॥ **किंचेति** ॥ **अन्य इति** ॥ असद्वैलक्षण्यव्यवहारोऽसत्प्रतीतौ कारणमिति ताव-

दास्तामित्यर्थः । अयं प्रयोगोऽनेन कथं लब्ध इत्यत आह ॥ **इतिव्यतिरेकेत्यादि** ॥ **अन्वयेति** ॥ विमतोसत्प्रतीतिमानित्याद्युक्तान्वयेत्यर्थः ।

श्री० — ॥ **इत्युक्तमिति** ॥ ज्ञानबाध्यत्वमपि तु न सिद्धं प्रतिवादिन इत्यनेनोक्तमित्यर्थः ॥ **कार्योत्पत्ताविति** ॥ अङ्गीक्रियमणायामिति शेषः ॥ **कादाचित्कत्वेति** ॥ कार्योत्पत्तेरिति शेषः । प्रतियोगिज्ञानस्य कथं वैलक्षण्यज्ञाने कारणत्वमित्यत आह ॥ **कारणत्वं चेति** ॥ **चतुर्थी प्रयोगेणेति** ॥ तादर्थ्ये हीयं चतुर्थी । तथाच तत्प्रयोगेणासद्रूपप्रतियोगिज्ञानस्यासद्वैलक्षण्यज्ञाने कारणत्वमुक्तमित्यर्थः । अन्यथा कारणत्वाविवक्षायाम् । सद्भ्यामधिकरणप्रतियोगिभ्यामभावो निरूप्यत इति वचनात्पूर्वं प्रतियोगितयाऽसज्ज्ञानमपेक्षितमित्युक्तम् । इदानीं त्वधिकरणतया तज्ज्ञानमपेक्षितमित्याह ॥ **किञ्चेति** ॥ **तत्सम्बन्धीति** ॥ असत्सम्बन्ध्यसदधिकरणक इति यावत् । यो धर्मः प्रतीतिविषयत्वं तन्निषेधकर्तृत्वादित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** ॥ उक्तानुमाने व्यभिचारपरिहारेणान्वयव्याप्त्यवधारणार्थमित्यर्थः ॥ **समिति** ॥ अत्रापि स्वक्रियाविरोधादसत्प्रतीतिनिषेध एवायुक्त इत्यर्थः ॥

सु० — किञ्च नरशिरसि विषाणमस्तीति वाक्यं बोधकं न वा । आद्ये स बोधः सद्विषयोऽसद्विषयो वा । नाद्यः बाधाभावप्रसङ्गात् । द्वितीये कथमसतः प्रतीत्यभावः । अनिर्वचनीयार्थप्रतीतिरसाविति चेन्न । निराकृतत्वात् । अपि च शशविषाणादिकमपि चेन्नासत् तदा कुतो वैलक्षण्यं शुक्तिरजतादेराशास्यते । निरुपाख्यादिति चेत् । तर्हि तद्वैलक्षण्यं नाम सोपाख्यत्वमेव । न च तत्र कश्चिद्विप्रतिपद्यते येनायं परस्य प्रयासः सार्थकः स्यात् ॥ कश्चिदाह । नास्माद्वाक्यान्नरशिरसि विषाणबोधो जायते । किन्नाम विकल्पमात्रम् । यथोक्तम् । शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प इति । स प्रष्टव्यः कोऽयं विकल्पः ज्ञानमन्यद्वा । द्वितीयो द्वितीयेऽन्तर्भवति । आद्ये वस्तुशून्य इति कोऽर्थः । किं किमप्यनुल्लिखन् असदेवोल्लिखन्वा । आद्येऽनुभवविरोधः । न हि विषयानुपरक्तो घटादिवदसावनुभूयते । यो हि शशविषाणं नास्तीति न प्रतीतवान् तस्य शशविषाणशब्दाज्जायमानं ज्ञानं न गोविषाणज्ञानाद्विशिष्यते । द्वितीये सिद्धं नस्समीहितम् । नापि द्वितीयः । अनुभवविरोधात् । विमतानि पदानि स्वार्थान्वयप्रतिपत्तिजनकानि । आकांक्षासन्निधिमत्पदत्वात् । गामानयेत्यादिपदवदित्यनुमानविरोधाच्च । न च योग्यतावत्त्वमुपाधिः । प्रतिवादिप्रयुक्तपदेषु साध्याव्यापकत्वात् । तेषां च स्वार्थसंसर्गाबोधकत्वे बधिरविवादवद्वादिवचनस्य

निर्विषयत्वापत्तेः । अत एव योग्यताराहित्येन प्रतिपक्षोऽपि परास्तः । ननु कथमसतो भाति भास्यत इति कर्तृत्वं कर्मत्वं वा समस्तसामर्थ्यविरहितत्वादिति । अथ समस्तसामर्थ्यरहितत्वमपि कथम् । भाववदभावस्यापि सद्धर्मत्वदर्शनात् । बौद्धमेवाभावाश्रयत्वं न वस्तुकृतम् अतो न विरोध इति चेत् । समं कर्तृत्वकर्मत्वयोरपि । अन्यथा जायते घट इत्यादि न स्यात् ॥ सत्कार्यवादं त्वारम्भणाधिकरणे निराकरिष्यामः ॥ अतोऽसतः प्रतीत्युपपत्तेः प्रतीतत्वान्नासच्छुक्तिरजतादिकमित्ययुक्तम् ।

वा०— एवमसत्प्रतीतिश्चेत्यनुव्याख्यानमसत्प्रतीतिनिषेधेन हेतुनाऽसत्प्रतीतिसाधनपरमिति व्याख्यायाधुना नरशिरसि विषाणमस्तीत्यादिवाक्याज्जायमानाऽसत्प्रतीतिश्च कथं तेन निवार्यते न कथमपि तद्वाक्ये बोधकत्वाभावस्य तद्बोधेऽसद्विषयकत्वाभावस्यचानुपपन्नत्वादिति तदर्थमभिप्रेत्योपपादयति॥ **किञ्चेति** ॥ प्रमाणाभावेनानिर्वचनीयस्य निरस्तत्वान्नापि तद्विषयकत्वं युक्तमित्याह ॥ **निराकृतत्वादिति** ॥ अस्तु वा विमतं सदसद्विलक्षणं बाध्यत्वादित्यादि तत्र प्रमाणम्। शशविषाणादेरप्यनिर्वचनीयत्वे तदपि नोपपद्यतइत्याशयेनाह ॥ **अपि चेति** ॥ **तर्हीति** ॥ सद्वैलक्षण्यमिति सतो ब्रह्मणो वैलक्षण्यमितिवच्छशविषाणादेरप्यनिर्वचनीयत्वे निरुपाख्यादेतस्माद्विलक्षणमिति निर्देष्टुमशक्यत्वान्निरुपाख्यवैलक्षण्यशब्दस्य सोपाख्यत्वमित्येवार्थो वक्तव्य इति सिद्धार्थता स्यादिति भावः । विकल्पशब्दार्थे सम्मत्यैवाह ॥ **यथोक्तमिति** ॥ विकल्पमात्रमित्यस्य बोधरूपो विकल्पो जायते न तु विशिष्टो नरशिरसि विषाणबोध इति विकल्प एव जायते न तु बोध इत्यपि तात्पर्यसम्भवेन साधारणत्वाद्विकल्पयति ॥ **स इति** ॥ **अन्यद्वेति** ॥ इच्छादिवच्चेतोवृत्त्यन्तरं वेत्यर्थः ॥**द्वितीय इति** ॥ चेतोवृत्त्यन्तरं जायत इत्युक्त्याऽर्थबोधो न जायत इत्युक्तं स्यात् । तथा च न बोधकमिति द्वितीयपक्षान्तर्भावाद्दूषणेनैव दुष्टतेत्यर्थः । वस्तुशब्दस्य विषयमात्रपरत्वमसद्विषयपरत्वं च सम्भवतीत्यभिप्रेत्य विकल्पयति ॥ **किमपीति** ॥ विषयानुपरक्तो नानुभूयत इत्युक्त्या विषयोपरक्तएवानुभूयत इति लब्धमनुभवमभिनयेन दर्शयति ॥ **यो हीति** ॥ यद्वा न तथाऽनुभव इत्येव न किन्तु विपरीतश्चेत्याह ॥ **यो हीति** ॥ अनुभवविरोधादित्युपलक्षणम् । प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । विमतान्याकाङ्क्षासन्निधिमात्रवन्तीति सिद्धसाधनतानिरासाय पदानां वक्तृविशेषानुमापकतयाऽप्यन्वयप्रतीतिजनकत्वेन सिद्धसाधनानिरासाय स्वार्थेते । उरगस्तुरगः खदिर इत्यादिष्वनैकान्तिकताव्युदासायाकाङ्क्षेति । गामानय प्रासादं पश्येत्यत्र साकाङ्क्षयोः परस्परान्वयप्रतीत्यजनकयोर्गां पश्येत्यनयोस्तद्व्युदासाय सन्निधिमदिति । अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यत्र राज्ञ इति पुरुष इति च पदयोः सन्निहितत्वेऽपि पुरुषपदनैराकाङ्क्ष्येणान्वयप्रतीत्यजनकयोस्तद्व्युदासायाकाङ्क्षेति ॥ **अत एवेति** ॥

वादिप्रयुक्तपदेष्वनैकान्त्यादेवेत्यर्थः ॥ **बौद्धमेवेति** ॥ बुद्धिहेतुकृतं न तु घटत्वादिवद्विषयहेतुकृतं नापि पाकजरूपादिवद्बुद्धिहेतुभिन्नागन्तुकस्वहेतुकृतमित्यर्थः । कर्तृत्वकर्मत्वयोर्बुद्धिहेतुकृतत्वे उपोद्घातकमाह ॥ **अन्यथेति** ॥

ननु पूर्वं सत एव कार्यस्य कारकव्यापारादिना अभिव्यक्त्यङ्गीकाराद्घटो जायत इत्यादौ नानुपपत्तिरित्यत आह ॥ **सदिति** ॥ सदित्यतः पूर्वमत्यन्तेति शेषः । नन्वत्यन्तसत्कार्यवाद्यभिमतासदकरणादिहेतुनिरासावसरे नन्वसतः कथं कर्मत्वं सतः कार्यत्वमपि कथमिति समानम् । अनेन घटो जायत इत्यपि प्रत्युक्तम् । तर्हि घटं करोतीत्यादेः कोऽर्थः । मृत्तिकां घटीकरोतीति मृत्तिका घटीभवतीति ग्रन्थेन घटो जायत इत्यादीनामर्थान्तराभ्युपगमेनोपपत्तिर्वक्ष्यते । तस्मात्प्रध्वस्तभेदादीति वाक्यव्याख्यावसरे घटो जायते घटं जनयतीत्यनुत्पन्नस्यापि कर्तृत्वं कर्मत्वं च तस्मात्कार्यस्य कारणाभेदात्प्रागुत्पत्तेर्विनाशोत्तरं च सत्त्वादेव हि युज्यते नाप्यत्यन्तासतः कारकत्वमित्यादिग्रन्थेन घटादीनां पूर्वसत्त्वेन घटो जायत इत्यादेरुपपत्तिर्वक्ष्यते । अत्र तु कर्तृत्वादेर्बौद्धत्वानभ्युपगमे घटो जायत इत्यादि न स्यादिति । तथा च कथमेषां परस्परं न विरोध इति चेत् । न तावद्वक्ष्यमाणग्रन्थयोः परस्परविरोधः । अत्यन्तसत्कार्यानभ्युपगमेऽपि कारणात्मना सत्ताऽभ्युपगमात्कारकव्यापारात्प्रागकार्यात्मकस्य कारणस्य कारकव्यापारेण कार्यरूपतापत्तेः सदसत्कार्यमते जनित्वान्मृत्तिका घटीभवतीत्यादिर्घटो जायत इत्यादेरर्थ इति न कर्तृत्वाद्यनुपपत्तिरित्यसदकरणादिहेतुनिराकरणग्रन्थाशयः । तस्मात्प्रध्वस्तभेदादीति व्याख्याग्रन्थस्य त्वात्यन्तिकसत्त्वस्योक्तरीत्याऽनेकानुपपत्तिग्रस्तत्वात्कार्यस्य कारणात्मनाऽपि सत्त्वानभ्युपगम उक्तजनिपदार्थासंभवाद्घटो जायत इति कर्तृत्वाद्यनुपपत्तिरेव । न चात्रोक्तप्रकारेण बौद्धकर्तृत्वाद्यभ्युपगमेनोपपत्तौ कारणात्मना कार्यसत्त्वासाधकतया कर्तृत्वाद्युक्तिरयुक्तेति वाच्यम् । प्रतीतिसिद्धप्रध्वस्तभेदसत्त्वस्य प्रकारान्तरेणानुपपत्त्या तदर्थतया कारणात्मना सत्त्वस्य तत एव तादृशजनिपदार्थस्य चावश्याङ्गीकार्यत्वे सिद्धे कर्तृत्वादेरपि निर्वाह इत्याशयेनाभ्युच्चययुक्तितया कर्तृत्वादेरुपन्यासात् । अत एव भाष्ये स्वशब्देन भेदग्रहणम् । आदिपदेन च कर्तृत्वादेरुपादानं न तु कर्तृत्वादेरन्यथानिर्वाहाभावाभिप्रायेण । अथवा भातीत्यादिभानादिक्रियाकर्तृत्वस्य बौद्धस्यासति व्यवहारवद्बौद्धस्य जनिकर्तृत्वस्य नात्यन्तासति व्यवहार इत्याशयेनास्यापि साधकतयोपन्यास इत्याशयः । एवञ्च वक्ष्यमाणग्रन्थयोरेकवाक्यतायां नानुपपत्तिः । अत एव सत्त्वमात्रे साध्ये सिद्धसाधनमिति पूर्वग्रन्थेनाप्यत्यन्तासतः कारकत्वमित्यत्यन्तपदमुत्तरग्रन्थेनापि वक्ष्यमाणग्रन्थाभ्यामस्य विरोधः । अत्र परं प्रति प्रतिबन्दीमुखेन च प्रवृत्त्या पराङ्गीकृतात्यन्तासत्कार्यवादस्यानुपपन्नतया वक्ष्यमाणत्वात्सदसत्कार्यवादस्य च परेणानभ्युपगमादभावाश्रयत्वादिवत्कर्तृत्वादेर्बौद्धत्वानङ्गीकारे तव घटो जायत इत्यादेरनुपपत्तिरेवेत्याशयात्तस्मान्न कुत्रापि विरोध इति ।

स०— **निराकृतत्वादिति** ॥ भ्रान्तौ प्रतीयमानस्यानिर्वचनीयत्वसाधकदोषप्रयुक्तभानत्वादि-ानिरासेन भ्रमस्यानिर्वचनीयार्थप्रतीतत्वस्य निराकृतत्वादित्यर्थः । बोधो न जायत इत्यत्र किं एबोधो न जायत इत्यभिप्रेत्य विकल्पपदेन ज्ञानसामान्यमुच्यते उत बोधपदेन ज्ञानसामान्यं द्य विकल्पपदेनान्यत्किञ्चिदुच्यत इत्यभिप्रेत्य विकल्पयति ॥ **कोऽयं विकल्पो नामेति** ॥ ननु ाति कर्तृत्वं कर्मत्वं च कारकविशेषः । कारकत्वं च क्रियानिवर्तकत्वम् । तदेतत्तुच्छस्य न तीत्यर्थः ॥ **भाववदभावस्यापीति** ॥ सकलसामर्थ्यरहितत्वलक्षणाभावरूपधर्मस्यापि भावरूपधर्मव-र्तित्वदर्शनादित्यर्थः ॥ **बौद्धमेवेति** ॥ बुद्धिकृतमेवासत्त्वादिधर्माश्रयत्वमसतो न वास्तवमित्यर्थः । बुद्धिकृतमेव क्रियानुकूलव्यापारवत्त्वमसतो न वास्तवमिति तुल्यमित्याह ॥ **सममिति** ॥ असतो ऽतक्रियानुकूलव्यापारानङ्गीकारे अनिष्टमाह ॥ **अन्यथेति** ॥ ननूत्पत्तेः प्रागपि घटस्याव्यक्त-नुपलम्भेऽपि मृदात्मना सत्त्वमस्त्येवेत्यत आह ॥ **सत्कार्येति** ॥

प०— असत्प्रतीतिश्चेत्यादेः शब्दाज्जायमाननृशिरोविषाणादिरूपासत्प्रतीतिश्च कथं माया-ा निवार्यत इत्यर्थान्तरं च वक्तुमाह ॥ **किञ्च नरेति** ॥ मूलस्य फलितार्थमाह ॥ **कथमसत** ॥ **द्वितीयो द्वितीय इति** ॥ अन्यद्वेति विकल्पो बोधकं न वेति प्राग्विकल्पितद्वितीयविकल्पेऽन्तर्भव-र्तः । तद्दोषेणैव दूषितो भविष्यतीति भावः ॥ **असाविति** ॥ नरशिरसि विषाणमितिवाक्या-ानो विकल्प इत्यर्थः ॥ **द्वितीय इति** ॥ असदेवोल्लिखन्निति पक्षेऽसतो ज्ञानमस्तीत्यस्माकमिष्टं नेत्यर्थः । न बोधकमितिपक्षं निराह ॥ **नापि द्वितीय इति** ॥ **विमतानीति** ॥ नरशिरसि ामस्तीत्यादिपदानीत्यर्थः ॥ **प्रतिवादीति** ॥ तस्यानासत्वेन तदुक्तवाक्ये बोधकत्वसत्त्वेऽपि ाविरहादिति भावः ॥ **अत एवेति** ॥ साध्याव्यापकत्वेन प्रतिवादिवाक्ये व्यभिचारापाता-र्थः । अभावरूपधर्मो नाश्रयसत्त्वमपेक्षत इत्यत आह ॥ **भाववदित्यादि** ॥ ननु घटस्यापि कारणे सत्त्वाद्घटो जायत इत्युक्तिर्युक्तेत्यत आह ॥ **सत्कार्येति** ॥ 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य' इति ाद्यपादीयाधिकरणे ॥

या०— **द्वितीयेऽन्तर्भवतीति** ॥ बोधकं नेतीति द्वितीयकल्पेऽन्तर्भवतीत्यर्थः ॥ **अनुभव-धादिति** ॥ नरशिरसि विषाणं जानामीत्यनुभवविरोधादित्यर्थः ॥ **अत एवेति** ॥ प्रतिवादि-यदेषु व्यभिचारादेवेत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** ॥ इदं च तार्किकरीत्योक्तम् । स्वमते घटस्य कारणात्मना स्वाद्घटो जायत इत्यत्र मृद्घटीभवतीत्यर्थकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च नेदमापादनं संभवतीति ध्येयम् । टः प्राक् सन्नेव कुलालव्यापारादभिव्यज्यतेऽतो नेदमापादनं युक्तमित्यत आह ॥ **सत्कार्यवादं** ॥

श्री०—**अनिर्वचनीयार्थप्रतीतिरसाविति** ॥ नरशिरसि विषाणमस्तीति वाक्यजन्या प्रतीतिरित्यर्थः । तथाच नरविषाणादिकमनिर्वचनीयमेव नासदिति नासतः प्रतीतिप्रसङ्ग इति भावः ॥ **निराकृतत्वादिति** ॥ अनिर्वचनीयवस्तुन एवाप्रामाणिकत्वादिति भावः ॥ **नासदिति** ॥ अनिर्वचनीयत्वेनाङ्गीकारादिति भावः । निरूपाख्यात्प्रतीत्यविषयात् ॥ **तत्रेति** ॥ शुक्तिरजतादेः प्रतीतिविषयत्व इत्यर्थः । शब्दज्ञानानुपाती शब्दजन्यज्ञानसदृशः ॥ **द्वितीये इति** ॥ नरशिरसि विषाणमस्तीति वाक्याद्विकल्पमात्रं जायते । स च विकल्पो न ज्ञानमित्युच्यते । तथा च नरशिरसि विषाणमस्तीति वाक्यं बोधकं नेति प्राग्विकल्पितद्वितीयपक्षेऽन्तर्भवतीत्यर्थः ॥ **असाविति** ॥ नरशिरसि विषाणमस्तीति वाक्याज्जायमानो विकल्प इत्यर्थः । घटायःशलाकादिवद्विषयासंबन्धो बाधो नानुभूयत इत्येतदुपपादयति ॥ **यो हीति** ॥ अयोग्यताज्ञानाभावदशायामित्यर्थः । द्वितीयेऽसदेवोल्लिखन्निति पक्षे ॥ **नापि द्वितीय इति** ॥ नरशिरसि विषाणमस्तीति वाक्यं बोधकं नेति द्वितीयः पक्ष इत्यर्थः ॥ **विमतानि पदानीति** ॥ सदिदं रजतमित्यादीनि पदानीत्यर्थः । निर्विषयत्वं निरर्थकत्वम् ॥ **कथमिति** ॥ न संभवतीत्यर्थः । कुतो न संभवतीत्यतस्तदुपपादयति ॥ **भाववदिति** ॥ भावधर्मवदित्यर्थः । अभावस्यापि अभावरूपधर्मस्यापि । सद्धर्मत्वं सतो धर्मत्वम् । सत्पदार्थधर्मिकत्वम् । तथा च यथा भावधर्माणां सद्धर्मिकत्वमेवमभावरूपस्य सकलसामर्थ्यविरहितस्यापि सद्धर्मिकत्वादसति तन्न संभवतीत्यर्थः । शङ्कते ॥ **बौद्धमेवेति** ॥ सकलसामर्थ्यविरहितत्वरूपमभावाश्रयत्वमसतो बौद्धमेव । बुद्ध्यैवास्तीति विषयीक्रियते । न वस्तुकृतं वास्तवमित्यर्थः । कुतो न वस्तुकृतमित्यतस्तदुपपादनायापि भाववदिति पूर्ववाक्यमेतच्छेषत्वेन योज्यम् । भावधर्मस्यापि सद्धर्मिकत्वेनासति वास्तवस्य तस्यायोगादित्यर्थः ॥ **सममिति** ॥ भातीत्यादौ कर्तृत्वादिकमप्यसति बौद्धमेव न वस्तुकृतमित्यर्थः ॥ **न स्यादिति** ॥ तदानीं घटस्याभावेन न जायत इति जनिकर्तृत्वव्यवहारः सर्वजनसिद्धो न स्यादित्यर्थः । तत्र च तद्बौद्धमेवेति समाधानं वाच्यम् ॥ तदसत्यपि समानमिति । कालान्तरे सत्त्वं तु नेदानीं प्रतीतेरुपकारि । तदानीमसत्त्वस्योभयत्रापि साम्यादित्याशयः ॥

च०— **अन्यद्वेति** ॥ इच्छादिवच्चेतो वृत्त्यन्तरं वेत्यर्थः ॥ **द्वितीयो द्वितीयेऽन्तर्भवतीति** ॥ ज्ञानरूपचेतोवृत्तिभिन्नतद्वृत्तिरूपतोपगतौ बोधकं नेति प्राक्तनद्वितीयकल्पान्तर्भावापत्त्या तद्दूषणेनैवेतस्यापि दुष्टता सेत्स्यतीत्यर्थः । वस्तुशब्दस्य सदसदात्मकविषयमात्रसाधारणप्रमेयत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिकतया स्वनिरूपितविषयितासंसर्गावच्छिन्नप्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपाद्यकल्पस्य तत्पदस्य सद्रूपत्वावच्छिन्नलक्षकतामुपेत्य तत्संसर्गावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपकल्पान्तरस्य चोद्भिति-

रवसेया ॥ **विषयानुपरक्त इति** ॥ स्वनिरूपितविषयितासंसर्गेण विषयाविशेषित इत्यर्थः । असौ विकल्पः । अनुभूयते अनुव्यवस्यते । तथा च तादृशसंसर्गावच्छिन्नकिञ्चिद्वृत्तिप्रकारतानिरूपितविकल्पवृत्तिविशेषताशाल्यनुव्यवसायस्यैवोदयेन दर्शितप्रत्यासत्त्या किञ्चिद्विशेषितत्वं तस्यासैत्सीदित्यर्थः । प्राग्विकल्पितं न बोधकमिति द्वितीयकल्पं निराह ॥ **नापीति** ॥ **अनुभवविरोधादिति** ॥ सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या नरशिरोनिरूपितवृत्तित्वप्रकारताकत्वविशिष्टविषाणवृत्तिविशेष्यताकत्वोपरागेण नरशिरसि विषाणमस्तीति वाक्यजनितान्वयधीविषयकानुव्यवसायविरोधादित्यर्थः । विमतानि पदानि विषयताप्रत्यासत्त्या प्रकृतसाध्यतदभावकोटिकविमतिविशेषितानि नरशिरसि विषाणमस्तीति वाक्यघटकानि ॥ **स्वार्थेति** ॥ एकतरार्थानुयोगिकापरार्थप्रतियोगिकान्वयगोचरप्रतिपत्तिजनकानीत्यर्थः ॥ **प्रतिवादीति** ॥ तत्राश्वासाभावेन तदीयवाक्ये बोधकतासत्त्वेऽपि योग्यताराहित्येन साध्याव्यापकत्वादित्यर्थः । अत एव साध्यव्यापकताराहित्यनियन्त्रितोपाधिरूवैधुर्यादेव ॥ **इतीति** ॥ भातीत्यादिकर्तृकर्मलकारजनितोपस्थितिविषयतावच्छेदकीभूतं कर्तृत्वं कर्मत्वं चेत्यर्थः ॥ **समस्तेति** ॥ निःस्वरूपस्य क्रियास्वातन्त्र्यरूपकर्तृत्वस्य प्रकृतधातूपस्थाप्यज्ञाननिरूपितविषयत्वरूपकर्मत्वस्य च धर्मिसत्तासापेक्षस्यायोगादिति भावः ॥ **भाववदिति** ॥ षष्ठ्यन्ताद्वतिरुपमेये षष्ठीदर्शनात् ॥ **बौद्धमेवेति** ॥ ययोराश्रयाश्रयिभावः । बुद्ध्यसमवधानदशायामपि वर्तते स वस्तुकृतः । ययोस्तु बुद्धिदशायामेव स बौद्ध एवेत्युच्यते । इत्थं चाद्यस्थले धर्मिसत्ताया आवश्यकत्वेऽपि नान्त्ये तदावश्यकतेति भावः ॥ **अन्यथेति** ॥ इदं च न्यायनयभङ्गीमनुरुन्धानेनोक्तम् । सिद्धान्ते कारणात्मना कार्यस्य सतोपगतेर्घटो जायत इत्यस्य मृद्घटीभवतीत्यर्थकतया अभिधास्यमानतया च नायं प्रसङ्गः सङ्गच्छत इत्यवसेयम् । ननु प्राक्कारकव्यापाराद्घटोत्यन्तं सन्नेव तादृशव्यापारादभिव्यज्यत इत्युक्तापत्त्यनवकाश इत्यत आह ॥ **सत्कार्यवादं त्विति** ॥ अत्यन्तेत्यादिः । अविरोधलक्षणीयाद्यचरणनये तदनन्यत्वमित्यत्रात्यन्तसत्कार्यवादस्यापाकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥

अनु०— अन्यथात्वमसत्तस्माद्भ्रान्तावेव प्रतीयते ॥

सु०—स्यादेतत् । न ब्रूमो वयमसतः प्रतीतिरेव नास्तीति किन्नामापरोक्षतया सत्त्वेन च । यथोक्तम् । न हि नरि शृङ्गं भाति गवीवेति । शुक्तिरजतादिकं चापरोक्षतया सत्त्वेनावभासते । अतः कथमसदित्यत आह ॥ अन्यथात्वमिति ॥ रजतादिकमनिर्वचनीयं प्रतिपद्यमानेनापीदंरजतयोस्तादात्म्यावभासोऽङ्गीक्रियत एव । यथोक्तम् । अध्यासो नामातस्मिंस्तदिति प्रत्यय इति । न चैवमन्यथाख्यातिप्रसङ्गः । अधिष्ठानस्य संसृष्टरूपेण मिथ्यात्वेऽपि स्वरूपेण सत्य-

त्वम् । अध्यस्तस्य संसृष्टरूपेण स्वरूपेण च मिथ्यात्वमिति मायावादिभिरङ्गीकृतत्वात् । तथा चोक्तम् सत्यानृते मिथुनीकृत्य लोकव्यवहार इति । अन्यथाख्यातिवादिभिरधिष्ठानारोप्ययोरुभयोरपि संसृष्टरूपेणैवासत्त्वं स्वरूपेण तु सत्त्वमेवेत्यङ्गीकृतम् । इदंरजतयोस्तादात्म्यानवभासे प्रवृत्त्याद्यसम्भवश्च । तत्र यदन्यथात्वं शुक्तिकेदमंशस्य रजतत्वसंसर्गो रजतस्येदन्तासंसर्गस्तत्तावदसदेव । प्रतीयते चापरोक्षतया सत्त्वेन च । अपरोक्षावभासस्यानुभवसिद्धत्वात् । सत्त्वेनाप्रतीतौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च । न हि प्राग्बाधात्सत्यरजतेदन्तासंसर्गादयं संसर्गो मात्रयाऽपि विलक्षणोऽनुभूयते । तथा चासदपरोक्षतया सत्त्वेन च नावभासत इति व्याप्तेरन्यथात्वे भग्नत्वान्नानेन हेतुनाऽसत्त्वाभावोऽनुमातुं शक्यत इति । स्यादेवं यद्यन्यथात्वमसत्स्यात् । तत्कुत इति चेत् । शुक्तिकेदन्तारजतादिसंसर्गरूपस्यान्यथात्वस्यासत्त्वमनभ्युपगच्छतः कोऽभिप्रायः । किं तदन्यथात्वं सदिति उतानिर्वचनीयमिति । द्वितीये वक्ष्याम इत्याशयेनाद्यं दूषयति ॥ तस्मादिति ॥ एवेति तस्मादित्यनेनापि सम्बध्यते । असत्त्वादेव हि तद्भ्रान्तावेव प्रतियते । यदि सत्स्यात्तर्हि शुक्तिकादिवदभ्रान्तावपि प्रतीयेत । न चैवम् । तस्मान्न सत् । न हि कारणसामग्र्ये सति कार्यानुत्पत्तिर्युक्तेति । किञ्चान्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकत्वमपि चेत्सत्स्यात्तदाऽतस्मिंस्तदिति न भवेत् । किन्तु तस्मिंस्तदिति । तथा च न तत्प्रत्ययस्य भ्रान्तित्वं स्यात् । सत्यरजतप्रत्ययवत् । तदिदमुक्तमन्यथात्वमिति भ्रान्ताविति च । उपलक्षणं चैतत् । अन्योन्यसंसर्गस्य सत्त्वे बाधोऽपि नेदं रजतमिति न स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् ।

वा० — नन्वन्यथात्वमसदित्यादिग्रन्थो व्यर्थः । न च यदसत्तन्न प्रतीयत इति व्याप्तेर्भङ्गाय स्थानान्तरप्रदर्शकोऽयमिति वाच्यम् । उभयसिद्धासति व्याप्तिभङ्गं प्रदर्श्य प्रसाध्यासत्वेन्यथात्वादौ तत्प्रदर्शनस्यानुचितत्वादित्यतोऽन्यथात्वसत्त्वयोरपरोक्षतया सत्त्वेन च प्रतीयमानयोरुदाहरणेन भ्रान्ताविस्याद्युपपादेन च पराभिमतापरोक्षत्वादिविशिष्टहेतोरपि व्याप्तिभङ्गाय भाष्यकारीयोऽयं यत्न इत्यवगमाद्विशिष्टहेतुव्याप्तिभङ्गस्य चोभयसिद्धासत्यनुपपत्त्या स्थलान्तरप्रदर्शकभाष्यसार्थक्यमेवेत्याशयेन भाष्यमवतारयति ॥ **स्यादेतदिति** ॥ नन्वनिर्वचनीयवादिना मयाऽन्यथाख्यातिवादिवदन्यथात्वभानानभ्युपगमात्कथमेतदित्यत आह ॥ **रजतादिकमिति** ॥ ननु तादात्म्यावभासाभ्युपगमेऽप्यन्यथाख्यातिवादापस्योक्तवचनमन्यार्थमित्याशङ्कते ॥ **न चेति** ॥ अधिष्ठानस्य संसृष्टरूपेणैव मिथ्यात्वमध्यस्तस्य तु स्वरूपेणापि मिथ्यात्वमित्यभ्युपगमे संसृष्टरूपेणारोपितेऽप्यात्मनि सत्यपदमध्यस्ते चानृतपदं ज्ञापकमित्याशयेन तत्सम्मतिमाह ॥ **तथा चोक्तमिति** ॥ एवं च तादात्म्यावभासस्योभयेषामविशेषेऽप्यन्यथाख्या-

तिवादिभी रजतादेरध्यस्तस्य देशान्तरे सत्त्वाभ्युपगमेनान्यस्य वस्तुनो वस्त्वन्तरात्मना भानाभ्युपगमाद-न्यथाख्यातावप्यनिर्वचनीयत्वस्य मायावादिभिरभ्युपगमेन वस्त्वन्तरात्मना भानानभ्युपगमादन्यथाख्या-त्यप्रसक्तिरिति भावः । न केवलंतद्वाक्यादिना तादात्म्यावभासाङ्गीकारो मायावादिनामवगम्यते किन्त्वावश्यकश्च तेषामपि तादात्म्यावभास इत्याह ॥ **इदमिति** ॥ ननु परस्परधर्मसंसर्गाध्यासस्यैव मयाऽङ्गीकारात्प्रवृत्त्यादेश्च तावन्मात्रेणोपपत्त्या न तादात्म्यावभासो मया स्वीकार्य इत्यतस्तादात्म्यशब्देन मयाऽपि स धर्मसंसर्ग एव व्यवहृत इत्याशयेन भाष्यं योजयति ॥ **तत्रेति** ॥ अत्रान्यथात्वशब्देन संसर्गोऽपि व्याख्यातव्य इत्येव तात्पर्यं न तु परेण तादात्म्याध्यासानङ्गीकारादत्रानुपपत्तेर्वा तादात्म्यं नान्यथात्वशब्दार्थ इत्यत्र । अन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्येति तद्भाष्यात्किञ्चेत्याद्यु-त्तरग्रन्थेऽन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकमित्यादिव्यवहाराच्चेति द्रष्टव्यम् । यद्वाऽध्यासभाष्ये विवरणकारेण तादात्म्याध्यासप्रतिषेधेन संसर्गाध्यासस्यैवोपपादनात्तदनुसारेणेदं व्याख्यानम् । किञ्चेत्युत्तरग्रन्थेऽपि तादात्म्यशब्दस्य संसर्गपरतया व्याख्यातत्वाल्लाघवेन तथैव व्यवहारः । अत एव पूर्वमन्यथात्वस्य पराङ्गीकारप्रतिपादनावसरे तादात्म्यशब्देनैव तद्व्यवहार इति द्रष्टव्यम् । ननु तस्मादित्युत्तरवाक्येऽन्यथा-त्वासत्त्वस्य भ्रान्तावेव प्रतीयमानत्वे हेतुतयोपन्यासोऽनुपपन्नः । अन्यथान्येऽसत्त्वस्यासिद्धत्वाद्भ्रान्तावेव प्रतीयमानत्वस्य सिद्धत्वाच्च । न च विपरीतो हेतुहेतुमद्भावोऽत्र विवक्षित इति वाच्यम् । तथात्वेऽपि प्रातिभासिकत्वेनाप्युपपत्त्या भ्रान्तावेव प्रतीयमानत्वस्यासत्त्वासाधकत्वादित्यतो विपरीत एव हेतुहेतुमद्भा-वोऽत्र विवक्षितो वक्ष्यमाणप्रकारेणानिर्वचनीयत्वाभावसिद्धौ सत्त्वाभावे चानेन हेतुना सिद्धे सुलभाऽ सत्त्वसिद्धिरित्याशयेनोत्तरवाक्यमवतारयति ॥ **स्यादेवमिति** ॥ विवक्षितहेतुहेतुमद्भावं भाष्यारूढं करोति ॥ **एवेतीति** ॥ हेतूच्छित्तिरूपं विपक्षे बाधकं कथयन्नुक्तमेव विवृणोति ॥ **असत्त्वादेव हीति** ॥ एवं भ्रान्तित्वमभ्युपगम्य भ्रान्तावेव प्रतीत्या सत्त्वं निराकृतम् । अधुनाऽन्यथात्वस्य सत्त्वे भ्रान्तित्वमे-वानुपपन्नमित्याह ॥ **किं चेति** ॥ **तदिदमिति** ॥ किञ्चेत्युक्ताभिप्रायाभावे तादात्म्यमिति स्पष्टोक्त्यैव विवक्षितार्थलाभादन्यथात्वमिति निर्देशो न स्यात् । सति च तस्मिन्नतस्मिंस्तदित्यर्थसूचनेनायमभिप्रायो ज्ञायत इति भावः ॥ **उपलक्षणं चेति** ॥ भ्रान्तावेव प्रतीयमानत्वं बाधस्याप्युपलक्षणमिति भावः ।

स०— **न हि कारणसामग्र्ये सतीति** ॥ यदन्यथात्वं यदि रजतेदमंशयोः सत्स्यात्तर्हि तत्प्रमारूपं कार्यं स्यादेव समनस्केन्द्रसन्निकर्षादिरूपज्ञानसामग्र्याः सत्त्वात् । अन्यथा भ्रमानु-त्पत्तिप्रसङ्गात् । केवलं तत्रान्यथात्वरूपविषयविलम्बेन प्रमाविलम्बो वक्तव्यः । सोऽपि चेदस्तीत्युच्यते तर्हि प्रमा स्यादेव । सामग्र्याः प्राप्तत्वादिति भावः ।

प०— मूले भ्रान्तावन्यथात्वस्य प्रतीतिमुपेत्य तस्यासत्त्वोक्तिर्युक्ता । भ्रान्तावन्यथात्वप्रतीतेरनिर्वचनीयख्यातिवादिनोऽसम्भतेरित्यतस्तत्र यदित्यादिना श्लोकं व्याख्यातुमुपोद्घातमाह ॥ **रजतादिकमित्यादिना** ॥ प्रतिपद्यमानेन मन्यमानेन । अन्यथाख्यातिवादिभिः प्राचीनतार्किकैः ॥ **तत्त्वावदिति** ॥ उक्तद्विरूपमन्यथात्वमित्यर्थः । एवेत्यस्यान्वयोक्तिः असदेवेति ॥ **अन्यथात्वेभग्नत्वादिति** ॥ उक्तद्विरूपसंसर्गस्थले त्वदुक्तव्याप्तेर्भग्नत्वादित्यर्थः । ननु सत्त्वेप्यभ्रान्तावपि कुतः प्रतीयेतेत्यत आह ॥ **न हि कारणसामग्न्य इति** ॥ कदाचित्कस्यचिदिन्द्रियसन्निकर्षादेः संभवादिति भावः ॥

या०—**अन्यथाख्यातिवादिभिस्त्विति** ॥ वस्तुनो वस्त्वन्तरात्मनाऽवभासस्यैवान्यथाख्यातिरूपत्वादिति भावः ॥ **न हि कारणसामग्न्ये सतीति** ॥ यदि रजतेदमंशयोरन्यथात्वं सत्स्यात्तर्हि ततः प्रमारूपकार्यं स्यादेव । समनस्केन्द्रियसन्निकर्षादिरूपज्ञानजनकसामग्र्याः सत्त्वात् । अन्यथा भ्रमस्यैवानुपपत्तेः । केवलं तत्रान्यथात्वरूपविषयविलम्बेन प्रमाविलम्बस्तत्र वाच्यः । सोऽपि चेदस्तीत्युच्यते तर्हि प्रमा स्यादेव । सामग्र्याः प्राप्तत्वादिति भावः ॥

श्री०— मिथुनीकृत्य संसृष्टं कृत्वा ॥ **उभयोरपीति** ॥ अधिष्ठानं स्वरूपेण सर्ववादिमते सत्यमेव अन्यत्र विद्यमानस्यैवान्यत्रारोपाङ्गीकारादारोप्यमपि स्वरूपेण सत्यमेवेत्यर्थः । मूलं योजयति ॥ **तत्रेत्यादिना** ॥ तत्र प्रतीयमानपदार्थानां मध्ये । सत्ये शुक्त्यादिवदभ्रान्तौ प्रतीतिः कुत इत्यत आह ॥ **न हीति** ॥ कारणसामग्र्ये कारणसाकल्ये ॥ **तदिदमुक्तमिति** ॥ अन्यथात्वमित्युक्त्या तदाऽतस्मिंस्तदिति न भवेदित्यापादनं सूचितं भ्रान्तावित्युक्त्या च सत्त्वे तत्प्रत्ययस्य भ्रान्तित्वं न स्यादित्यापादनं सूचितमिति द्रष्टव्यम् ।

च०— **अन्यथाख्यातिप्रसङ्ग इति** ॥ अर्थस्यार्थान्तरात्मनावभासस्यैवान्यथाख्यातित्वादिति भावः ॥ **कारणसामग्र्ये सतीति** ॥ शुक्तीन्द्रियसन्निकर्षादिघटितशुक्तिप्रमोत्पादकसामग्रीसमवधानदशायां यथा शुक्तिप्रमोत्पादो नियतस्तद्वदन्यथात्वरूपविषयाबाधतदिन्द्रियसन्निकर्षादिघटितान्यथात्वप्रमारूपफलोपधायकसामग्र्यां सत्यां तदुत्पादापत्तेर्दुर्वारत्वादिति भावः ।

अनु०— सत्त्वस्यासत एवं हि स्वीकार्यैवप्रतीतता ॥

सु०— **असदपरोक्षतया सत्त्वेन च नावभासत इति व्याप्तेः स्थानान्तरेऽपि व्यभिचारं दर्शयति ॥ सत्त्वस्येति ॥ एवंशब्दः समुच्चये उपमार्थो वा । हिशब्दोऽनुभवप्रसिद्धिद्योतनार्थः**

स्वीकार्यैवेति युक्त्युपेततामाह । । प्रतीतता अपरोक्षतया सत्त्वेन चेति शेषः । अयमर्थः । रजतमनिर्वचनीयं मन्यमानस्यापि मते तत्किमनिर्वचनीयतया प्रतीयते । उतासत्त्वेन । अथवा सत्त्वेन । न प्रथमद्वितीयौ । तथाप्रतीत्यनुपलम्भात् । तथाप्रतीतौ प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गाच्च । न ह्यसत्प्रातिभासिकं वा कदाचिदनेनार्थक्रियासूपयुज्यमानं दृष्टम् । येनास्यासत्त्वादिकं प्रतीत्यापि प्रवर्तेत । तस्मात्सत्त्वेनैव प्रतीयत इत्येव स्वीकार्यम् । तथा चानुभवः सदिदं रजतमिति । प्रवृत्तिश्चैवमुपपद्यते । रजतप्रतीतिमात्रात्प्रवृत्तिरिति चेन्न । उक्तानुभवविरोधात् । विधिनिषेधाववधूय प्रत्ययायोगाच्च । तथा च तत्सत्त्वं सदसदनिर्वचनीयं वा । नाद्यः अनिर्वचनीयताविरोधात् । न हि यस्य सत्त्वं सत्तदनिर्वाच्यमिति सम्भवति । द्वितीयस्तु स्यात् । ततश्च यथाऽसतोऽन्यथात्वस्यापरोक्षतया सत्त्वेन च प्रतीतता स्वीकार्या । एवमसतस्सत्त्वस्यापि विशिष्टप्रतीतता स्वीकार्यैव । तथा च यदसत्तदपरोक्षतया सत्त्वेन च नावभासत इति व्याप्तेःसत्त्वे भग्नत्वात् । एतेन हेतुना नासत्त्वाभावो रजतस्यानुमातुं शक्यत इति । आह । अपरोक्षतया सत्त्वेन च प्रतीतत्वमसत्यप्यन्यथात्वे वर्तमानमनैकान्तिकमिति यदुक्तं तदयुक्तम् । अन्यथात्वस्यासत्त्वाभावात् । शुक्तौ तावदिदन्ता सत्यैव । तत्संसर्गश्च रजते रजतत्ववदनिर्वचनीय एवारोपितः । एवं रजतत्वं च रजतेऽनिर्वचनीयं तत्संसर्गश्चेदमास्पदेऽनिर्वचनीय एवारोपितः ।

वा० — सत्त्वस्यासत इत्युत्तरवाक्यस्य पूर्वोक्तार्थफलप्रतिपादकत्वं वा कस्मिंश्चिदर्थेऽनिष्टापादनपरत्वं वा प्रतीयते । तदुभयमप्यनुपपन्नमित्यतस्तदभिप्रायमाह ॥ **असदिति** ॥ स्थानान्तरे व्यभिचारप्रदर्शनं मूलारूढं कर्तुमाह ॥ **एवंशब्द इति** ॥ समुच्चयार्थत्वेऽन्यथात्वसत्त्वयोः समकक्षता प्रतीयेत न त्वन्यथात्वप्रतीतेस्तदङ्गीकृतत्वम् । सत्त्वप्रतीतेरङ्गीकरणीयत्वं च तदुभयमपि मूलरूढं कर्तुमेवंशब्दमन्यथा व्याख्याति ॥ **उपमेति** ॥ अत एव तादात्म्यावभासोऽङ्गीक्रियत एवेत्युक्त्वा तद्वाक्यमुदाहृतम् । अत्र तु कल्पान्तरनिरासेन सत्त्वप्रतीतिं परिशेषयिष्यतीति ध्येयम् ॥ **अनुभवेति** ॥ सत्त्वानुभवप्रसिद्धेरित्यर्थो न तु सत्त्वप्रतीत्यनुभवेति । अनुभवशब्दप्रायपाठबाधापत्तेः । अत एव तथा चेदित्यादिना तथैव वक्ष्यत इति ध्येयम् ॥ **युक्तीति** ॥ सत्त्वप्रतीतेः प्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्तिरूपयुक्तिसिद्धत्वादिति भावः । विशिष्टहेतोर्व्यभिचारस्य भाष्यारूढतायै शेषं पूरयति ॥ **अपरोक्षतयेत्यादि** ॥ ननु रजतानिर्वचनीयत्ववादिमते सत्त्वस्य प्रतीतेरेवाभावाद्दूरे विशिष्टप्रतीतिस्तत्सद्भावेऽपि न सत्त्वस्यासत्त्वमिति नेदं व्यभिचारस्थलमित्यतस्तदुभयमुपपादयति ॥ **अयमर्थ इति** ॥

अत्र ह्येवशब्दाभ्यां सत्त्वस्यानुभवसिद्धतायास्तत्प्रतीतेश्च युक्त्युपेततायाः कथनेन कल्पान्तरेऽनुभवाभावस्य युक्तिविरोधस्य च सूचनात्कल्पान्तरनिरासेन सत्त्वप्रतीतिपक्षपरिशेषाय कल्पान्तरनिरासे तौ व्यापारयितुं विकल्पयति ॥ **रजतमिति** ॥ ह्येवशब्दसूचितं साधकमाह ॥ **तथा चेति** ॥ युक्तेरन्यथासिद्धिं शङ्कते ॥ **रजतेति** ॥ कल्पान्तरनिरासे व्यापारितमनुभवविरोधमत्रापि व्यापारयति ॥ **उक्तेति** ॥ उपलक्षणं चैतत् । वक्ष्यमाणरीत्या प्राभाकरमतप्रवेशः स्यादिति द्रष्टव्यम् । ननु नास्त्येव सदिदं रजतमित्यनुभवोऽपि त्विदं रजतमित्येव । स च स्वरूपमात्रविषयक एवेति कथमनुभवविरोध इति चेन्न । अनुभवपलापापातात् । अस्तु वा रजतमिदमित्येवानुभवः । तथाऽपि तद्विरोधः स्यादेवेत्याह ॥ **विधीति** ॥ तथा चेदं रजतमिति विधिप्रत्ययस्यैव सत्त्वविषयकत्वमिति सत्त्वाविषयकत्वे विधिप्रत्ययत्वमेव न स्यादिति भावः । सत्त्वस्यान्यत्र दृष्टत्वान्नैयायिका दिभिरङ्गीकृतत्वाद्वाऽसत्त्वस्य च स्वमतेनानिर्वनीयत्वस्य च मायिमतेन प्रसक्तेस्तथैव विकल्पयति ॥ **तथा चेति** ॥ रजतसत्त्वस्याभ्रान्तावपि प्रतीयमानत्वात्तादात्म्यवद्भ्रान्तावेव प्रतीत्या तत्सत्त्वाभावस्य साधयितुमशक्यत्वाद्युक्त्यन्तरेण तं साधयति ॥ **अनिर्वचनीयतयेति** ॥ अनिर्वचनीयत्वे पराभिमतां युक्तिं सूचयन्नेव तं पक्षमुत्थापयति ॥ **आहेति** ॥ अन्यथात्वशब्दबोधितस्येदन्तारजतत्वसंसर्गस्य तथा सत्त्वसंसर्गस्यासत्त्वं किमिदन्तारजतत्वसत्त्वानामसत्त्वादभ्युपगम्यते आहोस्विदेषां सत्त्वेपि संसर्गाणामारोपितत्वमात्रेण । नाद्यः । सत्त्वे दन्त्वयोः शुक्तिकायां सत्त्वाद्रजतत्वस्य च रजते प्रातिभासिकत्वादसत्त्वाभावात् । न द्वितीयः । प्रातिभासिकत्वेनैवारोपितत्वोपपत्तेरित्याशयेनाह ॥ **शुक्तौ तावदित्यादिना** ॥ अत्रानिर्वचनीय इत्येव वक्तव्ये आरोपित इत्यप्युक्त्याऽधिष्ठानसत्तासंसर्गप्रतिभास एवात्र प्रातिभासिकत्वं न तु सत्त्वान्तरमित्येष पक्षोऽत्राशङ्क्यत इति सूचयति ।

स०— **तत्किमनिर्वचनीयतया प्रतीयत इति** ॥ अत्र सर्वत्रानिर्वचनीयपदेन प्रातिभासिकमेव विवक्षितम् ॥ **उक्तानुभवविरोधादिति** ॥ रजतप्रतीतिमात्रस्य प्रवर्तकत्वं नोपपन्नम् । न ह्यसत्प्रातिभासिकं वा कदाचिदनेनार्थक्रियासूपयुज्यमानं दृष्टं येनासत्त्वादिकं प्रतीत्यापि प्रवर्तेतेत्युक्तानुभवविरोधः स्यादित्यर्थः । यद्वा सदिदं रजतमित्युक्तानुभवविरोधादित्यर्थः ।

प०— **समुच्चय इति** ॥ सत्त्वस्य चेति समुच्चय इत्यर्थः ॥ **उपमार्थोवेति** ॥ यथाऽन्यथात्वस्यासत्त्वं तथा सत्त्वस्याप्यसत्त्वमित्युपमार्थ इत्यर्थः ॥ **अनिर्वचनीयमिति** ॥ प्रातिभासिकरूपानिर्वचनीयं मन्यमानस्यापीत्यर्थः ॥ **अनिर्वचनीयतया** ॥ प्रातिभासिकतया । व्यावहारिकरूपानिर्वचनीयमर्थ-

क्रियाकारि दृष्टमिति मायी वदिष्यतीत्यतोऽनिर्वचनीयशब्दार्थः प्रातिभासिकं वेति विवृतः ॥ **अनिर्वचनीयताविरोधादिति** ॥ भ्रान्तिविषयरजतस्येति योज्यं । सत्यभूतसत्त्वाश्रयस्य सद्विलक्षणत्वायोगेन सदसद्विलक्षणत्वरूपानिर्वचनीयतानुपपत्तेरितिभावेन व्यनक्ति ॥ **नहीति** ॥ यथाऽसतोन्यथात्वस्येत्युक्त्या एवंशब्द उपमार्थ इत्युक्तं विवृतम् ॥ सत्त्वस्यापीत्यनेन समुच्चयार्थ इति विवृतं ॥ **विशिष्टेति** ॥ सत्त्वेनापरोक्षतया प्रतीततेत्यर्थः । सत्त्वे सत्त्वरूपपदार्थस्थले इति व्याप्तेर्भग्नत्वादित्यर्थः ॥ **एतेनेति** ॥ सत्त्वेनापरोक्षतया प्रतीतत्वहेतुनेत्यर्थः ॥ **आहेति** उक्तदोषपरिहारमाह । मायीत्यर्थः । तमनुवदति ॥ **अपरोक्षतयेति** ॥ **अन्यथात्व इति** ॥ शुक्तिकेदमंशस्य यो रजतत्वसंसर्गः यश्च रजते इदंतासंसर्गः तदुभयरूपान्यथात्व इत्यर्थः ॥

या०— तत्किमनिर्वचनीयतयेति ॥ अत्र सर्वत्रानिर्वचनीयत्वपदेन प्रातिभासिकत्वमेव विवक्षितमिति द्रष्टव्यम् ॥ **विशिष्टप्रतीततेति** ॥ अपरोक्षतया सत्त्वेन च प्रतीततेत्यर्थः ॥

श्री०— प्रातिभासिकमनिर्वचनीयतया प्रातिभासिकतया ॥ **सत्वेनैवेति** ॥ तृतीयः पक्ष इत्यर्थः ॥ **प्रतीतिमात्रादिति** ॥ न सत्त्वेनेत्यर्थः ॥ **उक्तानुभवेति** ॥ सदिदं रजतमित्युक्तानुभवेत्यर्थः । सत्वोल्लेखमन्तरेण प्रतीतिमात्रात्प्रवृत्तिरित्यङ्गीकारे सत्यमवर्जनीयमेवेत्याह ॥ **विधीति** ॥ **अनिर्वचनीयतेति** । रजतस्येति शेषः । तदुपपादयति ॥ **न हीति** ॥ **तत्संसर्गश्चेति** ॥ शुक्तिगतेदन्तासंसर्गश्च रजतेऽनिर्वचनीय एवारोपित इत्यन्वयः । तत्र दृष्टान्तो रजतवदिति । यथा शुक्तौ रजतमनिर्वचनीयमारोपितं तद्वदित्यर्थः ।

च०— तत्किमनिर्वचनीयतयेति ॥ प्रातिभासिकतयेति । एवमुत्तरत्राप्यनिर्वचनीयशब्दः प्रातिभासिकपरोऽवसेयः । अभिधास्यति चासत्प्रातिभासिकं वेति ॥ **रजतप्रतीतिमात्रात्** सत्त्वानवगाहिरजतप्रतीतितः ॥

अनु०— तस्यानिर्वचनीयत्वे स्यादेव ह्यनवस्थितिः ॥

सु०— यदपि रजते सत्त्वमसदेवापरोक्षतया सत्त्वेन प्रतीयत इत्यभिहितम् । तच्चानुपपन्नम् । शुक्तिकायां सदेव सत्त्वं रजते प्रतीयते । न तु रजतस्य परं सत्त्वं नामास्तीत्यङ्गीकारात् । शुक्तिकेदन्तासंसर्गवत्तत्सत्तासंसर्गस्याप्यनिर्वचनीयस्यैवारोपितस्य प्रतीयमानत्वादिति प्राग्विकल्पितं पक्षमाशङ्क्य परिहरति ॥ तस्येति ॥ इदन्तारजतत्वयोरितरेतरसंसर्गस्य तथा

रजते शुक्तिकात्वसंसर्गस्यानिर्वचनीयत्वेऽङ्गीक्रियमाणेऽनवस्थितिः स्याद्धि यस्मात्संसर्गद्वयम-
सदेवाङ्गीकरणीयमिति पूर्वेण सम्बन्धः । तथा हि । संसर्गद्वयमनिर्वचनीयमिति कोऽर्थः । किं
व्यावहारिकमुत प्रातिभासिकमिति । नाद्यः । अनङ्गीकारात् । तथात्वे वा रजतस्यापि व्याव-
हारिकत्वापातात् । द्वितीये प्रातिभासिकत्वेनैव प्रतीयते । व्यावहारिकत्वेन वा । नाद्यः
प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात् । न हि प्रातिभासिकमर्थक्रियासमर्थमुपयुक्तं कश्चिदुपलभ्यम् यतस्तत्त्वं प्रती-
त्यापि प्रवर्तेत । द्वितीये तु किं व्यावहारिकता सती अथासती । नाद्यः प्रातिभासिकत्वानु-
पपत्तेः । द्वितीयेऽपरोक्षतया तत्त्वेन चासतोऽपि प्रतीतिप्रसङ्गः । अथ सा व्यावहारिकता-
ऽप्यनिर्वचनीयत्वारोपितेत्युच्यते तदाऽनिर्वचनीयेति कोऽर्थ इत्यादेरावृत्त्यारोपपरम्परापर्यव-
सानानवस्थितिः स्यात् । यत्रैवारोपपर्यवसानं तत्रैव प्रवृत्त्यभावो वाऽसतो विशिष्टप्रतीतिर्वा प्रसज्येत ।

अ० — नन्वत्र संसर्गद्वयस्यानिर्वचनीयत्वेऽपि व्यावहारिकत्वेन प्रातिभासिकत्वेऽपि तथैवप्रतीत्या-
व्यावहारिकत्वेन प्रतीतावपि व्यावहारिकतायाः स्वरूपेणासत्त्वेन चोपपत्तौ नानवस्थाप्रसङ्ग इत्यतो दूषणा-
न्तरेण पक्षान्तरनिरासेन प्रातिभासिकस्य प्रातिभासिकव्यावहारिकत्वेन प्रतीतिपरम्पराकल्पनेऽनवस्था-
प्रसङ्गं व्युत्पादयितुमाह ॥ तथा हीति ॥ अत्र संसर्गद्वयमित्युक्तिरन्यथात्वशब्दार्थतयेदन्तारजतत्व-
संसर्गयोरेकत्वमित्यभिप्रेत्य । अत्र संसर्गद्वयव्यावहारिकतापक्षस्य परानभिमतत्वेऽप्यनिर्वचनीयशब्दार्थतया
प्रसक्तेर्विकल्पयति ॥ किमिति ॥ प्रतीतत्वरूपप्रातिभासिकत्वस्य व्यावहारिकत्वस्य वाऽर्थनिबन्धनत्वा-
भावेन प्रतीतिमात्रनिबन्धनतया प्रातिभासिकत्वं वदता प्रतीतिविषयत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वाद्व्यावहारिकत्व-
पक्षे प्रतीत्यविकल्पेन दूषणान्तरमेवोक्त्वा प्रातिभासिकत्वपक्षेऽपि स्वरूपेण प्रतीतेर्निराकरिष्यमाणत्वात्तत्त्वेन
प्रतीतिपरिशेषमभिप्रेत्य तां विकल्पयति ॥ द्वितीयेऽपीति ॥ तदेति ॥ संसर्गद्वयव्यावहारिकताया अनिर्व-
चनीयत्वस्य व्यावहारिकत्वरूपस्यानङ्गीकारादङ्गीकारे वा संसर्गद्वयस्यापि व्यावहारिकत्वापत्तेः । प्रातिभासि-
कत्वरूपत्वे च प्रतीतेरावश्यकत्वात्प्रातिभासिकत्वेनैव प्रतीतौ प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गेन व्यावहारिकत्वेन प्रतीतौ
च तस्या व्यावहारिकताऽव्यावहारिकतायाः सत्त्वे व्यावहारिकतायाः प्रातिभासिकत्वानुपपत्त्याऽसत्त्वे
चासतो विशिष्टप्रतीत्यापत्त्या व्यावहारिकतानिष्ठव्यावहारिकताया अनिर्वचनीयत्वे उक्तरीत्याऽनवस्थेत्यर्थः ।
ननु संसर्गद्वयस्य व्यावहारिकतायाश्च व्यावहारिकत्वासत्त्वपक्षयोरनङ्गीकारपराहतत्वेनाशङ्कनीयत्वेऽपि
प्रातिभासिकस्य प्रातिभासिकत्वेन प्रतीतावसतोऽसत्त्वेन सत्त्वेन वा प्रतीत्यभ्युपगमे आरोपपरम्पराप्रसक्ते-
रभावान्नानवस्थेत्यत एतत्पक्षत्रयेऽनवस्थाऽप्रसक्तावप्याद्यद्वये प्रवृत्त्यभावापत्त्या तृतीये सतोऽपि विशिष्ट-
प्रतीत्यापत्त्यैतत्पक्षत्रयं प्रदूष्य प्रातिभासिकस्य प्रातिभासिकेन व्यावहारिकत्वेन प्रतीतिपक्षं परिशेष्या-
नवस्थाप्रसङ्गस्यात्राभिमतत्वान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ यत्रैवेति ॥

प०—प्राग्विकल्पितमिति ॥ तस्मात् भ्रान्तावित्येतदवतारिकायां विकल्पितं तथा तत्सत्त्वं सत् असत् अनिर्वचनीयं वेति विकल्पितं चेत्यर्थः ॥ प्रातिभासिकत्वानुपपत्तेरिति ॥ संसर्गद्वयस्येत्यनुकर्षः । नहि यस्य व्यावहारिकता सती तस्य प्रातिभासिकत्वं संभवतीति भावः ॥ विशिष्टप्रतीतिरिति ॥ सत्त्वप्रकारकापरोक्षप्रतीतिरित्यर्थः ॥

या०— यत्रैवारोपपर्यवसानमिति ॥ तत्त्वस्यारोपपर्यवसानं तु भवत्र वक्तव्यम् । यदा सत्त्वं प्रातिभासिकतयाऽसत्त्वेन वा प्रतीयते तदा । यदा वा तत्तदेव सत्त्वेन प्रतीयते तदेति । तत्राद्ये प्रकृतस्याभावः । द्वितीये सत्त्वेनापरोक्षतया च प्रतीतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

श्री०— इतरेतरेति ॥ इदन्तासंसर्गो रजते रजतत्वसंसर्गश्चेदमास्पद इत्येवमितरेतरसंसर्गस्येत्यर्थः ॥ प्रातिभासिकत्वानुपपत्तेरिति ॥ संसर्गद्वयस्येति शेषः । न हि यस्य व्यावहारिकसत्त्वं तत्प्रातिभासिकमिति संभवतीति भावः ॥ परम्पराऽपर्यवसानेति ॥ अनवस्थेत्यर्थः । अनवस्थापरिहाराय किंचिद्दूरं गत्वा संसर्गद्वयं प्रातिभासिकमिति वा वक्तव्यमसदिति वा वक्तव्यम् । तत्र प्रातिभासिकत्वे दूषणमाह ॥ प्रकृतस्याभाव इति ॥ असत्त्वे दूषणमाह ॥ असत इति ॥

च०— अपरोक्षतयेति ॥ प्रतीत्यन्वयिवैशिष्ट्यप्रत्यायिका तृतीया ॥ सत्त्वेन चेति ॥ तदन्वितप्रकारतानिरूपकत्वावगमिका ॥ । तथा च सत्त्वप्रकारिकापरोक्षताविशेषिता या प्रतीतिस्तद्विषयतेत्यर्थः । विशिष्टप्रतीतता सत्त्वप्रकारकापरोक्षप्रतीतिविषयता ।

सु०— न चेयमपर्यवसिता परम्परा सिद्धिविरहा । येन बीजाङ्कुरपरम्परावददूषणं स्यात् । न चेयं यस्याप्यप्रतिबन्धकत्वाददोष इति वाच्यम् । पूर्वपूर्वारोपानुपपत्त्यानुत्तरोत्तरारोपानुपपत्तेः । प्रकृतस्यानुपपत्तेश्च ॥ न च वाच्यं सर्वेऽप्यारोपा एककालमेव भवन्तीति । ज्ञानानां यौगपद्यायोगात् । अधिष्ठानसिद्ध्युत्तरकालीनत्वाच्चारोपस्य ॥ यथा विशेषणविशिष्टः सर्पो रज्जावारोप्यते एवमेक एवायं विशिष्टारोप इति चेन्न । अनन्तानिर्वाच्यविशेषणविशिष्टार्थगर्भस्यारोपस्याननुभवात् । विशेषणभेदेन विशिष्टप्रत्ययभेदस्यावश्यकत्वाच्च ॥ ननु च संसर्गद्वयं न प्रातिभासिकतया प्रतीयते, नापि व्यावहारिकतया, किन्तु स्वरूपेणैव; अतो नानवस्थेति चेन्न । व्यावहारिकत्वाप्रतीतावपि व्यवहारस्यानुभवानुपपत्तौ प्रकृतस्यानुपपत्तेः । अन्यथा रजताभावादेव प्रकृतोपपत्तौ किं संसर्गाद्यारोपेणेति वदता जितं प्राभाकरेण ॥ तदनवस्थापरिहारायैव तदुक्तं स्यादेवेति ॥ ननु भवत्पक्षेऽपि रजतस्य प्रतीयमानं सत्त्वं तदस्तु । नाद्यः । रजतस्यापि सत्त्वापत्तेः । द्वितीये विनाऽसत्त्वेन प्रतीयते किंवा

सत्त्वेन । नाद्यः प्रवृत्त्यभावापत्तेः । द्वितीये तदपि सदसद्वेति समानो दोषः । न समानः विधिप्रत्ययस्यैव सत्त्वविशिष्टविषयत्वाभ्युपगमात् । न च सत्त्वस्यापरं सत्त्वमसत्त्वं वाभ्युपगम्यते । किन्तु रजतविधिप्रत्ययमात्रादेव प्रवृत्त्युपपत्तेः । न चैवं परस्याभ्युपगमः । सत्त्वेऽप्यवान्तरभेदानङ्गीकारेण तत्प्रतीतिमात्रस्य प्रवृत्त्यनुपयोगित्वादिति ।

म०— एवमसदुचितापरिहार्यत्वोपपादनाय प्रसक्तपरिहारप्रकारानाशङ्क्य निरस्यति ॥ न चेत्यादिना ॥ ननूत्पत्तिज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वेनैवानवस्थाया दूषणत्वात्प्रकृतायाश्च तथात्वाभावान्न दूषणत्वमित्याशयेन शङ्कते ॥ न चेति ॥ यद्वा ननु मूलक्षयाभावान्नानवस्थेत्यतो मूलक्षयो नाम कल्पकाभावश्चेत्कल्पकस्य रजतानिर्वचनीयत्वस्याप्रामाणिकतया कल्पकाभावः सिद्ध एवेत्याशयेनाह ॥ न चेति ॥ प्रयोजनपरिक्षयो मूलक्षयः इत्याशयेन शङ्कते ॥ न चेति ॥ घटोत्पत्त्यादेः प्रामाणिकत्वात्तस्य चाप्रामाणिके घटान्तरोत्पत्त्यादिसापेक्षत्वे तस्याप्येवमित्यनवसितपरम्परापत्त्या कारणीभूतपूर्वपूर्वोत्पत्त्यनुपपत्त्या कार्यभूतोत्तरोत्तरोत्पत्त्यनुपपत्तौ प्रामाणिकतद्घटोत्पत्त्यभावपातेन प्रामाणिकघटोत्पत्त्यादिपरित्यागरूपप्रयोजनपरिक्षयरूपमूलक्षयात्तदनवस्थाया दूषणत्ववत्प्रकृतेऽपि संसर्गद्वयस्य प्रातिभासिकत्वं वक्तव्यता पक्षान्तरासंभवाद्व्यावहारिकत्वेनैव प्रतीतेरङ्गीकार्यत्वात्व्यावहारिकत्वस्य चोक्तरीत्या सत्त्वासत्त्वव्यावहारिकत्वकल्पकत्वान्तरासंभवेन प्रातिभासिकत्वे वक्तव्ये प्रतीतिविषयत्वस्यावश्यकतया स्वरूपेण प्रतीतेश्च न चैवं परस्याभ्युपगम इत्यादिवक्ष्यमाणरीत्याऽसंभवात्प्रातीतिकत्वेन प्रतीतेश्च प्रवृत्त्यनुपपत्त्याऽसंभवेन व्यावहारिकत्वेन प्रतीतत्वे वक्तव्ये व्यावहारिकत्वस्य व्यावहारिकत्वेन या प्रतीतिस्तत्सापेक्षता संसर्गद्वयव्यावहारिकता प्रतीतिरुक्ता स्यात् । व्यावहारिकत्वस्य प्रतीतिकत्वाभावे व्यावहारिकत्वेन तत्प्रतीत्यभावे संसर्गद्वयस्य व्यावहारिकत्वेन प्रतीत्यनुपपत्तेः । एवं व्यावहारिकत्वे व्यावहारिकत्वस्यापि प्रातिभासिकत्वात्तन्निष्ठव्यावहारिकत्वप्रतीतिसापेक्षप्रतीतिकत्वमिति स्वोपपत्तये कल्पनीयप्रतीत्यनुपपत्तौ तस्याप्यनुपपत्तिरित्यनवसितपरम्परापत्त्या संसर्गद्वयस्य प्रातिभासिकत्वानुपपत्तावप्रामाणिकप्रातिभासिकत्वसापेक्षत्वे प्रामाणिकप्रवृत्तेः परित्यागापत्त्या प्रवृत्तिरूपप्रयोजनपरिक्षयरूपमूलक्षयादेतदनवस्थाया अपि दूषणत्वं युक्तमेव । न ह्युत्पत्तिज्ञप्तिपरित्यागरूपाया एव दूषणत्वं न तु प्रवृत्तिपरित्यागरूपाया इत्यत्र नियामकं किञ्चित् । किं तर्हि प्रामाणिकमात्रपरित्यागरूपाया इति नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ पूर्वपूर्वेति ॥ यद्यपि कल्पकस्य संसर्गप्रातिभासिकत्वस्यासिद्ध्याऽप्रामाणिककल्पनारूपत्वं प्रकृतानवस्थाया व्युत्पादयितुं शक्यम् । अत एव समयपादेऽप्रामाणिककल्पनारूपाया अपि प्रामाणिकपरित्यागवद्दूषणत्वं व्युत्पाद्य धर्मानवस्था व्युत्पादयिष्यति । तथापि

प्रकृते प्रवृत्तिरूपप्रामाणिकपरित्यागस्यापि संभवादेवमुक्तमिति ध्येयम् । यद्यपि चाधिष्ठानसिद्धि
प्रातिभासिकसंसर्गाद्यारोपस्याप्रामाणिकत्वात्तन्निबन्धनोत्तरोत्तरव्यावहारिकत्वाद्यारोपानुपपत्त्या प्रवृत्त्यनुप
रित्यपि वक्तुं शक्यते । तथाऽपि तथोक्तेरप्रामाणिककल्पनायां पर्यवसानात्तस्य च सिद्धविषय
भावोक्त्या सिद्धत्वाद्व्यावहारिकत्वाद्यारोपनिबन्धनत्वात्संसर्गारोपस्य तदनुपपत्तौ तदनुपपत्त्या प्रवृत्ति
फलक्षये प्रामाणिकपरित्यागं वक्तुमेवमुक्तमिति ध्येयम् । यद्वाऽयमेव ग्रन्थ एतदाशयेनैव वर्णनीय
एवं चाधिष्ठानसिद्ध्युत्तरकालीनत्वादित्युत्तरग्रन्थस्वारस्यमिति द्रष्टव्यम् । ननु सत्यां परम्परायां कि
विषयत्वादिविचारः सैव नास्तीत्याशङ्कते ॥ **न चेति** ॥ नन्वारोपाणामनेकत्वानभ्युपगमाद्रज्जो
शुक्तेरेवाधिष्ठानत्वाच्च नोक्तदोष इत्याशङ्कते ॥ **यथेति** ॥ अनुभवे विप्रतिपद्यमानं प्रत्याह ॥ **वि**
णेति ॥ विशिष्टश्चासौ प्रत्ययश्चेति विग्रहः । प्रत्ययश्चाध्यासः । एवं चाध्यासस्य स्वरूपेणैव
ऽप्यनिर्वाच्यानन्तविशेषणानां भेदेन तत्तद्विशेषणविषयकत्वोपाधिना विशिष्टाध्यासस्य गगनवद्भेदसं
विशेषणविशिष्टप्रतीत्यनन्तरमपरविशेषणविशिष्टाध्यासप्रतीतिरिति प्रतिपत्तितः पौर्वापर्यस्य चावश्यक
त्वात्तन्निबन्धनानवस्था दुष्परिहरेति भावः । एतेन विशेषणभेदेन विशिष्टभेदेऽपि न विशिष्टप्रत्ययभेद
अनेकविशेषणविशिष्टैकप्रत्ययदर्शनाद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्ययदर्शनाच्चानेकाधिष्ठानकारोप्यैकारोपा
पत्त्यभिप्रायस्य च शुक्तेरेकस्या एवाधिष्ठानतया परेणोक्तत्वात्तथैव निर्देशापत्त्या विशेषणभेदेनेत्यादि
न्यासायोगाच्चानुपपत्तिरिति दूषणमलग्नकं वेदितव्यम् । अत एव विवरणे सत्यानृते मिथुनीकृत्याह
ममेति लोकव्यवहार इत्यत्र मिथुनीकरणलोकव्यवहारादिशब्दानध्यासपरतया व्याख्याय तदध्यासस्
स्यात्पौर्वापर्यासंभवेऽत्र क्त्वाप्रत्ययानुपपत्तिमाशङ्क्यैकत्वेऽप्यध्यासस्य सत्यानृतेऽहमिदं ममेद
विशेषणभेदप्रयुक्तभेदाप्रतिपत्तितः पौर्वापर्याद्युक्तः क्त्वाप्रत्यय इति समाहितम् । तथा च तदभिप्रा
यमुक्तिरिति नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । नन्वारोपस्यानेकविशेषणविषयकत्वमपि नाभ्युपगम्यते
अतो नोक्तदोष इत्याशङ्कते ॥ **ननु चेति** ॥ परिहारान्तरासंभवात्प्रतिबन्द्याऽनवस्थां परिहर्तुं **शङ्क**
नन्विति ॥ कुतो न समान इति चेन्न । स्वरूपेणैव सत्त्वप्रतीतेर्मयाऽभ्युपगमात् । न च विधिनि
ववधूय प्रत्ययाभावात्कथं स्वरूपेण तत्प्रतीतिरिति वाच्यम् । रजतविधिप्रत्ययस्यैव सत्त्वविषयत्वा
कारेण सत्त्वविषयकविधिप्रत्ययान्तरानङ्गीकारेण प्रतीतिपरम्पराभावान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **विधीति**
विधिप्रत्ययान्तरानभ्युपगमे निमित्तमाह ॥ **न चेति** ॥ नन्वेवं प्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्यत आह ॥ **रजते**
तथा च सत्त्वे सत्त्वान्तरानभ्युपगमात्स्वरूपेणैव सत्त्वप्रतीत्यभ्युपगमाच्च सत्त्वं सदसदिति सत्त्वेना
वा प्रतीयत इति विकल्पानवकाश इति भावः । यद्वा कुतो न समान इति शङ्कापरिहारत्वेन स्वरू
सत्त्वप्रतीत्यभ्युपगममुक्त्वा सत्त्वं सदिति प्रतीतेः कथं स्वरूपेणैव तत्प्रतीत्यभ्युपगम इत्यतो विधिप्र

स्यैव सत्त्वविषयकत्वेन सत्त्वं सदिति प्रत्ययानभ्युपगमादित्याशयेनाद्यं वाक्यं योजयित्वा सत्त्वं सदिति प्रत्ययानभ्युपगमनिमित्तत्वेन न चेति वाक्यं योजयित्वा ननु माऽस्तु सत्त्वं सदिति प्रत्ययः सत्त्वविधिप्रत्ययस्यैव सत्त्वे सत्त्वविषयकत्वान्न सत्त्वस्य स्वरूपेण भानं प्रवृत्त्यनुपपत्तिश्चेत्यतो रजतेति वाक्यं योजनीयमिति ज्ञेयम् ॥ **सत्त्वेऽपीति** ॥ मम च सत्त्वावान्तरभेदानभ्युपगमेन सत्त्वप्रतीतिमात्रेण प्रवृत्त्युपपत्तिरिति भावः ।

स०— **पूर्वपूर्वारोपानुपपत्ताविति** ॥ रजतानिर्वचनीयत्वस्याद्याप्यसिद्ध्या तदारोपस्यासिद्धौ तस्य प्रवृत्तिजनकत्वाय कल्प्यमानोत्तरोत्तरव्यावहारिकत्वारोपाणामप्यसिद्ध्या प्रथमारोपात्प्रवृत्तिलक्षणं कार्यं त्वन्मते न स्यादित्यर्थः । अनन्तविशेषणकोऽयमारोपः क्रिमेकाधिष्ठानकः । उत समूहालम्बनं चेद्रजते सत्त्वारोपस्तत्सत्त्वे व्यावहारिकतायास्तद्व्यावहारिकत्वे व्यावहारिकान्तरस्येति भिन्नाधिष्ठानकः । नाद्य इत्याह ॥ **अनन्तानिर्वाच्यविशेषणेति** ॥ नान्त्य इत्याह ॥ **विशेषणभेदेनेति** ॥ अयं भावः आरोपस्याधिष्ठानसिद्धिसापेक्षत्वेनाधिष्ठानानां च प्रातिभासिकसत्त्वेन सत्त्वप्रतिभासस्य व्यावहारिकत्वारोपं प्रति कारणत्वेन न तद्व्यावहारिकत्वप्रतिभासस्य व्यावहारिकत्वारोपं प्रति कारणत्वेन शिष्टारोपस्यासंभवादिति । केचित्तु । **विशेषणभेदेनेति** ॥ कामिकविशेषणभेदेन विशिष्टाभिज्ञारूपप्रत्यक्षभेद आवश्यक इत्यर्थः । अतो विशेषणभेदेऽपि दण्डी देवदत्त इत्यादिप्रत्यक्षरूपस्य कामिकविशेषणभेदेऽपि प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षरूपस्य वा विशिष्टज्ञानस्यैक्योपलम्भात् कथमेतदिति शङ्काऽनवकाशः । अत एव सर्पज्ञानमादौ भवति । तस्मिन्नधिष्ठाने सिद्धे तत्र पश्चादभिसर्पणारोप इति तत्रापि प्रत्ययभेद एवेति न दृष्टान्तः संप्रतिपन्न इति ध्येयम् ।

प०—**पूर्वपूर्वेति** ॥ उक्तसंसर्गद्वयस्यारोपे सिद्धे तत्र सत्त्वस्यारोप इति स्यात् । न चासतः सत्त्वस्य तत्र भानानङ्गीकारे स एवारोपो युक्तः । एवं च तदनुपपत्त्या तत्र सत्त्वारोपः सत्त्वे च सत्त्वान्तरारोप इत्यादि न युक्तमित्यर्थः ॥ **प्रवृत्तीति** ॥ सत्त्वप्रतीतिनिमित्तत्वात्प्रवृत्तेः सत्त्वप्रतीतेश्च त्वन्मतेऽयोगादित्युक्तत्वादिति भावः । यद्वा संसर्गद्वये भासमानं सत्त्वमनिर्वचनीयरूपमपि न सत्त्वेन भाति । किन्तु स्वरूपेणातो नानवस्थेत्यत आह ॥ **प्रवृत्तीति** ॥ **अधिष्ठानेति** ॥ उत्तरोत्तरारोपं प्रति पूर्वपूर्वस्याधिष्ठानत्वेन तदारोपानन्तरमेवोत्तरोत्तरारोपस्य वाच्यत्वादिति भावः ॥ **विधिप्रत्ययस्यैवेति** ॥ इदं रौप्यमित्यादिप्रत्ययस्यैवेत्यर्थः ॥ **सत्त्वेप्यवान्तरभेदेति** ॥ पारमार्थिकसत्त्वं व्यावहारिकसत्त्वं प्रातिभासिकसत्त्वमिति सत्त्वेऽप्यवान्तरभेदोपगमेन तत्प्रतीतिमात्रे सत्यपि किमिदं प्रतीतं सत्त्वं प्रातिभासिकं सत्त्व-

मथ व्यावहारिकं सत्त्वमिति संदेहावस्कंदनेन निःशङ्कप्रवृत्त्यर्थं सत्त्वस्यापि सत्त्वेन भानस्यावश्यकत्वादिति भावः । न्यायामृते तु परमतेऽनिर्वाच्यस्य सत्त्वस्य सत्त्वेनाभाने प्रातिभासिकत्वासिद्धिवत् मन्मतेऽसतः सत्त्वस्य सत्त्वेनाप्रतीतौ असत्त्वसिद्धेरभावादिति प्रकारान्तरेण प्रतिबन्दी मोचिता । निपुणतरमुपपादितमेततत् असद्विलक्षणख्या इत्यादिनाऽनवस्थितिरित्यन्तेनोक्तं प्रमेयं ख्यातिबाधान्यथानुपपत्तिभङ्गे न्यायामृते ॥

या०— **पूर्वपूर्वारोपानुपपत्ताविति** ॥ पूर्वस्य रजतानिर्वचनीयत्वस्यैवाद्याप्यसिद्ध्या तदारोपस्यासिद्धौ तस्य प्रवृत्तिजनकत्वाय कल्प्यमानोत्तरोत्तरव्यावहारिकत्वारोपाणामप्यसिद्ध्या प्रथमारोपात्प्रवृत्तिलक्षणं कार्यं त्वन्मते नोपपद्यत इत्यर्थः ॥ **विशेषणभेदेनेति** ॥ अत्र विशिष्टप्रत्ययशब्देनोक्ततत्तद्व्यावहारिकत्वविशिष्टप्रत्यय एव विवक्षितः । विशेषणशब्देनोक्तानि व्यावहारिकत्वान्येव विवक्षितानि । तानि च प्रातिभासिकत्वात्प्रतीतिघटितस्वरूपाण्येव नार्थगतानि । एवं चोक्तप्रतीतिगर्भव्यावहारिकत्वरूपविशेषणानां भेदेऽङ्गीक्रियमाणे तद्घटकोक्तविशिष्टप्रत्ययभेद आवश्यक इति प्रकृताभिप्रायेणैवेदमुक्तमित्यवधेयम् । अतो दण्डकुण्डलरूपविशेषणभेदेऽपि विशिष्टप्रत्ययैक्यदर्शनात्कथमेतदिति शङ्काऽनवकाशः ।

श्री०— ॥ **यौगपद्येति** ॥ सजातीयात्मविशेषगुणानां युगपदुत्पत्त्यभावादिति भावः ॥ **अधिष्ठानेति** ॥ रजतगतशुक्तिकासत्त्वसंसर्गस्य यदनिर्वचनीयत्वं तद्व्यावहारिकत्वाद्यारोपेऽधिष्ठानं तस्यैवासिद्धेरिति भावः ॥ **विशेषणभेदेनेति** ॥ तथा चैक एवायं विशिष्टारोपइत्युक्तमसदिति भावः ॥ **स्वरूपेणैवेति** ॥ प्रातिभासिकत्वव्यावहारिकत्वौदासीन्येत्यर्थः ॥ **व्यावहारिकताप्रतीताविति** ॥ रजतमिष्टसाधनं व्यावहारिकरजतत्वादित्यनुमानं कार्यम् । अन्यथा रजतत्वस्य प्रातिभासिकरजतेऽपि सत्वेन व्यभिचारापत्तेः । अतो व्यावहारिकत्वं प्रतीयत इत्यङ्गीकार्यम् । **अन्यथा** रजतस्येष्टसाधनताऽनुमानासंभवेन प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** ॥ संसर्गद्वयं स्वरूपेणैव प्रतीयते । तन्मात्रादेव च प्रवृत्तिरित्यङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **रजतावभासादिति** ॥ रजतस्वरूपमात्रावभासादित्यर्थः । संसर्गग्रहेण विशिष्टज्ञानेन ॥ **तस्मादिति** ॥ प्रवृत्तिजनकीभूतेष्टसाधनतानुमितौ हेतुत्वेन व्यावहारिकताप्रतीतेरावश्यकत्वादित्यर्थः । **अनवस्थेति** ॥ तद्व्यावहारिकत्वं किं प्रातिभासिकतयैव प्रतीयते व्यावहारिकतया वेत्यादिनोक्तरीत्येत्यर्थः ॥ **सत्त्वापत्तेरिति** ॥ न हि यस्य सत्त्वं सत् तदसदिति सम्भवतीति भावः ॥ **प्रवृत्त्यभावेति** ॥ न ह्यसदर्थक्रियासु प्रयुज्यमानं क्वचिदनेनोपलब्धम् । येन तथात्वं प्रतीत्याऽपि प्रवर्तेतेति भावः । दोषेऽ-

नवस्थारूपः ॥ **विधिप्रत्ययस्येति** ॥ इदं रजतमिति प्रत्ययस्यैवेत्यर्थः ॥ **सत्त्वविशिष्टेति** ॥ सत्त्वविशिष्टरजतविषयकत्वाभ्युपगमादित्यर्थः ॥ **विधिप्रत्ययमात्रादिति** ॥ तस्यैवास्मन्मते सत्त्वविशिष्टार्थविषयकत्वाभ्युपगमादिति भावः ॥ **तत्प्रतीतिमात्रस्येति** ॥ रजतप्रतीतिमात्रस्येत्यर्थः । अस्मन्मते सत्त्वेऽवान्तरभेदाभावे रजतविधिप्रत्ययमात्रस्यैव प्रवृत्त्युपयोगित्वमङ्गीकृतं न परमते । तेन सत्त्वे अवान्तरभेदाङ्गीकारेण रजते व्यावहारिकत्वाप्रतीताविष्टाभ्युपायत्वानुमानासम्भवेन प्रवृत्तिरेव न स्यात् । अतो व्यावहारिकत्वं प्रतीत्यैव प्रवर्तत इति वाच्यम् । तथा चोक्तरीत्याऽनवस्थेति भावः ।

सु०—अपर आह । सदिदं रजतमिति प्रतीयमानं सत्त्वं नासत् । येनोक्तव्याप्तेर्भङ्गः स्यात् । किं नाम ब्रह्मणीव पारमार्थिकमम्बरादेरिव मायोपाधिकं व्यावहारिकं शुक्तिरजतादावप्यविद्योपाधिकं प्रातिभासिकं सत्त्वमस्त्येवेति ॥ तदसत् । सत्त्वत्रैविध्यस्यैव दूषितत्वात् । दूषणान्तरं चाह ॥ तस्येति ॥ तस्य सत्त्वस्यानिर्वचनीयत्वे प्रातीतिकत्वे तथैव प्रतीतौ स्वरूपमात्रप्रतीतौ वा स्यादेवानवस्थितिः अव्यवस्थितिः । प्रवृत्तेरिति शेषः । व्यावहारिकत्वाद्याकारेण प्रतीतौ पूर्ववदनवस्थितिः स्यादेवेति । तस्मान्न वियदादिप्रपञ्चस्यानिर्वचनीयत्वमिति सिद्धम् ।

वा०— अधिष्ठानसत्त्वसंसर्गारोपपक्षनिराकरणपरत्वेन तस्येति भाष्यं योजयित्वा प्रातीतिकसत्त्वसद्भावपक्षदूषणान्तरपरत्वेन तद्योजयितुं तं पक्षमुपन्यस्य पूर्वदूषणं च स्मारयति ॥ **अपर आहेत्यादिना** ॥ अधिष्ठानसत्तासंसर्गस्य सदसद्विलक्षणत्वे तत्सत्त्वानुभवविरोधतादवस्थ्यमित्याशङ्कापरिहाराय सत्त्वत्रैविध्यपक्षस्य विवरणे उपन्यासात्तस्य पश्चादुपादानमिति द्रष्टव्यम् । पारमार्थिकं नाम कालत्रयबाधाभावोपलक्षितं स्वरूपं मायाशब्देन व्यावहारिकमत्त्वसम्पादिन्यविद्याऽविद्याशब्देन प्रातिभासिकसत्त्वनिर्वाहकमज्ञानमुच्यते । यद्यपि तन्मतेऽपि मायाऽविद्ययोर्न भेदस्तथाऽप्येकस्मिन्नेव वस्तुनि विक्षेपजनकत्वावरकत्वोपाधिना वा स्वेच्छाधीनत्वतन्नियमाभावोपाधिना वा तद्भेदाभ्युपगमादेवमुक्तिरिति ध्येयम् । इदं च हेयं मायामतेनैव सह शून्यमतं बुधैरित्यनुव्याख्यावसरे स्वयमेव वक्ष्यति । प्रातिभासिकत्वपक्षं मूलारूढं कृत्वोक्तविकल्पनिरासकत्वेन स्यादेव ह्यनवस्थितिरित्येतदावृत्त्या योजयति ॥ **तस्येत्यादिना** ॥ ननु निर्विशेष इत्यादिरज्ञानानुपपत्तिप्रतिपादको ग्रन्थोऽसङ्गत इत्यतो विषयप्रयोजनोपयुक्ततया परेणोक्तस्य बन्धाध्यासवर्णनस्य तदनुपयुक्ततां बन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षत इत्यनेनाभिधाय मिथ्यात्वमपि बन्धस्येत्यादिनैतत्पर्यन्तेन ग्रन्थेन तस्यायुक्ततोपपादिता । अधुनोपादानान्तरासम्भवप्रतिपादनपूर्वमज्ञानोपादानकतायास्त्वया बन्धाध्यासस्योपपादिता । तदसम्भवाच्चाध्यासानुपपत्तेः विषयप्रयोजनानुपपत्तेः

शास्त्रवैयर्थ्यमेवेत्यज्ञानाभावतइत्यादिना वक्तुमज्ञानानुपपत्तेरनेन प्रतिपादनान्नानुपपत्तिरित्याह ॥**एवमिति**॥ निर्विशेष इत्याद्यव्यवहितग्रन्थेनैवाज्ञानोपादानकत्वानुपपत्तेः कण्ठतोऽनुक्तिरित्याशयवानित्युक्तम् ।

प०— **दूषितत्वादिति** ॥ सत्त्वैविध्यं चेत्यत्रेति भावः ॥

या०— ब्रह्मणि वेत्यत्र ब्रह्मणि पारमर्थिकमिवाम्बरादेर्मायोपाधिकं व्यावहारिकमिवेतीवशब्दयोजना द्रष्टव्या ॥

श्री०–शुक्तिरजतादौ सत्त्वेन प्रतीतिरेव सत्त्वं नार्थगतं सत्त्वमस्तीत्येकं मतम् । शुक्तिरजतादाववियोपाधिकं प्रातिभासिकं सत्त्वमस्तीत्यपरं मतम् । तत्र द्वितीयमतानुसारेण शङ्कते ॥ **अपर आहेति** ॥ अनिर्वचनीयत्व इत्यनूद्य प्रातीतिकत्व इति व्याख्यातम् ॥ **स्वरूपमात्रप्रतीताविति** ॥ प्रातिभासिकत्वव्यावहारिकत्वौदासीन्येन रजतस्वरूपमात्रप्रतीतावित्यर्थः । अत्र प्रसिद्धानवस्थाया असम्भवेनानवस्थितपदं व्याचष्टे ॥ **अव्यवस्थितिरिति** ॥ तथाच प्रातिभासिकत्वेन प्रतीतौ प्रवृत्त्यव्यवस्थितिः । रजतस्वरूपमात्रप्रतीतौ च तत्र व्यावहारिकत्वाप्रतीत्येष्टाभ्युपायत्वानुमानासम्भवेन प्रवृत्त्यव्यवस्थितिरेवेत्यर्थः ॥

अनु०— निर्विशेषे स्वयं भाते किमज्ञानावृतं भवेत् ॥

सु०— एवं बन्धस्याध्यस्तत्ववर्णनं प्रकृतानुपयुक्तमयुक्तं चेत्यभिधायाधुना यत्परेण मिथ्याज्ञाननिमित्त इति बन्धस्य मिथ्याभूताज्ञानोपादानकत्वमुक्तं तदप्यनुपपन्नमित्याशयवान्परमतेऽज्ञानासम्भवं तावदाह ॥ निर्विशेष इत्यादिना ॥

तथा हि । यत्तावत्परेण भावरूपमज्ञानमङ्गीकृतम् । तत्किं जीवाश्रयम् । उत जडाश्रयम् । अथ ब्रह्माश्रयम् ॥ नाद्यः । प्रकृत्यधिकरणे निराकरिष्यमाणत्वात् ॥ न द्वितीयः । अनभ्युपगमात् । जडस्याज्ञानकल्पितत्वेनेतरेतराश्रयत्वात् । कारणस्य कार्याश्रितत्वादर्शनाच्च ।

बा०— ननु तथाऽप्यसङ्गतिरेवाज्ञानस्यानेनानिरासात् । न च वक्ष्यमाणरीत्या व्यापकीभूताश्रयादिनिरासेन तन्निरास एव सिध्यतीति वाच्यम् । तथाऽपि ब्रह्मरूपाश्रयनिरासेऽपि जीवजडरूपाश्रयसंभवेन तदनिरासान्नाज्ञानाभावसिद्धिः । न च तन्निरासोऽपि । तथात्वे किमज्ञानावृतं भवेदित्यस्यासङ्गत्यापत्तेः । न च विषयनिरासार्थं तदिति वाच्यम् । तर्हि सप्तमीनिर्देशानुपपत्तेः । न च ब्रह्माश्रितत्वपक्षे ब्रह्मविषयत्वनिराससूचनाय स इति वाच्यम् । तर्हि विशिष्य ब्रह्माश्रितत्वपक्षस्याप्यनिरासान्न्यूनतैव । न चावरणमित्युत्तरग्रन्थासङ्गतिश्चेत्यतो जीवाश्रितत्वपक्षस्योत्तरत्र निराकरिष्यमाणत्वा-

द्विशिष्य ब्रह्माश्रितत्वपक्षनिरासस्य तत्रैव सिद्धत्वाज्जडाश्रितत्वपक्षनिरासस्य च न चावरणमित्युक्तरीत्या लब्धत्वादत्र कं प्रतिबध्नात्यज्ञानं ब्रह्म जीवं जडं वेति विकल्पान्तरस्याभिप्रेतत्वात्तत्र जडपक्षनिरासाय न चावरणमित्युत्तरवाक्यस्यापि सङ्गतत्वादित्याशयेनाश्रयादिकं विकल्प्य बहिरेव किञ्चित्पक्षदूषणपूर्वकं पक्षविशेषदूषणपरतया वाक्यानि योजयति ॥ **तथा हीत्यादिना** ॥

ज्ञानाभावे वक्ष्यमाणदूषणानुपपत्तावपि न परेणोपादानतयाऽङ्गीकृतभावरूपाज्ञान इति सूचयितुं भावरूपमित्युक्तम् । यद्वा अनेन भावरूपत्वे विवरणोक्तयुक्तिं सूचयति । तथा हि । तेन ह्यज्ञानमित्यत्र नञो भावविरोध्यन्यार्थकत्वेन ज्ञानाभावभ्रान्तिज्ञानतत्संस्काराणामज्ञानशब्देनाभिधानात्तेषामेव तत्त्वावभासप्रतिबन्धेन नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहारजनकत्वसंभवान्न भावरूपाज्ञानोपादानकाध्यासकल्पनेत्याशङ्कयोक्तं सुषुप्त्यादौ ब्रह्मस्वरूपानवभासस्यानन्यथासिद्धत्वात्तत्सिद्धिः । तत्र न तावद् ब्रह्मानवभासः स्वत एव तस्य स्वप्रकाशत्वात् । नापि पुरुषान्तरसंवेदनवद्द्रष्टुर्जीवाद् ब्रह्मणो भिन्नत्वात्तत्त्वमसीत्येकत्वश्रुतेः । नापि प्रतिबन्धवशात् । तद्धि भ्रान्तिज्ञानं वा स्यात्तत्संस्कारो वा ज्ञानाभावो वा कर्म वा स्यात् । न तावदाद्यः । सुषुप्त्यादौ मिथ्याज्ञानस्यापि लुप्तत्वात् । न द्वितीयः । रजतभ्रमसंस्कारस्य शुक्तितत्त्वावभासप्रतिबन्धकत्वादर्शनात् । न तृतीयः । स्वरूपज्ञानस्य नित्यत्वादन्यज्ञानाभावस्य स्वरूपप्रकाशप्रतिबन्धाक्षमत्वात् । अन्यथा शुक्तावपि प्रतिबन्धापत्तेः । चतुर्थेऽपि कर्माणि किमखिलं चैतन्यं प्रतिबध्नन्त्युत स्वावभासकांशं विहाय । आद्ये साधकाभावात्कर्मासिद्ध्यापत्तिः । द्वितीये त्वर्धजरतीयापत्तिरिति भावरूपमज्ञानमेव प्रतिबन्धकं वाच्यमिति । अङ्गीकृतमित्युक्त्या चाङ्गीकारमात्रमेतन्न तु युक्तमिति सूचयति । तथा हि । न तावदाद्यपक्षे दोषः । स्वप्रकाशजीवस्वरूपाभिन्नस्यापि स्वभावादेरिव ब्रह्मणोऽप्रकाशोपपत्तेः । श्रुतेरन्यार्थतायाः सूत्रकृतैव वक्ष्यमाणत्वान्न द्वितीयेऽपि । दृढभ्रान्तिजन्यसंस्कारस्य तत्त्वावभासप्रतिबन्धकतायास्तव देहात्मभ्रमादावेव दर्शनान्न तृतीयेऽपि । कर्मणां प्रतिबन्धकत्वेऽनुपपत्त्यभावाच्च । न चोक्तविकल्पदोषापत्तिः । भावरूपावरणपक्षेऽपि साम्यात् । न च तत्र स्वावभासकांशपरित्यागस्यार्धजरतीयस्याप्यहमज्ञ इत्यनुभवः कल्पक इति वाच्यम् । तस्य ज्ञानाभावविषयकताया वक्ष्यमाणत्वात् । कर्मविषयकपरोक्षानुभवस्य तत्रार्धजरतीयकल्पकत्वोपपत्तेश्च । न च संस्काररूपत्वान्न कर्मणां प्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम् । तेषां संस्काररूपत्वासिद्धेः । सिद्धौ वा संस्काररूपस्यापि प्रतिबन्धकत्वेऽनुपपत्त्यभावाच्च । न चैवं रजतभ्रमसंस्कारस्यापि शुक्तितत्त्वावभासप्रतिबन्धकत्वापत्तिः । दृढत्वादृढत्वाभ्यां विशेषोपपत्तेः । धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनाया लघीयस्त्वाच्च । ज्ञानमावृत्य तु तम इति स्मरणात्तमोगुणो वाऽस्तु तत्प्रतिबन्धकः । न च तस्य ज्ञानादनिवृत्तावनिर्मोक्षप्रसङ्गः । निवृत्तौ च नाममात्रे विवाद इति वाच्यम् । नैयायिकाद्यभिमतमनआदिवत्कार्याक्षमत्वेनाप्युपपत्तौ ज्ञानानिवृत्तेरभावेन नाममात्रत्वाभावात् । अतो

नैतद्युक्त्या भावरूपाज्ञानसिद्धिरिति दिक् । न च जीवाश्रितत्वपक्षस्य जड इत्यननुवर्त्य न चावरण-मित्यनेन निरसितुं शक्यत्वात् । जड इत्यनुवृत्तावपि जडं प्रतिबध्नातीतिवज्जडाश्रितत्वतद्विषयकत्वपक्षयो-स्तेनैव निरसितुं शक्यत्वात् । तथाऽव्याख्याय बहिरेव तत्पक्षदूषणं कुत इति वाच्यम् । जीवशब्दस्य चिन्मात्रपरत्वेऽसत्य इत्याद्युक्तहेत्वयोगात् । विशिष्टपरत्वेऽपि भामत्यादौ जीवाश्रितत्वपक्षाभ्युपगमेन तेन च नेष्यत इत्युक्तहेत्वयोगाद्विवरणमतानुसारेण कथञ्चित्तदुक्तिसंभवे सकलमतानुसारेणासंभवात् । प्रकृत्यधिकरणे चान्यगा चेत्स्वतोऽन्यतेत्यादिना स्पष्टमेव जीवाश्रितत्वपक्षस्य सविस्तरं निरासान्न तथा व्याख्यातम् । नापि जडाश्रितत्वादिपक्षनिरासकतया । अप्रकाशस्वरूपस्याप्यज्ञानाश्रयविषयत्वयोरनु-पपत्त्यभावेनोत्तरवाक्योक्तहेत्वनुपपत्तेः । अतस्तदुपपत्तये विकल्पान्तरमत्र विधाय तत्रत्यजडपक्षनिरास-परत्वेनैव तद्वाक्यं योजितम् । अत एवैतादृशवाक्यरहिते उपाधिखण्डनादौ कं प्रतिबध्नातीति विकल्प-मकृत्वाऽऽश्रयविषयविकल्पमात्रदूषणपरतयैव व्याख्यानं कृतमिति द्रष्टव्यम् । अत्र ब्रह्माश्रितत्वस्य विवरणकारेणेव जीवाश्रितत्वस्य भामत्यामङ्गीकारेण तस्यापि प्राधान्यसूचनायादौ ग्रहणम् । यद्वा ब्रह्माश्रितत्वपक्षस्य भाष्ये निराकरणात्तं शेषयितुं प्रसक्तपक्षयोर्बहिरेव निराकरणीययोर्मध्ये पराङ्गीकृततया जीवाश्रितत्वपक्षस्य प्राधान्यादादौ ग्रहणम् । जीवाश्रितत्वं वदता जीवशब्देन चिन्मात्रमेवोच्यत उत तदन्यत् । नाद्यः । तस्य सर्वज्ञत्वेन समानविषयकज्ञानाज्ञानयोर्विरोधेनाज्ञानाश्रितत्वानुपपत्तेः । न च भ्रान्तेः प्रमातृत्वादेश्चाज्ञानमूलकत्वादसङ्गस्वरूपज्ञप्तेश्चाविद्यां विना विषयासङ्गतेर्भ्रान्त्या प्रमाणतः स्वरूप-प्रज्ञया वा त्रेधाऽपि सर्वज्ञत्वमज्ञानमाक्षिपत्येव न तु प्रतिक्षिपतीति वाच्यम् । अविद्यारहिते तुरीयेऽपि तुरीयं तत्सर्वदृक् सदेति सार्वज्ञश्रुतेः स्वरूपप्रज्ञयैव सार्वज्ञ्योपपत्तेः । असङ्गश्रुतिस्तु पापलेपाभावविषयत्वेन सावकाशा । भ्रान्त्यादिना सार्वज्ञ्येऽपि यादृशतादृशसार्वज्ञ्यस्यापि विशेषाज्ञानविरोधित्वेन सति तस्मिन्ननुप-पत्तेश्च । अन्यथा शुक्तिज्ञानवतोऽपि तदज्ञानं न विरुध्येतेति भ्रमानुच्छेदप्रसङ्गः । एतेन सविशेषमेव सार्वज्ञ्यमिति निरस्तम् । द्वितीयेऽपि वस्तुतो ब्रह्मान्यस्य जीवशब्देनोक्तावपसिद्धान्तः । अविद्यया-ऽऽविद्यकबुद्ध्यादिना व्यवच्छिन्नस्य तत्तत्प्रतिबिम्बितस्य वा कल्पितभेदस्य जीवशब्देनोक्तावविद्यासिद्धौ जीवसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तदाश्रिताविद्यादिसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयाद्यापत्तेः । न च यथा निरंशेऽप्याकाशे घटस्तटस्थ एव तमुपलक्ष्यैकदेशं संपाद्यते न संबध्यते तद्वदविद्याऽपि तटस्थैव चिन्मात्रमुपलक्ष्यैकदेशरूपं जीवं संपाद्य तत्रावतिष्ठत इति नेतरेतराश्रय इति वाच्यम् । निराश्रयाविद्यायोगेन जीवसिद्धावविद्या-सिद्धिस्तत्सिद्धौ तदुपलक्षितजीवसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयापरिहारात् । न च बीजाङ्कुरवददोष इति वाच्यम् । वैषम्यात् । व्यक्तिभेदेन हि तत्रादोषत्वम् । न चात्र जीवाविद्याव्यक्तिभेदोऽत्रापि व्यक्तिभेदाङ्गीकारे चक्रकानवस्थापत्तेः । न च जीवाज्ञानादेरनादित्वेनोत्पत्त्याद्यप्रतिबन्धकत्वादनवस्थादिरदोष इति वाच्यम् ।

सर्वथानपेक्षायां सत्यत्वेनापसिद्धान्तापत्त्या भ्रान्तिकल्पितत्वं वदता प्रयुक्त्यादौ परस्परापेक्षाया अवश्य-वाच्यतया तत्प्रतिबन्धकत्वेनैवान्योन्याश्रयाद्यापत्तेः । उत्पत्तिज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वेनैव तस्य दोषत्वे चैत्रमैत्रादे-रन्योन्यारोहणस्याप्यङ्गीकारप्रसङ्गः । न च प्रमेयत्वाभिधेयत्वादेरन्योन्यवृत्तिवदन्योन्यापेक्षोपपत्तिः । तद्वदस्याप्रमितत्वादहमज्ञ इत्यादिप्रतीतेश्च ज्ञानाभावविषयत्वेन सत्यभेदे वोपपत्तेः । अन्यथाऽन्योन्या-श्रयत्वादिः क्वापि दोषो न स्यात् । तस्मान्न जीवाश्रिताज्ञानपक्षो युक्त इति ब्रह्मणश्चेत्क सार्वज्ञ्यमित्या-दिनोपपादयिष्यत इत्याशयेनाह ॥ **नाद्यः प्रकृत्यधिकरणे निराकरिष्यमाणत्वादिति** ॥ मिथ्या-विशेषोऽपि न चावरणमित्यादिवक्ष्यमाणन्यायलब्धं दूषणं जडाश्रितत्वपक्षे प्रतिपादयति ॥ **अनभ्युप-गमादिति** ॥ तत्र निमित्तं दर्शयन्नेव हेत्वन्तरमाह ॥ **जडस्येति** ॥

प०— **प्रकृत्यधिकरण इति** ॥ 'सा मन्ददृष्टिस्तस्यैव ब्रह्मणः किं ततोऽन्यगे'त्यादिनेति भावः ॥ **इतरेतरेति** ॥ अज्ञाने सिद्धे तेन कल्पितजडसिद्धिः । सिद्धे च जडे तदाश्रितत्वेनाज्ञानसिद्धिः । न हि निराश्रयमज्ञानं संभवतीति भावः ।

या०—**उक्तमिति** ॥ स्वग्रन्थ इति शेषः । मिथ्या च तदज्ञानं च मिथ्याज्ञानम् । मिथ्येत्यनि-र्वचनीयतोच्यते । अज्ञानमिति जडात्मिकाऽविद्याशक्तिर्ज्ञानपर्युदासीनोच्यते । तन्निमित्तस्तदुपादान इति तद्वाक्यार्थः । अत्र ज्ञानाभाववारणाय मिथ्येतिपदम् । भ्रान्तिज्ञानवारणायाज्ञानेति पदमित्याहुः ॥ **प्रकृत्यधिकरण इति** ॥ अन्यगा चेत्स्वतोऽन्यतेत्यत्रेति शेषः ॥

श्री०— **इतरेतरेति** ॥ अज्ञानसिद्धौ तत्कल्पितजडसिद्धिः । तत्सिद्धौ तदाश्रिताज्ञानसिद्धि-रितीतरेतराश्रयप्रसङ्गादित्यर्थः ॥

च०— निर्विशेष इत्युत्तरग्रन्थमवतारयति ॥ **एवमिति** ॥ मिथ्याज्ञानमित्यत्र कर्मधारयः ॥ **उक्तमिति** ॥ स्वग्रन्थ इति पूरणीयम् । कल्पत्रयीमभिप्रेत्य क्रमेणापनिनीषति ॥ **नाद्य इत्यादि** ॥ **प्रकृत्यधिकरण इति** ॥ अन्यगा चेत्स्वतोन्यतेत्यत्रेत्युपस्कर्तव्यम् ।

सु०— तृतीयेऽपि वक्तव्यम् । किं तद्ब्रह्माश्रितमज्ञानं ब्रह्मैव प्रतिबध्नाति, उत जीवम्, अथ जडम् । आद्ये तस्य ब्रह्माश्रितस्य ब्रह्मावरणस्याज्ञानस्य विषयो वाच्यः । आवरणं खलु पटलादिकं क्वचिदाश्रितं किञ्चिद्विषये किञ्चित्प्रतिबध्नातीत्युपलब्धम् । तत्र ब्रह्मावरणेनाज्ञानेन ब्रह्मगतः कश्चिद्धर्मो वाऽऽव्रियते, स्वरूपमेव वा, अन्यद्वा किञ्चित् । आद्यं पक्षद्वयं निराकरोति ॥ निर्विशेष इति ॥ हेत्वर्थगर्भं विशेषणद्वयम् । किमाक्षेपे । ब्रह्मण्यावरणतयाऽङ्गीकृतेनाज्ञानेन किमावृतं भवेत् । न किमपि भवेत् । न तावद्धर्मः;

परेण ब्रह्मणो निर्विशेषत्वाङ्गीकारात् । नापि स्वरूपम्; स्वयंप्रकाशत्वेन नित्यसिद्धत्वात् । न हि प्रकाशमानं चावृतं चेति संभवति, आवरणकृत्याभावात् ।

वा०— स्वयंप्रकाशमानस्य स्वनिष्ठेन स्वात्मानं प्रत्यावरकेणावृतत्वानुपपत्तावप्यन्याश्रितेनान्यं प्रत्यावरकेणावृतत्वेऽनुपपत्त्यभावात् स्वयंभात इति मूलोक्तदूषणस्य पक्षान्तरेऽनुपपत्त्या ब्रह्मविषयकत्व-पक्षेऽपि ब्रह्माश्रितत्वतत्प्रत्यावरणत्वपक्ष एव दूषणमित्याशयेन ब्रह्माश्रितत्वपक्षेऽपि विकल्पान्तरमापाद्य ब्रह्म प्रत्यावरणमिति पक्षेऽपि ब्रह्मविषयकत्वपक्ष एवेदं दूषणं योजयितुमाह ॥ **तृतीयेऽपीति** ॥ अत एव ब्रह्माश्रितत्वपक्षस्य प्रकृत्यधिकरणे निराकरणेऽप्यत्र तत्पक्षस्य ब्रह्म प्रत्यावरणमिति पक्षस्य वाऽश्रयणेनैव ब्रह्मविषयकत्वपक्षनिरासान्न तथा चोक्तमिति द्रष्टव्यम् । धर्मस्वरूपयोराव्रियमाणत्वाभावे हेत्वनुक्तिप्रयुक्त-न्यूनतां परिहरति ॥ **हेत्विति** ॥ तर्हि प्रश्नार्थककिंशब्दानुपपत्तिरित्यत आह ॥ **किमिति** ॥ ननु प्रकाशमानस्याप्यावृतत्वे को विरोध इति चेत् । आवरकेण स्वविषये क्रियमाणाऽऽवृतिः किं सिद्ध-प्रकाशनाश उतासिद्धप्रकाशानुत्पत्तिः अथवा प्रकाशस्य विषयासंबन्धो यद्वा प्राकट्याख्यतत्कार्यप्रति-बन्धो वाऽऽहोस्विन्नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहारोऽस्ति प्रकाशत इति व्यवहाराभावो वा तदुभयव्यवहारयोग्यत्वायोग्यत्वे वा । नाद्यौ । प्रकाशस्य नित्यसिद्धत्वात् । न तृतीयः । ज्ञानस्य विषयसंबद्धस्वभावत्वात् । नापि चतुर्थः । अपसिद्धान्तात् । नापि पञ्चमषष्ठौ । चैतन्यमस्ति प्रकाशत इति व्यवहारस्यैव सत्त्वेन विपरीतव्यवहारतदभावयोरसिद्धेः । एतेनात्मतत्त्वं नास्ति न प्रकाशत इत्यादिव्यवहार आत्मनि भावरूपावरणनिमित्तकः । अस्ति प्रकाशत इति व्यवहारपुष्कलकारणे सत्यपि तद्विपरीतव्यवहारत्वात् । यन्नैवं तन्नैवं यथाऽस्ति प्रकाशते घट इति व्यवहारः । न च कारणपौष्कल्य-मसिद्धम् । नित्यसिद्धस्वप्रकाशचैतन्यातिरेकेणात्रान्यापेक्षाया अभावात् । तथा चात्मन्युक्तव्यवहारयोग्य-त्वमेवावरणकृत्यमिति निरस्तम् । अस्तीत्यादिव्यवहारस्यैव सत्त्वेन विपरीतव्यवहारासिद्धेः । यदत्रोक्तं नव्येनास्ति प्रकाशते चैतन्यमिति व्यवहारसद्भावेऽपि नाहं ब्रह्मेति सर्वेषां व्यवहारोऽहं ब्रह्मेति व्यवहार-भावश्चास्त्येवेति विपरीतव्यवहारदर्शनेन तद्योग्यतास्वरूपव्यवहारादर्शनेन तदयोग्यता चेति धर्मविशेषस्त-देवावरणमनवभासत इति शब्दैरभिधीयते । न च पुरुषान्तरसंवेदनवज्जीवब्रह्मणोर्भेदादेव भेदव्यवहारो-ऽभेदव्यवहाराभावश्चेति वाच्यम् । तस्य जीवरूपतया श्रुतिन्यायसिद्धत्वात् । न चैवं विद्यमानेऽपि तस्मिन्घटादाविव प्रमाणाभावादेव स इति वाच्यम् । तत्स्वप्रकाशताया अपि सिद्धस्त्वात् । तस्माद्भ्रम-विषयशुक्तिकादिविशेषस्येव ब्रह्मणोऽपि स्वप्रकाशतया यावत्स्वरूपव्यवहारसामग्र्यां सत्यामपि विपरीत-व्यवहारकार्यदर्शनोन्नेयतद्योग्यताविशेषः कुतश्चित्प्रतिबन्धकाद्भवतीति तदेवावरणं तत्प्रकाशप्रतिबन्ध-

कत्वं चाज्ञानादन्यत्र न संभतीति तदज्ञानमेवेति नानुपपत्तिरिति । तन्न । ब्रह्माभेदाद्वितीयत्वादेः प्रकाशमानब्रह्ममात्रत्वे नास्तीत्यादिव्यवहारस्यैवानुपपत्त्या तदुपपादकाज्ञानकल्पनस्यानुपपन्नत्वात् । न च तेषां प्रकाशमानात्ममात्रत्वेऽपि कल्पितभेदेनाज्ञातत्वादीति वाच्यम् । भेदकल्पनाया अज्ञानसिद्ध्यधीनत्वेन वक्ष्यमाणरीत्याऽन्योन्याश्रयापत्तेः । तथा चाद्वितीयत्वब्रह्माभेदादीनां ब्रह्मभेदे वक्तव्ये नास्तीत्यादिव्यवहारादिना तेष्वज्ञानसिद्धावपि चिन्मात्रे तादृशव्यवहारादिना नाज्ञानसिद्धिरिति चिन्मात्राज्ञानपक्षो न समर्थितः स्यात् । अद्वितीयत्वादिविशिष्टाज्ञानपक्षस्य वक्ष्यमाणरीत्याऽन्योन्याश्रयेण सुनिरस्तत्वात् । किञ्च ब्रह्माभेदादेरभावादेव तद्व्यवहाराद्यभावोपपत्तौ न तस्याज्ञानकल्पकत्वम् । यदत्रोक्तं श्रुतिन्यायसिद्धत्वात्तस्येति । तन्न । श्रुत्यन्यथासिद्धेर्न्यायानामाभासत्वस्य सविस्तरं व्युत्पादयिष्यमाणत्वात् । अस्तु वा ब्रह्मजीवाभेदादि तथाऽपि प्रमाणाभावादेव तद्व्यवहाराभावाद्युपपत्तेर्नाज्ञानसिद्धिः । न च तत्स्वप्रकाशतासिद्धेरित्युक्तमिति वाच्यम् । नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहारविषयतामङ्गीकुर्वाणेन ब्रह्मात्मत्वमस्तीत्यादिनित्यसिद्धव्यवहारानुरोधेन स्वप्रकाशतया अनङ्गीकर्तव्यत्वात् । स्वप्रकाशब्रह्मात्मकतया स्वप्रकाशशब्दस्य च सप्रतियोगिकब्रह्माभेदादेर्निष्प्रतियोगिकब्रह्मणाऽभेदानुपपत्त्याऽनुपपन्नत्वात् । अस्तु वा स्वप्रकाशब्रह्माभेदेन स्वप्रकाशत्वम् । तथाऽपि स्वप्रकाशे तस्मिन्विपरीतव्यवहारयोग्यत्वादि विरुद्धमेव । न च प्रमाणतः स्वप्रकाशतया प्रतिपन्ने तद्विपरीतव्यवहारदर्शनकल्पितयोग्यताया अप्यनीले नभसि नीलिम्न इव मिथ्यात्वान्न विरोध इति वाच्यम् । अधिष्ठानप्रकाशे तदप्रकाशाद्यारोपस्यानुपपत्तेः । न च शुक्तित्वेनेवाद्वितीयत्वादिना न तत्प्रकाश इति वाच्यम् । अद्वितीयत्वादेस्तन्मात्रत्वेऽप्रकाशानुपपत्तेः । तद्धर्मत्वे च पूर्वकल्पान्तर्भावेन निर्विशेषत्वभङ्गापत्तेः । आविद्यकत्वे च वक्ष्यमाणान्योन्याश्रयप्रासः कल्पितयोग्यतायामप्यन्योन्याश्रय एव । न चानादित्वाददोष इति वाच्यम् । अनादिभूताया अपि तस्या जीवब्रह्मविभागादेरिवाज्ञानाधीनसिद्धिकत्वात् । अन्यथाऽनादित्वाज्जीवब्रह्मविभागस्यान्योन्याश्रयपरिहारसंभवाज्जीवाज्ञानपक्षपरित्यागेन चिन्मात्राज्ञानपक्षकक्षीकरणानुपपत्तेः । तादृशव्यवहारयोग्यतायाः कल्पितत्वे कल्पितप्रकाशकार्यस्याहं ब्रह्मेति व्यवहारस्यापत्तेश्च न चाविद्याप्रतिबन्धात्तदभावः अविद्यया क्रियमाणेन तादृशविपरीतव्यवहारयोग्यतारूपेण कल्पितेन प्रतिबन्धादकल्पितकार्यानुदयायोगात् । अन्यथा वह्नौ समारोपितगुञ्जापुञ्जेन कल्पितेन मणिना वा वास्तववन्हिकार्यदाहप्रतिबन्धापत्तेः । किञ्च स्वप्रकाशचैतन्यस्याविद्ययाऽन्यं प्रति तदप्रकाशेऽपि स्वात्मानं प्रति तदप्रकाशोऽनुपपन्नः । न हि घटाद्यावृतोऽपि दीपो न स्वयं प्रकाशते । न च कल्पितभेदजीवचैतन्यं प्रत्येव तदप्रकाशो ब्रह्म प्रत्यावरणमिति पक्षपरित्यागापत्तेर्जीवं प्रत्यावरणमिति पक्षस्य निराकरिष्यमाणत्वाच्च । न च चैतन्यस्य दीपस्येव स्वविषयकत्वाभावाद्वैषम्यम् । स्वविषयकत्वाभावे परविषयकत्वस्याप्यभावेन ज्ञानत्वानुपपत्तेः । तस्य स्वपरविषयकत्वा-

भावेनैव तादृशव्यवहाराद्यभावोपपत्तावावरणकल्पनावैयर्थ्यापत्तेः । तस्मान्नावरणकृत्यं परपक्षे युक्तमित्याशयेनाह ॥ **आवरणकृत्याभावादिति** ॥ आवरणस्यावरकस्याज्ञानस्य कृत्यं कार्यमावृतिस्तस्या अभावादित्यर्थः । अत्र परोक्तेषु केषाञ्चित्प्रकाराणामुक्ते न निर्विशेषत्वेन केषाञ्चिद्वक्ष्यमाणान्योन्याश्रयेण निराससौलभ्यादावरणकृत्याभावादिति नित्यसिद्धत्वेन सामान्यत एव केषाञ्चिन्निरासः कृत इति द्रष्टव्यम् । ननु चावरणकृत्याभावेऽपि प्रकाशमानेऽप्यस्त्ववज्ञानम् । न च वैयर्थ्यम् । अवच्छेदकविषयाज्ञाने तदवच्छिन्नाज्ञानज्ञानाद्ययोगेन त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यज्ञानव्यवहारान्यथाऽनुपपत्तेस्तत्र प्रमाणतया प्रमाणसिद्धार्थस्य च प्रयोजनाभावेनापन्हवेऽतिप्रसङ्गात् । न च प्रकाशाज्ञानयोर्विरोधात्तदसंभवः । साक्षिरूपज्ञानस्याज्ञानस्फोरकत्वेन विरोधाप्रसरात्कथमेतदिति चेन्न । प्रत्यक्षव्यवहारयोर्ज्ञानाभावविषयकत्वेनान्यथोपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वेन प्रमाणाभावात् । अवच्छिन्नज्ञानेऽवच्छेदकज्ञानहेतुताया अपि दर्शनबलकल्पनीयतया विशेषे ज्ञाते तदज्ञानधियोऽदर्शनादवच्छेदकसामान्यज्ञानस्यैवावच्छिन्नाज्ञानज्ञानादिहेतुताया यथानुभवं कल्पनीयत्वाच्च । सामान्यविशेषभावस्त्वतिप्रसङ्गभञ्जकः । यदपि साक्षिणोऽज्ञानाविरोधित्वमुक्तं तदपि न । त्वन्मते वृत्तेरज्ञप्तित्वेन साक्षिरूपज्ञानस्यैव ज्ञप्तिरूपतया न जानामीति ज्ञप्तिविरोधितयाऽनुभूयमानाज्ञानस्य साक्ष्यविरोधासिद्धेः । अन्यथा तद्वेद्यसुखादावप्यज्ञानापत्तेः । तदिदमुक्तं **न हि प्रकाशमानं चावृतं चेति संभवतीति** ।

स० — ध्येयम् । ··· प्रकृते च व्यावहारिकत्वानि कामिकान्येवेति भावः इति व्याचक्षते ॥

ब्रह्मैव प्रतिबध्नातीति ॥ ब्रह्मणो यथेतरविषयकं ज्ञानं न स्यात्तथाकरोतीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ।

प० — ब्रह्मैव प्रतिबध्नाति । ब्रह्मैवावृणोति । ब्रह्माश्रितमज्ञानं स्वाश्रयस्यैव ब्रह्मणो ब्रह्मविषयकं ज्ञानं यथा न भवति तथा करोतीत्यर्थः । एवं जीवं जडमित्यत्रापि ज्ञेयं ॥ **आवरणकृत्येति** ॥ सिद्धप्रकाशलोपरूपकृत्यस्य नित्यसिद्धप्रकाशेऽनुपपत्तेः । स्वप्रकाशे च तस्मिन्प्रकाशान्तरानपेक्षणेन प्रकाशान्तरानुपपत्तिरूपकृत्यस्याप्यभावादिति भावः । विवृतमेतन्न्यायामृतेऽविद्याविषयभङ्गे ।

या० — **हेत्वर्थेति** ॥ लिङ्गवचनस्य हेतुत्वाद्धेत्वर्थेति प्रयुक्तमिति ध्येयम् ।

श्री० — **प्रतिबध्नाति** आवृणोति । क्वचिदाश्रितं नयनाश्रितम् । किञ्चिद्विषये घटादिविषये । किञ्चित् ज्ञानादिकम् ॥ **आव्रियत इति** ॥ ब्रह्माश्रितमज्ञानं ब्रह्मगतधर्मविषयकज्ञानं प्रतिबध्नातीत्यर्थः ॥ **अन्यद्वा किञ्चिदिति** ॥ ब्रह्मान्यद्ब्रह्मावरणाज्ञानावृतमित्यर्थः ।

च० — **प्रतिबध्नातीति** ॥ ब्रह्मकर्तृकज्ञानानुत्पादप्रयोजकं भवतीत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । ब्रह्मावरणस्य ब्रह्मकर्तृकज्ञानानुत्पादप्रयोजकस्य ॥ **पटलादिकमिति** ॥ नयनाद्याश्रितपटलादिकमनभ्यर्णवृत्तिगतरूपादिकर्मकजरत्पुरुषकर्तृकज्ञानानुत्पादप्रयोजकमुपलब्धमिति हृदयम् ॥ **कश्चिद्धर्मो वाऽऽव्रियत**

इति ॥ स्वविषयकज्ञानानुत्पादप्रयोजकतादृशाज्ञानक इत्यर्थः । पक्षद्वयनिराक्रियाहेत्वनभिहितिनियन्त्रित-न्यूनतापरिजिहीर्षयाऽऽह ॥ **हेत्वर्थेति** ॥ चतुर्णां पुरुषार्थानां दातुं शक्तश्चतुर्भुज इत्यादौ चतुर्भुज इत्यादेरिव तन्निराकृत्यौपयिकप्रकृतहेतुवाक्यद्वयोपस्थाप्यार्थद्वयप्रत्यायकपदद्वयमित्यर्थः ॥ **आवरणकृत्या-भावादिति** ॥ निष्पन्नप्रकाशप्रतिरोधस्य निष्पादनीयप्रकाशानुत्पादस्य चावरणप्रयोजनाभिमतस्य नित्य-सिद्धप्रकाशरूपे तस्मिन् दुरुपपादत्वादित्यर्थः ।

अनु०— मिथ्याविशेषोऽप्यज्ञानसिद्धिमेव ह्यपेक्षते ॥

सु०— स्यादेतत् । मा भूद्ब्रह्मावरकेणाज्ञानेन स्वरूपमावृतम् । तथाऽप्यद्वितीय-त्वादिस्तद्धर्मो भविष्यति । परमार्थतो ब्रह्मणो निर्विशेषत्वेऽपि मिथ्याधर्माङ्गीकारात् । मिथ्यात्वं चाद्वितीयत्वादीनां न स्वरूपेण किं नाम धर्मत्वेनैव । यथोक्तम् । अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यात्पृथगिवावभासन्त इति । तत्राह ॥ मिथ्याविशेषोऽपीति ॥ नाज्ञानावृत इत्यपेरर्थः । कुत इत्यत आह ॥ अज्ञानसिद्धिमेवेति ॥ हिशब्दो हेतौ । अद्वितीयत्वादिधर्मो ह्यज्ञानावृतो भवन्न तावत्स्वरूपेण । स्वरूपस्यावरणविषयताया निरस्तत्वात् । मिथ्याभूतेन धर्मत्वेनाज्ञाना-वरणविषयतायां तु परस्पराश्रयत्वं स्यात् । यतो मिथ्याधर्मोऽज्ञानसिद्धिमपेक्षते । अज्ञानाति-रिक्तस्य मिथ्याभूतस्याज्ञानकार्यत्वाभ्युपगमात् । अज्ञानं च मिथ्याभूतविशेषमपेक्षते । निर्विषयस्यावरणस्यानुपपत्तेः ॥ एतेन ब्रह्मान्यद्ब्रह्मावरणाज्ञानावृतमिति तृतीयोऽपि निरस्तः । तस्य मिथ्यात्वेनाज्ञानसापेक्षतयाऽन्योन्याश्रयत्वात् ॥ अत एव जीवं प्रतिबध्नात्यविद्येति द्वितीयो निरस्तो वेदितव्यः ।

वा०—ननूत्तरवाक्यमसङ्गतम् । न च मिथ्याविशेषस्याज्ञानावृतत्वनिरासाय तदिति वाच्यम् । क्षणिकत्वादिमिथ्याविशेषावरणतयाऽज्ञानस्य परेणाप्यनभ्युपगमात् । अद्वितीयत्वादीनां च मिथ्यात्वाभावा-द्यादृशतादृशविशेषस्य निर्विशेषस्य निर्विशेषत्वप्रतिकूलत्वेन परेण शङ्कितुमशक्यत्वाच्चेत्यतस्तत्सङ्गमयति ॥ **स्यादेतदिति** ॥ ननु ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वात्कथं तद्धर्मो ध्याध्यस्येत्युच्यत इत्याशङ्क्यानन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्मा इति पञ्चपादिकायामुक्तं तदुत्तरवाक्यमेवोपयुक्तत्वादुदाहरति ॥ **यथोक्तमिति** ॥ ब्रह्मस्वरूपभूतानामपि तेषां पृथगवभासनाद्धर्मत्वारोप इत्यर्थः । अज्ञानसिद्धिसापेक्षताऽन्यस्य नोक्तेति समुच्चयासंभवेनैकवाक्यताऽनुपपत्त्या भिन्नवाक्यतामङ्गीकृत्यापिपदार्थमाह ॥ **नेति** ॥ अस्य हेतुसमर्पकत्वं द्योतयितुमाह ॥ **हिशब्द इति** ॥ नन्वद्वितीयत्वादिधर्माणां स्वरूपेणैवावृतत्वसंभवात्कथमज्ञानसिद्धि-

सापेक्षतन्मिथ्यात्वं सिद्धवत्कृत्य दूषणाभिधानमित्यत आह ॥ **अद्वितीयत्वादिधर्मो हीति** ॥ ननु मिथ्याधर्मस्याप्यकार्यत्वात्कार्यत्वेऽपि वा स्वकारणसापेक्षत्वेनाज्ञाननिरपेक्षत्वादज्ञानस्य चानादित्वेन मिथ्याधर्मनिरपेक्षत्वात्कथमितरेतराश्रयत्वमित्यतो भाष्ये कण्ठत उक्तं मिथ्याधर्मस्याज्ञानसिद्ध्यधीनत्वमुक्तशङ्कामार्गलब्धं भाष्याभिप्रेतमज्ञानस्य मिथ्याधर्मसापेक्षत्वं चोपपादयति ॥ **यत इत्यादिना** ॥ **अत एवेति** ॥ अविद्याद्यवच्छिन्नचैतन्यरूपस्य जीवस्याविद्यासापेक्षत्वादेवेत्यर्थः । यद्यप्येतत्पक्षद्वयमुत्तरवाक्योक्तदूषणातिदेशेन दूषयितुं युक्तम् । तथाऽप्युत्तरवाक्योक्तसकलदूषणातिदेशासंभवादितरेतराश्रयमात्ररूपमिथ्याविशेषदूषणातिदेशेनैव दूषितमिति द्रष्टव्यम् ।

स० — नन्वद्वितीयत्वादिधर्माणामपि चैतन्याभिन्नत्वेनाङ्गीकारात्कथं मिथ्यात्वमित्यत आह ॥ **मिथ्यात्वं चाद्वितीयत्वादीनामिति** ॥ **निर्विषयस्यावरणस्यानुपपत्तेरिति** ॥ नवभाविघटविषयकज्ञानमिवाज्ञानमपि भाविमिथ्याधर्मविषयम् । पूर्वं निर्विषयमेवावतिष्ठत इति वाच्यम् । वैषम्यात् । अधिष्ठानावरणं विना भाविमिथ्याभूतधर्मकल्पनाया एवायोगेन मिथ्याभूतधर्मकल्पनापूर्वमप्यज्ञानावरणस्यावश्यकत्वात् । तस्य च विषयाभावे असंभवात् । तदिदमुक्तमावरणस्येति । एवं चाज्ञानस्यावरणत्वसिद्धौ मिथ्याविशेषसिद्धिस्तत्सिद्धौ चाज्ञानस्यावरणत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयोऽभिप्रेत इति ध्येयम् ।

प० — नन्वद्वितीयत्वादिधर्माणामपि चैतन्याभिन्नत्वेनाङ्गीकारात्कथं मिथ्यात्वमित्यत आह ॥ **मिथ्यात्वं चेति** ॥ **अज्ञानावरणेति** ॥ अज्ञानरूपावरणविषयतायामित्यर्थः । मिथ्याविशेषं मिथ्याभूतधर्मरूपविशेषमित्यर्थः ॥ **तृतीयोऽपीति** ॥ अथवा जडमिति प्रागुक्ततृतीयपक्षस्याग्रे विवरणेन इति तृतीयोऽपीत्युक्तम् ॥ **अत एवेति** ॥ अन्योन्याश्रयत्वादेवेत्यर्थः । जीवस्याप्यज्ञानकल्पितत्वादिति भावः ॥

या० — नन्वद्वितीयत्वादिधर्माणामपि चैतन्याद्भिन्नत्वाङ्गीकारात्कथं मिथ्यात्वमित्यत आह ॥ **मिथ्यात्वं चेति** ॥ **निर्विषयस्येति** ॥ न च भाविघटविषयकज्ञानमिवाज्ञानमपि भाविमिथ्याधर्मविषयं पूर्वं निर्विषयमेवावतिष्ठत इति वाच्यम् । वैषम्यात् । अधिष्ठानावरणं विना भाविमिथ्याभूतधर्मकल्पनाया एवायोगेन मिथ्याभूतधर्मकल्पनापूर्वमज्ञानावरणत्वस्यावश्यकत्वात्तस्य च विषयाभावेऽसम्भवात्तदिदमुक्तम् ॥ **आवरणस्येति** ॥ एवं चाज्ञानस्यावरणत्वसिद्धौ मिथ्याविशेषसिद्धिस्तत्सिद्धौ चाज्ञानस्यावरणत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयोऽभिप्रेत इति द्रष्टव्यम् ॥

श्री० — ननु ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वात्कथं तद्धर्माणामावृतत्वमुच्यत इत्यत आह ॥ **परमार्थत इति** ॥ **मिथ्याधर्मेति** ॥ मिथ्याभूतधर्मेत्यर्थः । तस्य ब्रह्मान्यस्य ॥ **अज्ञानसापेक्षतयेति** ॥ अज्ञानकल्पितत्वादिति भावः ॥ **अन्योन्येति** ॥ अज्ञानसिद्धौ तत्कल्पितब्रह्मान्यवस्तुसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तदावरकाज्ञानसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः । ब्रह्माश्रितमज्ञानं ब्रह्मैव प्रतिबध्नाति । उत जीवमिति

विकल्पितो द्वितीयः पक्षोऽप्यत एवापास्त इत्याह ॥ **अत एवेति** ॥ जीवस्यापि मिथ्यात्वेनाज्ञानसापेक्षतया अज्ञानसिद्धौ जीवसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तदावरकाज्ञानसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादेवेत्यर्थः ।

च० — चैतन्याभिन्नस्याप्यद्वितीयत्वादेर्मिथ्याभावं घटयति ॥ **मिथ्यात्वं चेति** ॥ **निर्विषयस्येति** ॥ निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्येत्यनेन समासः । विषयापादानकनिष्क्रान्तिविशेषितस्येत्यर्थः । न चोत्पत्स्यमानघटादिविषयकज्ञानमिव तादृशार्थविषयकाज्ञानमपि प्राग्विषयोत्पत्तेर्विषयाविशेषितमेव सङ्गच्छत इति वाच्यम् । सति विषये तदाच्छादकमावरणं सति च तस्मिन् मिथ्याभूतधर्मकल्पना सत्यां च तस्यामावरणासिद्धिरित्यन्योन्याश्रयात् ।

अनु० — **न चावरणमज्ञानमसत्ये तेन चेष्यते ॥**

सु० — मा भूद्ब्रह्मणोऽज्ञानमावरणं मा भूज्जीवस्य जडस्य तु भविष्यतीति तृतीयं निराचष्टे ॥ न चेति ॥ जड इति वक्ष्यमाणमत्रापि संबध्यते । तेनाद्यस्य चशब्दस्य संबन्धः । आवरणमिति ज्ञानाभावनिवृत्त्यर्थम् । तस्य जडेऽपि संभवात् । असत्य इति हेत्वर्थगर्भं विशेषणम् । तेन च नेष्यत इति दूषणान्तरम् । तदयमर्थः । जडस्याप्यावरणरूपमज्ञानं न संभवति । तस्य मिथ्यात्वेनाज्ञानसापेक्षतया पूर्ववदितरेतराश्रयतापातात् । कारणस्य कार्याश्रितत्वादर्शनाच्च । मायावादिनाऽपि जडावरणाज्ञानानभ्युपगमाच्च । यदाह । सा च न जडेषु वस्तुषु तत्स्वरूपावभासं प्रतिबध्नातीति ।

वा० — उत्तरवाक्यस्य जडाश्रितत्वजीवाश्रितत्वजीवप्रतिबन्धकत्वनिरासविषयकत्वप्रतीतेस्तस्य चोक्तरीत्याऽनुपपत्तेस्तद्विषयं दर्शयति ॥ **मा भूदिति** ॥ असत्य इत्यस्य हेतुसमर्पकत्वात्साधारण्याच्च तेन पक्षविशेषालाभात्पक्षविशेषविषयकत्वं मूलारूढं कर्तुमाह ॥ **जड इतीति** ॥ न चेत्यस्य निपातसमुदायत्वकल्पनाप्रसिद्धेर्न युक्तेत्याशयेन पक्षान्तरनिरासकत्वं मूलारूढं कर्तुमाह ॥ **तेनेति** ॥ अत्र वाक्ये आवरणमित्यस्य न हेतुसमर्पकत्वं युक्तमिति पराभिमतविषयविशेषसमर्पणं तत्प्रयोजनमाह ॥ **आवरणमितीति** ॥ जड इत्यनेन पक्षविशेषसमर्पणासिद्धेरसत्य इति व्यर्थमित्यत आह ॥ **असत्य इतीति** ॥ ननु नेदं जडप्रतिबन्धकत्वपक्षनिराकरणं किन्तु जडाश्रितत्वपक्षस्य । अन्यथा सप्तम्यनुपपत्तेः । असत्यत्वं च जडस्य न तत्प्रतिबन्धकत्वाभावे हेतुरप्रयोजकत्वापत्तेः । तेन च नेष्यत इत्यप्यसिद्धमित्यत आह ॥

तदयमर्थ इति ॥ अत्र जडस्येति तत्प्रतिबन्धकत्वपक्षनिरासविषयकत्वप्रदर्शनं तस्येत्यस्य सत्यत्वस्य हेतुत्वसमर्थनम् । सप्तम्यनुपपत्तिपरिहाराय तत्सूचितयुक्तिप्रदर्शनं कारणस्येति । यत्प्रति प्रतिबन्धनं तस्यैवाभावे तत्प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेस्तेन विनाऽनुपपद्यमानत्वरूपं तदाश्रितत्वमिहाभिमतं न तु तदधिष्ठितत्वरूपम् । तादृशेऽप्याश्रितशब्दप्रयोगात्तच्च कारणस्य कार्यं प्रति न युक्तमित्याश्रितत्वसमर्थकसप्तम्या सूचितमित्याशयः ।

स०— **तृतीयं निराचष्ट इति** ॥ ब्रह्माश्रितमज्ञानं जडं प्रतिबध्नातीति तृतीयमित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । जडाश्रितं जडं प्रतिबध्नातीति पक्षं च निराकरोतीत्यपि द्रष्टव्यम् । अत एव कारणस्य कार्याश्रितत्वादर्शनाच्चेति ॥ अथेत्यादिश्च ग्रन्थो नानुपपन्नः । अन्यथा ब्रह्माश्रिताज्ञानस्य जडप्रतिबन्धकत्वनिराकरणावसरे तदुक्तेरसङ्गतत्वापत्तेरिति भाव इत्याहुः ॥ **पूर्ववदिति** ॥ यतो मिथ्याभूतजडमज्ञानमपेक्षते । अज्ञानातिरिक्तस्य मिथ्याभूतस्याज्ञानकार्यत्वाभ्युपगमात् । अज्ञानं च मिथ्याभूतं जडमपेक्षते तदभावे स्वस्यानुपपत्तिरिति पूर्ववदित्यर्थः ॥ **कारणस्य कार्याश्रितत्वादर्शनाच्चेति** ॥ कारणस्य कर्मोपजीव्यत्वादर्शनाच्चेत्यर्थः । अन्यथा ज्ञानस्य ब्रह्माश्रितत्वस्यैवेदानीं दूष्यमाणत्वेनासङ्गत्यापत्तेरिति ध्येयम् ॥ **जडे आवरणानभ्युपगमाच्चेति** ॥ जडं प्रत्यावरकत्वानभ्युपगमाच्चेत्यर्थः ॥

प०— **इति तृतीयं निराचष्ट इति** ॥ दोषान्तरोक्त्येति योज्यम् ॥ **तेनेति** ॥ तृतीयोऽपि निरस्त इति पूर्वग्रन्थेन न पौनरुक्त्यं ध्येयम् ॥ तेन च नेष्यत इति दूषणान्तरमित्युक्तम् । तत्किमपेक्षयेत्यतोऽसत्यपदसूचितात्प्रागस्माभिरुक्तादन्योऽन्याश्रयादिति भावेन तद्व्यनक्ति ॥ **तदयमर्थ इत्यादिना** ॥ **कारणस्येति** ॥ कारणस्य कार्योपजीवित्वादर्शनाच्चेत्यर्थः ॥ **जडावरणेति** ॥ अज्ञानस्य जडं प्रत्यावरकत्वानभ्युपगमाच्चेत्यर्थः ।

या०— **कारणस्येति** ॥ कारणस्य कार्योपजीवित्वादर्शनाच्चेत्यर्थः । अन्यथाज्ञानस्य ब्रह्माश्रितत्वपक्षस्यैवेदानीं दूष्यमाणत्वेनासङ्गत्यापत्तेरिति ध्येयम् ॥ **जडे आवरणेति** ॥ जडं प्रत्यावरकत्वानभ्युपगमाच्चेत्यर्थः ॥

श्री०— इति तृतीयं ब्रह्माश्रितमज्ञानं जडं प्रतिबध्नातीति तृतीयं पक्षम् ॥ **ज्ञानाभावेति** ॥ ज्ञानात्यन्ताभावेत्यर्थः ॥ **जडस्येति** ॥ आवरणरूपमज्ञानं जडस्य न संभवतीत्यन्वयः । जडं न प्रतिबध्नाति जडावरकं न भवतीति यावत् ॥ **इतरेतरेति** ॥ अज्ञानसिद्धौ तत्कल्पितजडसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तदावरकाज्ञानसिद्धिरितीतरेतराश्रयापातादित्यर्थः ॥

अनु०— अप्रकाशस्वरूपत्वाज्जडेऽज्ञानं न मन्यते ॥

सु०— केन हेतुना मायावादी जडेऽज्ञानं नाङ्गीकरोतीत्यत आह ॥ अप्रकाशेति ॥ आवरणमित्यत्राप्यनुवर्तते । न मन्यते मायावादीति शेषः ॥ सति पुष्कलकारणे कार्यानुदयेन खलु प्रतिबन्धकमावरणं कल्प्यम् । जडस्याप्रकाशस्वरूपत्वादेव स्वपरग्रहणासंभवे किमावरणकल्पनयेति परो मन्यते । यथाऽऽह । प्रमाणवैकल्यादेव तदग्रहणसिद्धेरिति । प्रमाणवैकल्यात्प्रकाशत्स्वरूपत्वाभावादित्यर्थः । अथवा । अप्रकाशस्वरूपत्वादित्यनेन जडाश्रयत्वेऽविद्यायाः प्रतीत्यभावप्रसङ्गमाह । प्रतीतिर्हि स्वप्रकाशतया वा प्रकाशाश्रयतया वा । न तावदाद्यः अविद्यायाम् । अप्रकाशस्वरूपत्वात्तस्याः । नापि द्वितीयः । तदाश्रयस्य जडस्याप्रकाशस्वरूपत्वादिति । अनेन परोक्तिव्याजेन जडेऽज्ञानावरणनिराकरणे युक्त्यन्तरमुक्तं भवति । यद्यप्यत्राप्यप्रकाशस्वरूपत्वादित्येवालम्, तेन नेष्यत इत्यनेनान्वयोपपत्तेः । तथाऽपि तेन नेष्यत इत्यनावर्त्यैयं स्वमतेनैव युक्तिरभिहितेति प्रतीतिः स्यात्तदर्थं जडेऽज्ञानं न मन्यत इत्युक्तम् ।

वा०— अनभ्युपगमासिद्धिपरिहाराय पञ्चपादिकावाक्यमुदाहरति ॥ यथेति ॥ मायावाद्यनभ्युपगमं मूलारूढं कर्तुं शेषं पूरयति ॥ नेति ॥ अप्रकाशस्वरूपत्वस्य हेतुत्वमुपपादयितुमनुवर्तितस्यावरणमित्यस्य तदुपपादकत्वं घटयति ॥ सतीति ॥ उदाहृतप्रतिज्ञावाक्यार्थं प्रति हेतुसमर्पकं तद्वाक्यमेव सम्मतित्वयोदाहरति ॥ यथाऽऽहेति ॥ नन्वस्य भवदुक्तहेतुसमर्पकत्वाभावान्न सम्मतित्वमित्यतस्तदर्थमाह ॥ प्रमाणेति ॥ प्रमितिः प्रमाणं प्रकाश इति यावत् । तद्वैकल्यात्तद्रूपत्वभावादित्यर्थः । यद्यप्यत्र न जडेषु वस्तुषु तत्स्वरूपावभासं प्रतिबध्नातीति वाक्येऽनात्मवस्तुप्रतिभासं प्रति प्रतिबन्धकत्वाभावरूपप्रतिज्ञातार्थे जडेष्वित्युक्तस्याचिद्रूपत्वस्यैव हेतुत्वमचिद्रूपे प्रकाशप्रसक्तेरभावेन सति पुष्कलकारणे कार्यानुदयप्रयोजकत्वरूपप्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेरिति तद्वाक्यव्याख्यानम् । तर्ह्यनात्मनः स्वतोऽनावृतरूपत्वेऽज्ञात इति व्यवहारानुपपत्तिरित्यतः प्रवृत्तस्य प्रमाणवैकल्यादेव तदग्रहणसिद्धेरिति वाक्यस्यानात्मविषयान्तःकरणवृत्तिवैकल्यादज्ञातव्यवहार इति न तदनुपपत्तिरिति पूर्ववाक्योक्तप्रकाशप्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिरयुक्ता । अचिद्रूपत्वेन स्वतःप्रकाशाप्रसक्तावपि स्वप्रकाशचैतन्यसंबन्धादस्त्येव प्रकाशप्रसक्तिरित्यत प्रवृत्तस्य प्रमाणेति वाक्यस्य प्रमाणस्य साधकस्यानावृतचैतन्यस्य वैकल्यात् । तथा चानावृतचैतन्यस्य विषयसाधकत्वात्तदावरणादेव विषयानवगतिसिद्धौ पृथगनात्मन्यावरणकल्पनावैयर्थ्यम् । न हि सूर्ये मेरुव्यवहिते रात्रावातपपरिहाराय छत्राद्यपेक्षितमिति व्याख्यानं विवरणाभिमतम् । तथाऽप्ये-

वमपि कैश्चिद्व्याख्यातत्वाद्वा प्रकृतोपयुक्ततया स्वयमेव वैवं व्याख्यातम् । युक्तं चैतत् । आत्मानं प्रति तद्विषयकावरणपक्षं परिशेषयितुं प्रसक्तप्रतिषेधाय प्रवृत्ते सा च न जडेष्विति वाक्ये जडेष्वित्यस्य पक्ष-विशेषसमर्पणपरत्वं तद्वाक्यप्रतिज्ञातार्थे हेतुसमर्पणाय प्रवृत्ते च द्वितीयवाक्ये प्रमाणवैकल्यादित्यस्य हेतुपरत्वम् । तत्र च प्रकाशस्वरूपत्वाभावादिति वक्तव्ये प्रमाणवैकल्यादिति या सामान्योक्तिः सा तत्प्रकाशप्रसक्तिः स्वतो वा प्रमाणबलाद्वा चैतन्यबलाद्वा । नाद्यः । प्रकाशस्वरूपत्वाभावात् । न द्वितीयः । प्रमाणनिवर्त्यस्यावरणस्य तत्प्रतिबन्धकत्वायोगात् । नापि तृतीयः । चैतन्यावरणादेव तत्सिद्धावनात्मनि पृथगावरणकल्पनावैयर्थ्यादिति प्रसञ्जकत्रयनिरासकहेतुत्रयं सङ्ग्रहीतुं द्रष्टव्यम् । अस्मिन्पक्षे जड इति सप्तम्या विशेषतः स्वारस्यादर्शनादप्रकाशस्वरूपत्वादिति प्रकारान्तरेण व्याख्याति॥ **अथवेति** ॥ एवं च जडाश्रितत्वपक्षं निराचष्टे ॥ **न चेति** ॥ इति पूर्ववाक्यमवतारितं भवति । यद्वा जडं प्रतिबध्नातीत्येतन्निरासाय पूर्ववाक्यं योजयित्वा तेन च नेष्यत इत्येतद्विवरणपरतयाऽप्रकाशस्वरूप-त्वादिति वाक्यं योजितम् । अधुनाऽप्रकाशत्वस्वरूपत्वादित्येतन्न पूर्वविवरणं किन्तु जडाश्रितत्वरूप-पक्षान्तरनिरासकमित्याशयेनाह ॥ **अथवेति** ॥ तथा चात्र जडाश्रितत्वपक्षस्य मूलारूढतयैव निरासः पूर्वत्र तूपर्येवेति ध्येयम् । आज्ञानमिति जड इति प्रकृतत्वादप्रकाशस्वरूपत्वस्य क्रमेणोभयसंबन्धे कल्पद्वयनिरासः सिद्धो भवतीत्याह ॥ न **तावादित्यादिना** ॥ एवं च जडेऽज्ञानमिति पदद्वयमावर्त-नीयमर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इत्युक्तं भवति ॥ **युक्त्यन्तरमिति** ॥ प्रकाशस्वरूपत्वाभावादेव स्वपरग्रहणाभावे आवरणकल्पनावैयर्थ्यरूपं जडं प्रतिबध्नातीत्यत्राविद्याप्रतीत्यभावप्रसङ्गरूपं सा जडाश्रितेत्यत्रेत्यर्थः । अन्यथा परानभ्युपगमस्य स्पष्टत्वात्तेन नेष्यत इत्येतावता पूर्वोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमिति भावः ।

स०— जडाश्रयत्व इति ॥ तत्किं जीवाश्रयमुत जडाश्रयमिति प्राग्विकल्पितद्वितीयपक्ष इत्यर्थः । तथा च न तत्पक्षदूषणमुक्तरीत्या बहिरेव द्रष्टव्यम् । किन्त्वाचार्यैरेव कृतमिति भावः ।

प०— अज्ञानमित्यस्य जडाभावार्थत्वभ्रमनिरासायाह ॥ **आवरणमित्यत्राप्यनुवर्तत इति** ॥ ब्रह्माश्रितमज्ञानं जडं प्रतिबध्नातीति तृतीयपक्षनिरासकतया व्याख्यातमेव वाक्यं जीवाश्रयं जडाश्रयं ब्रह्माश्रयं वेति प्राग्विकल्पितद्वितीयपक्षस्योक्तदोषाद्दोषान्तरपरतया योजयति ॥ **अथवेति** ॥ प्रकाशाश्रय-तया वेति बहुव्रीहिः । पूर्वमप्रकाशस्वरूपत्वादित्यस्य जडस्येत्यन्वयमुपेत्यार्थ उक्तः । इदानीमज्ञानस्ये-त्यन्वयमुपेत्याह ॥ **तस्या इति** ॥ अज्ञानाश्रयस्य जडस्येत्यन्वयमुपेत्याह ॥ **तदाश्रयस्य जडस्येति** ॥ पक्षद्वयेऽपि जडपदात्पूर्वमज्ञानस्य प्रतीत्यभावप्रसङ्गो नेति शेषो मूले ध्येयः । ननु जडाश्रितमज्ञानमिति-पक्षस्य भवद्भिरेवानभ्युपगमादितरेतराश्रयत्वाच्चेति युक्तिद्वयेन निरस्तत्वात्पुनरत्र तन्निरासपरतया कुतो

व्याक्रियत इत्यत आह ॥ **अनेनेति** ॥ अप्रकाशेत्यर्धश्लोकेन ॥ **युक्त्यन्तरमिति** ॥ अज्ञानस्वरूपप्रतीत्यभावप्रसङ्गरूपयुक्त्यन्तरमित्यर्थः ॥ **इति प्रतीतिः स्यादिति** ॥ तथात्वे 'न चावरणमज्ञानमसत्त्ये तेन चेष्यत'इत्यत्र पराभिमतहेत्वनुक्त्या प्रागुक्तार्थस्यासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः ॥

या० — जडाश्रयत्व इति ॥ तत्किं जीवाश्रयमुत जडाश्रयमिति प्राग्विकल्पितद्वितीयपक्ष इत्यर्थः । तथा च न तत्पक्षदूषणमुक्तरीत्या बहिरेव द्रष्टव्यम् किं त्वाचार्यैरेवात्र कृतमिति भावः ॥

श्री० — स्वपरग्रहणेति ॥ स्वग्राहकत्वपरग्राहकत्व इत्यर्थः । यथा हि प्रदीपावरकं घटादिकं प्रकाशरूपस्य प्रदीपस्य यत्स्वग्राहकत्वं परग्राहकत्वं चास्ति तद्यथा न स्यात्तथा करोति । एवं जडावरकमज्ञानं जडस्य स्वपरग्राहकत्वाभावं सम्पादयतीति वक्तव्यम् । तन्न संभवति । दीपादिवत्प्रकाशस्वरूपत्वाभावादेवेति भावः । तथाच पुष्कलकारणमेव नास्तीति हृदयम् ॥ **तदग्रहणसिद्धेरिति** ॥ तेन स्वपराग्रहणसिद्धेस्तस्य जडस्य स्वपरग्राहकत्वाभावादिति यावत् ॥ **स्वप्रकाशतयेति** ॥ यथा दीपादीनामित्यर्थः ॥ **प्रकाशाश्रयतयेति** ॥ प्रकाशरूपं यद्वस्तु तदाश्रयतया । यथा घटादीनामित्यर्थः । लोके घटादीनां प्रकाशरूपालोकसम्बन्धेन प्रतीतिर्दृष्टा । मायिमतेऽपि घटादीनां घटाद्यवच्छिन्नस्वप्रकाशचैतन्याश्रितत्वेनैव प्रतीतिर्दृष्टेति भावः । तदाश्रयस्याविद्याश्रयस्य ॥ **अज्ञानावरणेति** ॥ अज्ञानरूपावरणेत्यर्थः ॥ **युक्त्यन्तरमिति** ॥ न केवलमन्योन्याश्रयान्नेष्यते । किन्तु स्वपरग्रहणयोग्यताभावादित्युक्तरीत्याऽपि नेष्यत इत्यर्थः ॥

च० — अज्ञानावरणनिराकरणे तद्रूपावरणनिराकरणे ।

अनु० —　　अज्ञानाभावतः शास्त्रं सर्वं व्यर्थीभविष्यति ॥

सु० — किमतो यद्येवमित्यत आह ॥ अज्ञानाभावत इति ॥ आवरणं हि खल्वाश्रयादिमत्तया व्याप्तमुपलब्धम् यथा नयनपटलादि । अज्ञानावरणस्य चाश्रयाद्युक्तविकल्पान्यतमत्वेन व्याप्तम् । अतिरिक्तस्य शङ्कितुमप्यशक्यत्वात् । व्यापकाभावे व्याप्याभावः सुलभ एव । तथा चोक्तविकल्पानुपपत्तावाश्रयाद्यभावेऽज्ञानावरणस्याप्यभावः परमते प्रसक्तः । अज्ञानाभावे च बन्धस्य न तदुपादानत्वम् । ततश्च सर्वं शास्त्रं वेदतन्मीमांसात्मकं व्यर्थीभविष्यति । अर्थो विषयः प्रयोजनं च । प्रसङ्गस्यानिष्टत्वख्यापनायाभूततद्भावार्थस्य च्वेःप्रयोगः । मायावादिना हि शास्त्रस्य विषयप्रयोजनवत्तासिद्ध्यर्थमात्मनि मिथ्याभूताज्ञानोपादानको बन्धाध्यासो वर्णितः । अज्ञानानुपपत्तौ च तदुपादानकस्यात्मनि बन्धाध्यासस्याप्यनुपपत्तेस्तदधीना विषयप्रयोजनवत्ता च शास्त्रस्य न स्यादिति ।

वा० — नपूत्तरवाक्येऽज्ञानासंभवाप्रतिपादनादसङ्गतिरित्यतो यदर्थमज्ञानासंभवोपपादनं तं बन्धस्याज्ञानोपादानकत्वासंभवं तत्फलकथनपूर्वकं कथयितुमुत्तरवाक्यमित्याह ॥ **किमत इति** ॥ नन्वेतदयुक्तम् । ब्रह्मजीवजडानामज्ञानाश्रयत्वाद्यभावप्रतिपादनेऽप्यतिरिक्ताश्रयादिनाऽप्युपपत्त्याऽज्ञानाभावासिद्धिः । ब्रह्मादीनामाश्रयादीनामभावेनाश्रयाद्यभावस्य नियामकाभावेनासिद्धेश्च । आश्रयाद्यभावेऽपि वा गगनादेरिवाश्रयविषयशून्यस्याप्यवस्थानोपपत्तेश्च परेणाप्यज्ञानाभ्युपगमादज्ञानाभावत इति सिद्धिवदुक्तिश्च नोपपद्यते । अप्रयोजकतया ज्ञानाभावस्य शास्त्रवैयर्थ्यं प्रति हेतुत्वानुपपत्तिश्च । न चाज्ञातस्य विषयत्वमज्ञाननिवृत्तेश्च फलत्वमित्यज्ञानानुपपत्तौ तदनुपपत्तिरित्याशय इति वाच्यम् । अतोऽधिकारीत्युत्तरवाक्येन पौनरुक्त्यापत्तेः । अज्ञानस्य च मिथ्यात्वमित्यज्ञानासंभवस्योत्तरत्र प्रतिपादनीयतया तस्यासमाप्तत्वाच्च बन्धस्याज्ञानोपादानकत्वानुपपत्तेरत्रासूचनाच्च । सूचनेऽपि वा तस्या अपि न शास्त्रवैयर्थ्यापादकत्वम् । नियामकाभावात् । मायावादिशास्त्रवैयर्थ्यस्य प्रामाणिकत्वान्नानिष्टत्वमपीत्यतो वाक्याभिप्रायमाह ॥ **आवरणं हि खल्वित्यादिना** ॥ विप्रतिपन्नं प्रत्यज्ञानस्याश्रयादिमत्त्वेन व्याप्तिर्दृष्टान्ताभावेन विशेषरूपेण प्रदर्शयितुमशक्यत्वात्सामान्यरूपेण तां दर्शयितुमावरणमित्युक्तम् ॥ **अतिरिक्तस्येति** ॥ तुच्छस्येत्यर्थः । अत्रोक्तसर्वानुपपत्तिपरिहारो यथायोगं द्रष्टव्यः ।

प० — **उक्तविकल्पेति** ॥ जीवाश्रयं ब्रह्माश्रयं जडाश्रयं वेति । तथा ब्रह्मैव प्रतिबध्नाति जीवं जडं वेति च प्रागुक्तविकल्पेत्यर्थः । ननु व्यर्थं भविष्यतीति वाच्ये व्यर्थीतिच्विप्रत्ययान्तप्रयोगः कुत इत्यत आह ॥ **प्रसङ्गस्येति** ॥ **अभूतेति** ॥ अभूततद्भावे, 'कृभ्वस्तियोगे संपद्य कर्तरि च्विरि'ति पाणिनिसूत्रोक्तेः अभूततद्भावेत्युक्तं । यत्र भूतपूर्वं तद्भाववाचिनः च्विप्रत्ययस्येत्यर्थः । व्यर्थशब्दात् भूधातुयोगे च्विप्रत्यये, 'अस्यच्वावि'ति व्यर्थशब्दस्य ईकारान्तादेशे च्वेः सर्वस्य चुटू इत्यादिना लोपे व्यर्थीभविष्यतीतिरूपं ज्ञेयं ॥ शास्त्रस्य न स्यादितीतिशब्दस्य इत्यनिष्टत्वख्यापनायेति पूर्वेणान्वयः ।

श्री० — **अभूततद्भावेति** ॥ अव्यर्थं व्यर्थत्वायायोग्यमिति यावत् ॥ **तद्व्यर्थं सम्पद्यत इति** ॥ व्यर्थीभविष्यतीत्यर्थः । तदुपपादयति ॥ **मायानादिना हीति** ॥

अनु० — **अज्ञानस्य च मिथ्यात्वमज्ञानादिति कल्पने ॥**
अनवस्थितिस्तथा च स्यादन्योन्याश्रयताऽथवा ॥

सु० — **किञ्चास्तु वा बन्धोऽज्ञानोपादानकस्तथाऽप्यज्ञानस्य सत्यत्वे बन्धस्यापि सत्यत्वात्सत्यस्य च ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावाभ्युपगमाच्छास्त्रस्य वैयर्थ्यं तदवस्थमेव ॥ नन्वत एव**

अज्ञानस्यापि मिथ्यात्वमुक्तं मिथ्याज्ञाननिमित्त इति । सत्यमुक्तं दुरुक्तं तत् । तथा हि । मिथ्या चेदज्ञानं तदप्यात्मन्यारोपितमिति वक्तव्यम् । मिथ्याभूतस्याशेषस्य तथात्वाभ्युपगमात् । तथा चाज्ञानारोपः स्वाभाविकः सहेतुको वा । आद्येऽनिर्मोक्षप्रसङ्गः । स्वाभाविकस्य निवृत्त्यनुपपत्तेः । उपपत्तौ वाऽऽत्मरूपस्यापि तदापत्तेः । द्वितीयेऽपि किमात्मस्वरूपमेव निमित्तमज्ञानारोपस्य, उताज्ञानम् । नाद्यः । निष्कलङ्कैकरसाद्वितीयस्य चैतन्यस्य तदयोगात् । योगे वाऽहङ्काररजतादिसमारोपस्यापि तथात्वोपपत्तावज्ञानकल्पनावैयर्थ्यात् । चैतन्यमात्रहेतुकस्य मोक्षेऽपि प्रसङ्गाच्च । द्वितीये दूषणमाह ॥ अज्ञानस्येति ॥ मिथ्यात्वं तत एवारोपितत्वं च । अभ्युपगम इति वक्तव्ये कल्पन इति वचनमस्याभ्युपगमस्याप्रामाणिकत्वं सूचयितुम् ॥ तेनाज्ञानारोपोपादानमप्यज्ञानं सत्यं चेद्बन्धस्यापि सत्यत्वापत्तिः, आरोपितत्वे पूर्ववदज्ञानान्तरारोपोपगमादनवस्थेत्यदूषणं बीजाङ्कुरानवस्थावत्कर्मानवस्थावद्वाऽस्या अप्यनवस्थायाः सिद्धविषयत्वादित्यपास्तं भवति । न ह्यहङ्काररजताद्यारोपोपादानमज्ञानमपि प्रागारोपिताज्ञानान्तरोपादानकं तदप्येवमेवेत्यत्र किमपि प्रमाणमस्ति ॥

स्यादियमनवस्थायद्यज्ञानोपादानमज्ञानान्तरोपादानकमित्यभ्युपगच्छामः । न चैवम् । प्रथमाज्ञानस्यैव तदुपादानत्वादित्यत आह ॥ तथा चेति ॥ अज्ञानद्वयस्याप्यन्योन्योपादानत्वं शङ्कितुर्बुद्धौ परिवर्तमानं तथा च सतीति परामृश्यते । अथवा तथाशब्द उपमायाम् । चशब्दः समुच्चये । यथाऽज्ञानस्याज्ञानोपादानत्वेऽनवस्थितिः, तथाऽन्योन्याश्रयता च स्यादिति योज्यम् । दूषणसमुच्चयश्चोक्तविधया व्यवस्थित इति ॥

नन्वज्ञानस्याज्ञानोपादानकत्वेऽपि नानवस्थादिदोषः । एकमेवाज्ञानं स्वोपादानमित्यभ्युपगमादित्यत आह ॥ अथवेति ॥ आत्माश्रयतेति शेषः । अथवेत्युक्तपक्षान्तरद्योतको निपातः ॥

ननु चाज्ञानारोपस्यानादित्वात्कथमनवस्थितिप्रसङ्ग इति चेन्न । स्वाभाविकत्वसहेतुकत्वपक्षयोरन्यतरस्यावश्याभ्युपगमनीयत्वात् । अपि चानादिरेकैवाविद्येत्यभ्युपगच्छताऽपि न तावत्तस्याः स्वरूपतः सत्त्वमभ्युपगतं किं नाम प्रातिभासिकम् । न च तत्प्रतिभासोऽसङ्गस्य निष्कलङ्कचैतन्यस्य विनाऽज्ञानप्रतिभासादुपपद्यते । ततो मा नाम भूदज्ञानपरम्परादिनाऽनवस्थादिदोषः । तत्प्रतिभासपरम्परादिकृतस्तु कथं परिहरणीयः । कर्मपरम्पराप्रतिबन्दी तु मोचितैवेति ॥ न वैकेनाक्षरेण छन्दांसि वियन्ति न द्वाभ्यामिति वचनादत्र छन्दोभङ्गो न शङ्कनीयः ॥ अनवस्थेति वक्तुं शक्ये यदनवस्थितिरित्याह तद्वैदिकत्वज्ञापनार्थम् ।

वा० — नन्वज्ञानमिथ्यात्वनिरासपरोत्तरवाक्यमसङ्गतम् । अज्ञानमिथ्यात्वाभ्युपगमेऽप्युक्ताश्रयाद्यनुपपत्तेः परिहर्तुमशक्यत्वेन परेण तस्यानाशङ्कनीयत्वात् । न चाज्ञानस्य सत्यत्वे तदुपादानकबन्धस्यापि सत्यत्वेन ज्ञानानिवर्त्यत्वाच्छास्त्रवैयर्थ्यमेवेति दूषणान्तरेऽस्माभिरुपन्यस्ते तत्परिहाराय तन्मिथ्यात्वं परेण शङ्कितुं युक्तमिति वाच्यम् । अज्ञानोपादानकत्वस्याधुनैव निरस्तत्वेन सिद्धान्तिना सत्यज्ञानोपादानकत्वप्रयुक्तसत्यत्वोपजीवनेन दूषणस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अज्ञानमिथ्यात्वस्याज्ञानप्रयुक्तत्वाभावाद्वाक्यार्थोऽप्यनुपपन्न एवेत्यतोऽज्ञानोपादानकत्वाभ्युपगमेन दूषणान्तरस्य प्रवृत्तत्वान्नाद्यो दोषः । मिथ्यात्वं वदता तद्व्यापकस्यारोपितत्वस्यावश्यमङ्गीकर्तव्यतया तदारोपे स्वाभाविकत्वात्मस्वरूपनिमित्तकत्वयोः स्पष्टदूषणत्वेन परेण स्वीकर्तुमशक्यत्वादज्ञाननिमित्तकत्वमेव वक्तव्यमित्याशयेन भाष्यप्रवृत्तेर्न द्वितीयोऽपीत्याशयेनाह ॥ **किं चेति** ॥ चेत्यस्यार्थकथनं किञ्चेति ॥ **स्वाभाविकस्येति** ॥ अनिमित्तकस्येत्यर्थः ॥ **निष्कलङ्केति** ॥ निष्कलङ्केत्यारोपाभावे हेतुः । सकलङ्कस्यापि सत्त्वादारोप इत्यतोऽद्वितीयस्येति । अस्त्वेकस्यैवोभयरूपत्वमित्यत एकरसेति । ननु निष्कलङ्कैकरसाद्वितीयस्यापि स्वभाववशादारोप इत्यत आह ॥ **योगे वेति** ॥ परमात्रसिद्धत्वस्वपरसिद्धत्वाभिप्रायेण वाऽऽत्मतदितराधिष्ठानकत्वाभिप्रायेण वाऽहङ्काररजतग्रहणम् । बीजाङ्कुरदृष्टान्तः परम्परामात्रे । एकजातीयाज्ञानपरम्परायां प्रकृतायां कर्मदृष्टान्तः । अत एवोत्तरत्र कर्मप्रतिबन्दी तु मोचितैवेत्येकमात्रोपादानमिति ध्येयम् । नन्वहङ्कारादिरूपबन्धोपादानत्वज्ञानस्याङ्गीकुर्वाणं प्रति कथं नैतत्सिद्धमित्यतस्तं प्रत्यप्यज्ञानस्य प्रागारोपिताज्ञानोपादानकत्वपरम्परा न सिद्धैवेत्याह ॥ **न हीति** ॥ **स्यादियमिति** ॥ पूर्वप्रसञ्जितदूषणपरिहारमात्रे दृष्टिमतः शङ्केति । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । तथा चेति परामर्शस्वारस्यलाभात्पक्षान्तरमाह ॥ **अथवेति** ॥ नन्वेकस्मिन्पक्षे दूषणद्वयासंभवात्समुच्चयानुपपत्तिरित्यत आह ॥ **दूषणेति** ॥ अज्ञानारोपस्याज्ञानारोपसापेक्षत्वमात्रे समुच्चय इति भावः । अथेति निपातो न तस्मिन्नेव पक्षेऽनवस्थयाऽन्योन्याश्रयत्वेन वाऽऽत्माश्रयत्वस्य विकल्पद्योतको येनानुपपत्तिः स्यात्किन्त्वनवस्थाद्यापादकपक्षापेक्षया विलक्षणस्यात्माश्रयापादानयोग्यस्य पक्षान्तरस्य द्योतक इत्याह ॥ **अथवेतीति** ॥ **स्वाभाविकत्वेति** ॥ तृतीयप्रकाराभावेनानादिभूतस्याप्यानन्दादिवदनन्याधीनत्वे वा वक्तव्येऽनन्याधीनत्वपक्षस्य च तद्वदेव निवृत्त्यभावादिनाऽनुपपत्त्या द्वितीय एवाश्रयणीये सापेक्षताया अवर्जनीयतयोक्तरीत्याऽनवस्थाद्यापत्त्याऽनादित्वोक्त्या किं कृतं स्यादिति भावः । उत्पत्त्यादिप्रतिबन्धकत्वेनैव तेषां दूषणत्वमिति वृथाऽऽग्रहिणं प्रति तुष्यत्विति न्यायेन ज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वमप्यस्तीत्याह ॥ **अपि चेति** ॥

स० — **किं नाम प्रातिभासिकमिति** ॥ सत्त्वेन प्रतिभासरूपं वा प्रतिभासमात्रकालीनेवेत्यर्थः । ततः किमित्यत आह ॥ **न च तत्प्रतिभास इति** ॥ ततश्च निष्कलङ्कचैतन्यस्याविद्यासंबन्धं

विना तत्प्रतिभासत्वासंभवात्तत्प्रतिभासात्पूर्वमविद्यासत्त्वं वाच्यम् । तच्च प्रतिभासरूपमेवेति तत्पूर्वमपि प्रतिभासान्तरमुक्तन्यायेन वाच्यमित्यनवस्थेति भावः ।

प० — उत्तरश्लोकमवतारयितुमाह ॥ **किञ्चेति** ॥ प्रागुक्तमेवाद्वैतिवाक्यं संघटयति ॥ **मिथ्याज्ञानेति** ॥ अन्तर्बाह्यारोपाभिप्रायेणोक्तमहङ्काररजतादीति ॥ तेनेत्यस्येत्यपास्तमित्यनेनान्वयः ॥ **उक्तविधयेति** ॥ अज्ञानस्याज्ञानान्तरमुपादानं तस्याप्यन्यदित्यङ्गीकारेऽनवस्था । अन्योन्यसापेक्षाज्ञानव्यक्तिद्वयाङ्गीकारे चान्योन्याश्रय इत्युक्तविधया व्यवस्थित इत्यर्थः ॥ **उक्तपक्षान्तरेति** ॥ एकमेवेत्यादिनोक्तेत्यर्थः ॥ **निपात इति** ॥ तेनाथेति एकः पक्षः वेति च कश्चित्पक्ष इति न भ्रमितव्यमिति भावः ॥ **अभ्युपगमनीयत्वादिति** ॥ तत्र च दोषोऽभिहित एवेति भावः ॥ **प्रातिभासिकं** प्रतिभासमात्ररूपम् । अविद्याप्रतिभास एवाविद्यायाः सत्त्वं नान्यदित्यर्थः ॥ **तत्प्रतिभासपरम्परेति** ॥ चैतन्यस्याज्ञानप्रतिभासत्वं अज्ञानप्रतिभासान्तरात् । तदपि प्रतिभासान्तरादित्येवंरूपपरम्पराकृत इत्यर्थः ॥ **मोचितैवेति** ॥ कल्पन इति पदस्वारस्यवर्णनप्रस्तावे पूर्वत्रैवेति भावः । नन्वष्टाक्षराऽनुष्टुबिति द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुबितिश्रुत्याऽनुष्टुप्छन्दसोष्टाक्षरपादत्वेनानवस्थितिस्तथाच स्यादित्यस्य नवाक्षरत्वादनुष्टुप्छन्दसो भङ्ग इत्यत आह ॥ **न वा इति** ॥ **वैदिकत्वेति** ॥ कुमारसम्भवे 'त्रियम्बकं संयमिनं ददर्श'त्यत्र त्रियम्बकपदप्रयोगः स्वस्य वैदिकत्वद्योतनायेति तद्व्याख्यातोप्यवादीत् । परन्तु तत्र वैदिकत्वमपरमार्थमिह तु परमार्थम् ।

या० — **किं नाम प्रातिभासिकमिति** ॥ सत्त्वेन प्रतिभासरूपं वा प्रतिभासमात्रकालीनं वा इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह ॥ **न च तत्प्रतिभास इति** ॥ तथा च निष्कलङ्कचैतन्यस्याविद्यासम्बन्धं विना तत्प्रतिभासत्वासम्भवात्तत्प्रतिभासात्पूर्वमविद्यासत्त्वं वाच्यम् । तच्च तत्प्रतिभासादिरूपमेवेतितत्पूर्वमपि प्रतिभासान्तरमुक्तन्यायेन वाच्यमित्यनवस्थेति भावः ।

श्री० — **अत एवेति** ॥ शास्त्रवैयर्थ्यादेवेत्यर्थः ॥ **तदयोगादिति** ॥ कलङ्कभूताज्ञानारोपे निमित्तत्वायोगादित्यर्थः । तथात्वोपपत्तौ निष्कलङ्कचैतन्यहेतुकत्वोपपत्तौ ॥ **अज्ञानकल्पनेति** ॥ अहङ्काररजताद्यध्यासनिमित्तत्वेनेत्यर्थः ॥ **हेतुकस्येति** ॥ अज्ञानारोपस्येत्यर्थः ॥ **तेनेति** ॥ अप्रामाणिकत्वसूचनेनेत्यर्थः ॥ **कर्मानवस्थेति** ॥ कर्माधीनमिदं शरीरम् । शरीरान्तराधीनं च कर्म । तदपि पुनः शरीरान्तराधीनम् । तदपि पुनः कर्मान्तराधीनमित्येवं कर्मानवस्थेत्यर्थः । इदं कर्म पूर्वकर्माधीनम् । तदपितत्पूर्वकर्माधीनम् । तदप्येवमिति वा कर्मानवस्थेत्यर्थः। तेनापास्तं भवतीत्युक्तं विवृणोति ॥**नहीति**॥ एकस्मिन्नेव पक्षे दूषणद्वयसमुच्चयः प्रतीयतेऽत आह ॥ **दूषणसमुच्चयश्चेति** ॥ **व्यवस्थित इति** ॥ अज्ञानोपादानमज्ञानमज्ञानान्तरोपादानकमित्यभ्युपगमेऽनवस्था । अज्ञानद्वयाङ्गीकारे चान्योन्याश्रय इत्येव दूषणसमुच्चयः ।

पक्षभेदेन व्यवस्थित इत्यर्थः ॥ **अवश्याभ्युपगमनीयत्वादिति** ॥ तत्र च दूषणमुक्तमेवेत्याशयः । ननु कर्मपरम्पराऽनवस्थावदज्ञानप्रतिभासपरम्पराकृताऽनवस्थाऽपि न दोष इति चेत्तत्राह ॥ **कर्मपरम्परेति** ॥ **मोचितैवेति** ॥ कर्मपरम्पराऽनवस्था न दोषः प्रामाणिकत्वात् । यथोक्तं सूत्रकृता । न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादिति । अज्ञानप्रतिभासपरम्परात्वप्रामाणिकीति भावः ॥ ॥

च०— तथात्वाभ्युपगमात् आरोपितत्वाभ्युपगमात् ।

सु०—स्यादेतत् । अवश्यं तावदज्ञानमनादि भावरूपं विज्ञानविलाप्यमभ्युपगन्तव्यम्, प्रत्यक्षानुमानागमार्थापत्तिसिद्धत्वात् ॥

वा०— नन्वज्ञानस्य प्रामाणिकत्वानुरोधेन कथञ्चिदाश्रयाद्यनुपपत्तिपरिहार एव गवेषणीयो न त्वनुपपत्त्याभासैः प्रामाणिकापह्नवो युक्तोऽतिप्रसङ्गात् । तथा च भाष्यकारीयं विषयाद्यनुपपत्तिप्रतिपादनमनुचितमित्यतः परोदीरितप्रमाणानि निरसितुमनुवदति ॥ **स्यादेतदित्यादिना** ॥ अत्रानादीत्यादिनाऽनादिभावत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्वं पराभिमतं तल्लक्षणं सूचयति । अत्र पूर्वज्ञानव्यावृत्तयेऽनादीति । प्रागभावव्यावृत्तये भावत्व इति । तच्चाभावविलक्षणत्वम् । अनिर्वचनीये तस्मिन्नन्यस्यासम्भवात् । आत्मव्यावृत्तये निवर्त्यत्वमिति । चिरन्तननैयायिकमतेन परमाणुश्यामताव्यावृत्तये स्वमतेन जीवब्रह्मविभागादिव्यावृत्तये ज्ञानेति तच्च साक्षाद्विवक्षितमिति नोक्तदोष इति द्रष्टव्यम् । अवश्यमित्युक्तमुपपादयितुमनेकप्रमाणान्युपन्यसितुं प्रतिजानीते ॥ **प्रत्यक्षेति** ॥

स०— **स्यादेतदित्यादि** ॥ न हि प्रामाणिकस्याज्ञानस्य विकल्पपांसुभिराच्छादनं युक्तमित्यर्थः । प्रत्यक्षस्य ज्यैष्ठ्यात्प्रथमं तदाह ॥ **प्रत्यक्षमिति** ॥ अनादिभावरूपमित्यादिना तदज्ञानलक्षणमुक्तम् । तत्र प्रपञ्चप्रागभावं ब्रह्मस्वरूपं च व्यावर्तयितुं क्रमेण विशेषणानीति ज्ञातव्यम् ।

प०— नन्वज्ञानाभावत इत्ययुक्तम् । तस्यानेकप्रमाणसिद्धत्वादिति भावेन शङ्कते ॥ **स्यादेतदित्यादिनाऽत्रोच्यत इत्यन्तेन** ॥

या०— अनादिभावरूपमित्यादिनाऽज्ञानलक्षणमुक्तम् । तत्र प्रपञ्चप्रागभावं ब्रह्मस्वरूपं च व्यावर्तयितुं क्रमेण विशेषणानीति ज्ञातव्यम् ।

श्री०—लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिर्भवति । अतोऽज्ञानस्य लक्षणप्रमाणे दर्शयति ॥ **अवश्यमित्यादिना** ॥ प्रपञ्चेऽतिव्याप्तिपरिहारायोत्तरज्ञाननिवर्त्ये पूर्वज्ञाने चातिव्याप्तिपरिहारायानादीत्युक्तम् । प्रागभावव्यावृत्त्यर्थं भावरूपमिति विशेषणम् । ब्रह्मव्यावृत्तये विज्ञानविलाप्यमिति विशेषणं द्रष्टव्यम् ।

च० — ननु बहुप्रमाणप्रत्यायिताज्ञानस्याभावप्रतिज्ञा न संगच्छत इत्याशङ्काऽपनिनीषया तदभिहितप्रमाणान्यनुवदति ॥ **स्यादेतदित्यादिना तत्कथमुच्यते ज्ञानाभावत** इत्यन्तेन ॥ अत्रानादीत्यादिना अनादित्वे सति भावत्वे सति ज्ञानजन्यध्वंसप्रतियोगित्वमिति पूर्ववाद्यभिमताज्ञानलक्षणं ध्वन्यते । विभुविशेषगुणानां स्वोत्तरोत्पन्नगुणनाश्यतोपगमादुत्तरोत्पन्नज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञानेतिप्रसङ्गविधूननायाद्यं सत्यन्तम् । प्रागभावे तद्व्युदासाय द्वितीयं तत् । तदभावविलक्षणत्वरूपमेव । अनिर्वचनीयत्वेनोपगते तस्मिन् भावत्वरूपभावभूतधर्मविशेषस्यानुपगतेः । आत्मनि तन्निरसनाय विशेष्यदलघटकध्वंसप्रतियोगीत्यस्योपादानम् । चिरन्तननैयायिकदिशा परमाणुश्यामतायामद्वैतिदिशैव जीवब्रह्मविभागादौ तदपहस्तयितुं ज्ञानजन्यत्वांशस्य ध्वंसांशे निवेशनम् । न चैवमपि न्यायनये परमाणुश्यामताध्वंसईश्वरज्ञानजन्यतामादायोक्तादवस्थ्यवारणाय ज्ञानवृत्तिविषयिताघटितधर्मावच्छिन्नजनकतानिरूपकत्वपर्यन्तज्ञानजन्यत्वस्य विवक्षणीयतयोत्तरोत्पन्नगुणत्वावच्छिन्नजनकतामादाय पूर्वज्ञानेति प्रसङ्गवारणसंभवेनाद्यसत्यन्तोपादानमनर्थकमिति वाच्यम् । जन्यतायां कार्यत्वानवच्छिन्नत्वनिवेशेनैव सुनिरासत्वात् ॥

सु० — प्रत्यक्षं तावदहमज्ञो मामन्यं च न जानामीत्यपरोक्षावभासदर्शनात् ॥ ननु ज्ञानाभावविषयोऽयमवभासः । न । अपरोक्षावभासत्वात् । अहं सुखीतिवत् । अभावस्य षष्ठप्रमाणगम्यत्वात् । प्रत्यक्षाभाववादिनोऽपि नात्मनि ज्ञानाभावावगमः संभवति । मयि ज्ञानं नास्तीति प्रतिपत्तावात्मनि धर्मिणि प्रतियोगिनि चार्थेऽवगते तत्र ज्ञानसद्भावाज्ज्ञानाभावप्रत्ययायोगात् । अनवगतेऽपि धर्म्यादौ सुतरामभावानवगमात् । षष्ठप्रमाणगोचरे फललिङ्गाभावानुमेयेऽपि ज्ञानाभावे आत्मादाववगतेऽनवगते आत्मनि ज्ञानाभावप्रतिपत्त्ययोगात् । इह च त्वदुक्तमर्थं सङ्ख्यां वा शास्त्रार्थं वा न जानामीति विषयव्यावृत्तमज्ञानमनुभूय तच्छ्रवणादौ प्रवर्तते ।

वा० — अत्र प्राधान्यक्रमेणोद्देशात्तत्क्रमेणैवोपपादयति ॥ **प्रत्यक्षं तावदिति** ॥ अज्ञानाश्रयत्वमात्रे प्रथमस्यात्मानात्मकर्मकाज्ञानाश्रयत्वे द्वितीयस्योदाहरणमिति द्रष्टव्यम् । अन्यथासिद्धिं शङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ भट्टं प्रत्याह ॥ **अपरोक्षेति** ॥ विमतोऽवभासो नाभावविषयोऽपरोक्षावभासत्वादहं सुखीत्यवभासवदित्यनुमानविरोधान्नाभावविषयत्वं तस्येत्यर्थः । नात्राप्रयोजकत्वं त्वया शङ्कितुं शक्यत इत्याह ॥ **अभावस्य चेति** ॥ तथा च योग्यत्वे सत्यनुपलब्ध्याख्यषष्ठप्रमाणवेद्यत्ववादिनोऽभावस्यापरोक्षत्वाभ्युपगमोऽपसिद्धान्तकर इति भावः । प्रत्यक्षाभाववादिनः प्रत्याह ॥ **प्रत्यक्षेति** ॥ कथमसम्भव इत्यत उक्तप्रतीतेर्मयि ज्ञानं नास्तीत्येतत्समानविषयकताऽवश्यं वाच्या । तथा च किं धर्मिप्रतियोगिनावनुभूय

ज्ञानाभावप्रतिपत्तिस्तानननुभूय । आद्यं निराह ॥ मयीति ॥ द्वितीयं निराह ॥ **अनवगत इति** ॥ पूर्वत्रान्यत्र क्लृप्ताभावज्ञानकारणसद्भावेऽपि विरोधमात्रेण यदा प्रकृतज्ञानाभावप्रतिपत्त्ययोगस्तदा धर्म्यादिप्रतिपत्तेरभावज्ञानकारणत्वात्तदभावे कार्याभाव इति किमु वक्तव्यमित्याशयेन सुतरामित्युक्तम् । इदं दूषणं न केवलं प्रत्यक्षाभाववादिमते किन्तु षष्ठप्रमाणवेद्यत्ववादिमतेऽपि व्यवहारस्य फलत्वेन ज्ञानं प्रति लिङ्गत्वात्तदभावेन ज्ञानाभावोऽनुमेय इति मते चेत्याह ॥ षष्ठेति ॥ ननु धर्म्यादिज्ञानसद्भावेऽपि न ज्ञानाभावविषयकत्वानुपपत्तिः । यज्ज्ञानमस्ति तदतिरिक्तज्ञानाभावविषयकत्वोपपत्तेरिति चेत् । न अहमज्ञ इत्यादौ ज्ञानसामान्यविरोधी ज्ञानत्वसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकः पदार्थोऽनुभूयते । तस्य चाभावत्वे वायौ रूपाभावस्येव यावज्ज्ञानविशेषाभावरूपत्वं वा विशेषाभावकूटातिरिक्तसामान्याभावरूपत्वं वा वक्तव्यम् । यत्किञ्चिद्विशेषाभावस्य प्रतियोगिजातीयसामानाधिकरण्येन सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वासम्भवात् । तथा च ज्ञानसामान्याभावस्य यावत्तद्विशेषाभावकूटस्य वा यत्किञ्चित्प्रतियोगिव्यक्तिविरोधित्वेन धर्मिज्ञानरूपप्रतियोगितदवच्छेदकविषयज्ञानसद्भावदशायामन्ततः स्वज्ञानसद्भावदशायामनुपपत्त्या धर्म्यादिज्ञानाभावदशायां च कारणाभावादेव कार्योदयासम्भवेन ज्ञानाभावावगमासम्भवस्यात्राभिमतत्वात् । भावरूपाज्ञानं तु सर्ववृत्त्यधिष्ठानतया तत्र ज्ञानबुद्धिप्रयोजकं यज्ज्ञानवस्त्वसामान्यरूपं चैतन्यं तन्निवर्त्यतया ज्ञानसामान्यविरोध्येव । अहमज्ञ इति त्वहङ्कारसमानाश्रयतया स्थूलो गच्छतीतिवदुपपद्यत इत्यहङ्कारस्याज्ञानाश्रयत्वानुपपत्तिरपि नेत्याशयः । अर्थेन सहानुभूयमानत्वादपि नाज्ञानं ज्ञानाभाव इत्याह ॥ इह चेति ॥ यद्वैवं ज्ञानसामान्यविरुद्धमहमज्ञ इत्यनुभवप्रसिद्धमज्ञानं भावरूपमेवेत्युक्त्वा विशेषाज्ञानमपि भावरूपमेवेत्याह ॥ इह चेति ॥ त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यर्थेन सहानुभूयमानस्य कथं तज्ज्ञानाभावत्वम् । न च तत्सङ्ख्याविशेषज्ञानाभाव एवाज्ञानं तत्राप्यस्तीति वाच्यम् । न जानामीत्यनुभवस्य नियमेन तद्विषयकत्वे सङ्ख्यायां न जानामीत्यननुभवप्रसङ्गात् । तत्र सङ्ख्याभावात् । न च तत्रान्यदेव विषय इति वाच्यम् । एकप्रकारानुभवस्य नानाविषयकत्वापत्तेः । न च सर्वत्रापरोक्षज्ञानाभाव एवाज्ञानमिति वाच्यम् । नित्यपरोक्षे शास्त्रार्थभूते धर्मादावपरोक्षज्ञानासत्त्वेन धर्मादिकं न जानामीत्यननुभावापातात् । न च जानतोऽपि परपरीक्षार्थं तथोक्तिमात्रं न तु न जानामीत्यनुभव इति वाच्यम् । तथात्वे तस्य श्रवणशुश्रूषादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न च तदसाधारणधर्मस्य वा तद्धर्मव्यवस्थापकधर्मस्य वा यज्ज्ञानं तदभाव एव तत्र विषय इति वाच्यम् । विशिष्येदं न जानामीति तस्याप्यनुभूयमानत्वात् । किञ्च यत्र कदाऽपि न विशेषज्ञानमथ च न जानामीत्यनुभवस्तत्र विशेषज्ञानप्रागभावप्रध्वंसयोर्वक्तुमशक्यतया पुरुषान्तरप्रसिद्धविशेषज्ञानात्यन्ताभावस्य चेश्वरसाधारण्येनेश्वरस्याप्यज्ञतापातेन तत्र ज्ञानाभावविषयकत्वासम्भवेन भावरूपाज्ञानविषयकत्वे वक्तव्ये क्लृप्तत्वादन्यत्रापि तद्विषयकत्वमेव युक्तमित्याशयः ।

स० — अहमज्ञ इति विषयानालिङ्गिताज्ञानाश्रयत्वावगाहिनी, मामन्यं च न जानामीति तु आत्मरूपविषयालिङ्गिताज्ञानाश्रयत्वावगाहिनी प्रत्यक्षप्रतीतिरुपन्यस्ता । अत्राज्ञानात्मनो ज्ञानविषयत्वमनुभवमात्रेणैवोक्तम् । न वस्तुतः । विवरणमते अज्ञानस्य चिन्मात्रविषयकत्वात् इत्यवधेयम् । प्रत्यक्षस्याभावविषयत्वेनाप्युपपत्तेर्न भावरूपाज्ञानसिद्धिरिति शङ्कते ॥ **ननु ज्ञानेति** ॥ विमतो ज्ञानाभावविषयः । अपरोक्षत्वात् । अहं सुखीति प्रत्ययवदित्यनुमानविरोधान्नाभावविषयत्वं तस्येत्याह ॥ **नापरोक्षेति** ॥ विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजकत्वमित्याशङ्क्य किमेतत् षष्ठप्रमाणवादिनां चोद्यम् उत प्रत्यक्षाभाववादिनां इति विकल्प्याद्यं दूषयति ॥ **अभावस्येति** ॥ योग्यत्वे सत्यनुपलब्ध्याख्यषष्ठप्रमाणविषयत्वेनाभावस्य पारोक्ष्यं ततश्चाभावप्रत्ययस्यापरोक्षत्वभङ्गो बाधक इत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह ॥ **प्रत्यक्षेति** ॥ कथमसंभव इति शङ्कायां किं धर्मिप्रतियोगिनावनुभूय ज्ञानाभावमनुभवति उताननुभूयेति विकल्प्याद्यं प्रत्याह ॥ **मयीति** ॥ द्वितीयं दूषयति ॥ **अनवगत इति** ॥ धर्म्यादिप्रतिपत्तेरभावप्रतिपत्तिकारणत्वात् । तदभावे कार्याभाव इति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रेत्याह ॥ **सुतरामिति** ॥ धर्मिप्रतियोगिप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योः न ज्ञानसामान्याभावावगतिरित्येतं दोषं षष्ठप्रमाणगम्यत्ववादिमतेऽनुमेयत्ववादिमते चातिदिशति ॥ **षष्ठप्रमाणगोचरे फललिङ्गाभावानुमेये चेति** ॥ व्यवहारादिरूपज्ञानफलाभावेनेत्यर्थः । अर्थेन सहानुभूयमानत्वादप्यज्ञानं न ज्ञानाभाव इत्याह ॥ **इहेति** ॥ इहलोके त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यज्ञानमनुभूय प्रवर्तत इति संबन्धः । अर्थे विज्ञातेऽपि तद्गतसंख्याज्ञानाभावाभिप्रायेण व्यपदेशसंभव इत्याशङ्क्य निदर्शनान्तरमाह ॥ **संख्यामिति** ॥ संख्यायां संख्यान्तराभावात्संख्यां न जानामीत्युक्तेः । संख्याज्ञानाभावविषयत्वं विरुद्धमित्यर्थः । तत्रापि परोक्षतया ज्ञाते तदपरोक्षज्ञानाभावाभिप्रायेण व्यपदेशोपपत्तिमाशङ्क्य नित्यपरोक्षापूर्वादौ व्यपदेशस्यापरोक्षज्ञानाभावाभिप्रायत्वानुपपत्तेर्मैवमित्याह ॥ **शास्त्रेति** ॥ जानन्नेव न जानामीति ब्रूते । परपरीक्षार्थं न त्वज्ञानसंभवादित्याशङ्क्य श्रवणगुरुशुश्रूषाद्यनुपपत्त्या तत्राज्ञानं कल्प्यत इत्याह ॥ **तत्र श्रवणादाविति** ॥

प० — **प्रत्यक्षाभाववादिन इति** ॥ प्रत्यक्षगम्याभाववादिन इत्यर्थः । अभावबुद्धेर्धर्मिप्रतियोगिबोधाधीनत्वेन तद्भावाभावाभ्यामभावबुद्धिर्न संभवतीत्याह ॥ **मयि ज्ञानमिति** ॥ **प्रतियोगिनि चार्थ इति** ॥ ज्ञानरूपार्थ इत्यर्थः । यद्वा प्रतियोगिनि ज्ञाने तदवच्छेदकतयाऽर्थे चेत्यर्थः । ज्ञानस्य विषयनिरूप्यत्वेन ज्ञानं नास्तीत्यस्य त्वदुक्तार्थज्ञानं नास्ति घटज्ञानं नास्ति पटज्ञानं नास्तीत्यादिरूपार्थकत्वात् ॥ **षष्ठेति** ॥ प्राभाकररीत्या प्रतियोग्यनुपलब्धिरूपषष्ठप्रमाणगोचरे । भाट्टरीत्या ज्ञाततालक्षणफलरूपकार्याख्यलिङ्गाभावानुमेयेऽपीत्यर्थः। भट्टमते ज्ञानस्यातीन्द्रियत्वेन तदभावस्याप्यनुमेयत्वात्। ननु प्रतियोगिन्यर्थेऽनव-

गते ज्ञानाभावरूपाज्ञानस्य ज्ञानं न संभवतीत्ययुक्तम् । अर्थस्याज्ञानेऽपि तद्‌ज्ञानाभावधीसंभवादित्यतो नैव मित्याह ॥ **इह चेति** ॥ विप्रतिपन्नाज्ञानविषये चेत्यर्थः । सविषयकपदार्थे विषय एव व्यावर्तक इति वादिभिरङ्गीकाराद्विषयव्यावृत्तमित्युक्तम् । विषयावच्छिन्नमित्यर्थः ॥ **तच्छ्रवणादौ** अज्ञानव्यावर्तकतयाऽनुभूयमानार्थसङ्ख्यादिश्रवणादावित्यर्थः । तच्च न ज्ञानाभावपक्षे युक्तम् । अर्थानुभावस्यैव सत्त्वादिति भावः ॥

या० — अहमज्ञ इति विषयानालिङ्गिताज्ञानाश्रयत्वावगाहिनी मामन्यं च न जानामीति स्वात्माऽनात्मरूपविषयालिङ्गिताज्ञानाश्रयत्वावगाहिनी प्रत्यक्षप्रतीतिरुपन्यस्ता । अत्रानात्मनोऽज्ञानविषयत्वमनुभवमवलम्ब्यैवोक्तं न तु वस्तुतः । विवरणमतेऽज्ञानस्यात्ममात्रविषयकत्वादिति ध्येयम् । विपक्षेबाधकाभावादप्रयोजकत्वमित्याशङ्क्य किमेतत् षष्ठप्रमाणवादिना चोद्यमुत प्रत्यक्षाभाववादिनामिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **अभावस्येति** ॥ योग्यत्वे सत्यनुपलब्ध्याख्यषष्ठप्रमाणविषयत्वेनाभावस्य पारोक्ष्यम् । ततश्चाभावप्रत्ययस्य परोक्षत्वभङ्गो बाधक इत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह ॥ **प्रत्यक्षेति** ॥ कथमसम्भव इति शङ्कायां किं धर्मिप्रतियोगिनावनुभूय ज्ञानाभावमनुभवत्युताननुभूयेति विकल्प्याद्यं प्रत्याह ॥ **मयीति** ॥ द्वितीयं दूषयति ॥ **अनवगत इति** ॥ धर्म्यादिप्रतिपत्तेरभावप्रतिपत्तिकारणत्वात्तदभावे कार्याभाव इति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रेत्याह ॥ **सुतरामिति** ॥ धर्मिप्रतियोगिप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योरित्येतं दोषमवभास्य षष्ठप्रमाणगम्यत्ववादिमतेऽनुमेयत्ववादिमते चातिदिशति ॥ **षष्ठप्रमाणगोचरे फललिङ्गाभावानुमेये चेति** । अर्थेन सहानुभूयमानत्वादप्यज्ञानं न ज्ञानाभाव इत्याह ॥ **इहेति** ॥ इह लोके त्वदुक्तमर्थं न जानामीति ज्ञानमनुभूय प्रवर्तन्त इति सम्बन्धः । अर्थे विज्ञातेऽपि तद्गतसङ्ख्याज्ञानाभावाभिप्रायेण व्यपदेशसम्भव इत्याशङ्क्य निदर्शनान्तरमाह ॥ **सङ्ख्यामिति** ॥ सङ्ख्यायां सङ्ख्यान्तराभावात्सङ्ख्यां न जानामीत्युक्ते सङ्ख्यानां ज्ञानाभावविषयत्वं विरुद्धमित्यर्थः । तत्रापि परोक्षतया ज्ञातेऽपरोक्षज्ञानाभावाभिप्रायेण व्यपदेशोपपत्तिमाशङ्क्य नित्यपरोक्षात्पूर्वादौ व्यपदेशस्यापरोक्षज्ञानाभावाभिप्रायत्वानुपपत्तेर्नैवमित्याह ॥ **शास्त्रेति** ॥ जानन्नेव न जानामीति ब्रूते परपरीक्षार्थं न स्वज्ञानसम्भवादित्याशङ्क्य श्रवणगुरुशुश्रूषणाद्यनुपपत्त्या तत्राज्ञानं कल्प्यत इत्याह ॥ **तच्छ्रवणादाविति** ॥ अर्थज्ञानतदभावयोर्यथा न समानकालत्वं तद्वत्तदज्ञानतज्ज्ञानयोरपि ।

श्री० —ननु ज्ञानाभावस्याप्यपरोक्षप्रतीतिविषयत्वं किं न स्यादित्यत आह ॥ **अभावस्य चेति** ॥ षष्ठप्रमाणमनुपलब्धिरूपम् । **प्रतियोगिनि चार्थ इति** ॥ प्रतियोगिभूते ज्ञानरूपेऽर्थे इत्यर्थः ॥

तत्रेति ॥ आत्मनि धर्मिप्रतियोगिज्ञानसद्भावाज्ज्ञानसामान्याभावप्रतिपत्तिर्न सम्भवतीत्यर्थः । **सुतरामितीति** ॥ सद्भ्यामधिकरणप्रतियोगिभ्यामभावो निरूप्यत इति वचनेन तदभावे ज्ञानाभावज्ञानायोगादिति भावः ॥ **फललिङ्गेति** ॥ व्यवहाररूपं यज्ज्ञानफलं तल्लक्षणं यल्लिङ्गं तदभावेन ज्ञानाभावोऽनुमेय इत्यर्थः । अनुमेयेऽपि ज्ञानाभावे ज्ञानाभावोऽनुमेय इत्यङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **आत्मादाविति** ॥ धर्मिभूते आत्मनि प्रतियोगिभूते ज्ञाने चेत्यर्थः ।

च०—अहमज्ञ इतीति ॥ विषयितासंसर्गावच्छिन्नकिञ्चिद्वृत्त्यवच्छेदकत्वानिरूपकाज्ञानवृत्तिप्रकारतानिरूपकाहमर्थनिष्ठविशेष्यताका प्रथमप्रत्यक्षप्रतीतिः, अन्त्या तु तत्संसर्गावच्छिन्नत्वस्वान्यवृत्त्यवच्छेदकताकतद्वृत्तिप्रकारताकृतद्वृत्तिविशेष्यताकावसेया । विवरणेनात्मनो ज्ञानविषयत्वानुपगमेऽप्यनुभवमनुरुध्य तथोक्तिरिति स्थितम् । प्रकृतावभासपक्षकज्ञानाभावविषयकत्वाभावसाध्यकापरोक्षावभासत्वलिङ्गकाहं सुखीति प्रत्ययनिदर्शनकानुमाने बाधकतर्काभावनियन्त्रिताप्रयोजकत्वशङ्कापरिजिहीर्षया शङ्कमानः कुमारभट्टः नैयायिको वेति कल्पद्वयमभिप्रेत्याद्यं प्रत्याह ॥ **षष्ठेति** ॥ तथा च योग्यत्वे सत्यनुपलब्ध्याख्यषष्ठप्रमाणवेद्यतामूरीकुर्वतोऽभावस्यापरोक्षावभासविषयत्वोपगमोऽपसिद्धान्तप्रसञ्जक इति भावः। द्वितीयं प्रत्यस्यति ॥ **प्रत्यक्षाभावेति** ॥ अभावस्योक्तावभासविषयतामुपजिगमिषता धर्मिप्रतियोगिप्रतिपत्तिसमवधानकालीनतादृगवभासविषयतोपेयते तदसमवधाने तद्विषयता वेति कल्पद्वयमनुसंदधानस्तत्समवहितिदशायां प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्याभावविरोधित्वादेव ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपविषयासत्त्वेनैव तादृशाभासगोचरता न सङ्गच्छत इत्याद्यं प्रत्याह ॥ **नापीति** ॥ द्वितीयं निरस्यति ॥ **अनवगत इति** ॥ **सुतरामिति** ॥ अभावप्रतीतिरूपफलोत्पत्तिप्रयोजकसामग्रीघटकधर्मिप्रतियोगिप्रतीत्यभावादिति भावः । षष्ठप्रमाणवेद्यतामनुमानवेद्यतां चोपगच्छतां मतेऽप्यभिहितक्षतिं प्रतिदिशति ॥ **षष्ठेति** ॥ विषयोपरागेणानुव्यवसायेन विषयीक्रियमाणाज्ञानस्य निर्विषयज्ञानाभावरूपता न घटत इत्याह ॥ **इहेति** ॥ द्वितीयान्तत्रिकस्याऽऽवर्तितजानातिनान्वयः। ल्यबन्तसप्तम्यन्तक्रियावाचकान्तराणामप्यावर्तितानामप्यन्वयः । तदिति सर्वनाम्ना त्वदुक्तार्थादित्रिकं परामृश्यते । इह लोके । अर्थगोचरज्ञानसमवहितावपि तद्वृत्तिसंख्यावगाहिज्ञानाभावनिबन्धन एव त्वदुक्तमर्थं जानामीति व्यपदेश इत्यपि सुवचतया नानेन भावरूपाज्ञानसिद्धिरित्यरुचेराह ॥ **संख्यामिति** ॥ संख्याधिकरणकसंख्यान्तरराहित्येन तज्ज्ञानविषयकज्ञानाभावपरतया तन्नयनासंभव इति भावः । संख्योपरक्तपरोक्षज्ञानसमवधानेऽपि तादृशापरोक्षज्ञानाभावनियन्त्रितः स इत्यतो नित्यपरोक्षस्थलमुदाहरति ॥ **शास्त्रार्थमिति** ॥ जानानस्यापि परपरीक्षाफलिका न जानामीत्युक्तिरेव न न जानामीत्यनुभव इति शङ्का तु तज्ज्ञानानुकूलश्रवणशुश्रूषाद्यनुपपत्तिप्रसङ्गेनानवकाशैव । न च तदसाधारणधर्मस्य तद्धर्मव्यवस्थापकधर्मस्य वा यज्ज्ञानं तदभाव एव तत्र विषय इति वाच्यम् । विशि-

प्येदं न जानामीति तस्याप्यनुभूयमानत्वात् । किं च यत्र कदापि न विशेषज्ञानमथ च न जाना त्यनुभवस्तत्र विशेषज्ञानप्रागभावप्रध्वंसयोर्वक्तुमशक्यतया पुरुषान्तरप्रसिद्धविशेषज्ञानात्यन्ताभावस्य चे साधारण्येनेश्वरस्याप्यज्ञानापातेन तत्र ज्ञानाभावविषयकत्वासंभवेन भावरूपाज्ञानविषयकत्वे वक्तव्ये वल त्वादन्यत्रापि तद्विषयकत्वमेव युक्तमित्याशयोपवर्णनं स्थितम् । ननु पुरुषान्तरीयत्वघटितधर्मावच्छि प्रतियोगिताकाभावस्य विषयतायामुपगतायामेवेश्वरसाधारण्ये न तस्याप्यज्ञानप्रसञ्जनावकाशः । तदघ तार्थादिविशेषितज्ञानत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावस्यैव विषयत्वोपगमेनोक्तापत्त्यनवकाशा न च प्रतियोगिज्ञानविधया हेतुभूतस्यार्थोपहितज्ञानगोचरज्ञानस्योक्तप्रतियोगितावच्छेदकाक्रान्तर तत्समवधानदशायां तद्धर्मावच्छिन्नाभावावगाहिनी धीः कथमुदीयादिति वाच्यम् । अर्थादिवृत्तिमुर विशेष्यताघटितस्य ज्ञानवृत्तिविशेष्यत्वानिरूपितार्थनिष्ठविषयताघटितधर्मस्य वाऽवच्छेदकत्वस्य वाऽभि तयोक्तक्षत्यभावादिति चेन्मैवम् । दण्डी देवदत्त इति ज्ञानसमवधानदशायामपि दण्डं न जानामि प्रतीत्यापत्त्याद्यकल्पस्य घटविशेषितं ज्ञानमिति तत्समवधानेऽपि घटं न जानामीति तदापत्त्या द्वितीयकल्पस्याप्यसंभवात् ।

सु० — भावरूपाज्ञानप्रत्यक्षवादे तु सत्यप्याश्रयप्रतियोगिज्ञाने ज्ञानाभावस्येव भाव न्तरस्यापि नानुपपत्तिर्नियन्तुं शक्यते । न चाश्रयप्रतियोगिज्ञानभूतमपि साक्षिचैतन्यं भाव न्तरस्याज्ञानस्य निवर्तकम् । तस्याज्ञानविषयप्रतिभासत्वात् । न हि स्वज्ञानेन स्वयं निवर्तते नन्वज्ञानस्य व्यावर्तको विषयः कथं साक्षिचैतन्येनावभास्यते, प्रमाणायत्तत्वाद्विषयसिद्धेरिति उच्यते । सर्वं वस्तु ज्ञाततयाऽज्ञाततया वा साक्षिचैतन्यस्य विषय एव । तत्र ज्ञाततया विषय प्रमाणव्यवधानमपेक्षते । अन्यस्तु सामान्याकारेण विशेषाकारेण वाऽज्ञानव्यावर्तकतया स साक्षादवभास्यत इत्युपपत्तिसहितमज्ञानप्रत्यक्षं भावरूपमेवात्मन्यज्ञानं गमयतीति सिद्धम् ।

वा० — ननु भावरूपाज्ञानं ज्ञानसामान्यविरुद्धं चेत् । कथं न नित्यनिवृत्तं स्यात्कथं च तदवच्छेदकार्थविषयकचैतन्येन प्रतीयेत । तस्यैव चैतन्यस्य तज्ज्ञानसामान्यरूपत्वात् । न हि प्रकाशे तमः प्रकाश्यत इत्यत आह ॥ भावरूपाज्ञानेति ॥ आश्रयेति दृष्टान्तार्थमुक्तम् । यद्यपि ज्ञानसामा न्यात्मकं चैतन्यं तदज्ञाननिवर्तकं तथाऽपि विषयापरोक्षवृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यमेव ज्ञानत्वसामान्यरूप चैतन्यात्मना निवर्तकम् । अविद्यावृत्तिप्रतिबन्धकावरणाभिभवस्य तदानीमेव सत्त्वात् । अपरोक्षवृत्त्य न्वयव्यतिरेकाभ्यां न जानामीत्यज्ञानस्य ज्ञानसामान्यविरोधित्वानुभवेन च तथैव कल्प्यत्वात्

अतोऽभावस्येव भावस्यापि न स्वविषयकज्ञानेन विरोध इति भाव: । किञ्चाज्ञानविषयकापरोक्षवृत्त्यनभिव्यक्तमन्त:करणावच्छिन्नचैतन्यं नाज्ञाननिवर्तकं तत्स्फोरकत्वात् । यद्यत्साधकं न तन्मात्रं तन्निवर्तकं यथा घटज्ञानमित्यभिप्रेत्याह ॥ **न चाश्रयेति** ॥ न चाप्रयोजकत्वम् । साधकमात्रस्य निवर्तकत्वे पटादेरपि स्वज्ञानान्निवृत्ति: स्यादित्यभिप्रेत्याह ॥ **न हीति** ॥ यद्वा नन्वर्थज्ञानतदभावयोरिव तज्ज्ञानतदज्ञानयोरप्यसमानकालीनत्वमेव । एतदज्ञानं नैतज्ज्ञानसमानकालीनमेतज्ज्ञानत्वादेतज्ज्ञानाभाववदित्यनुमानादित्यतस्तत्राप्रयोजकत्वमाह ॥ **भावरूपाज्ञानेति** ॥ भावाभावयो: खल्वेककालीनत्वं विरुद्धं न तु भावयो: । न हि घटभावे पटभावानुपपत्तिरित्यर्थ: । एतदज्ञानं नैतज्ज्ञानसमानकालीनमेतज्ज्ञाननिवर्त्यत्वादेतज्ज्ञानप्रागभाववदित्यत्रापि हेतुसाध्यज्ञानशब्देन वृत्तिविवक्षायां सिद्धसाध्यतामभिप्रेत्य चैतन्यविवक्षायामसिद्धिमाह ॥ **न चेति** ॥ विमतं नाज्ञाननिवर्तकं तत्स्फोरकत्वात् यद्यत्स्फोरकं न तन्निवर्तकं यथा घटज्ञानमित्यर्थ इति । नन्वज्ञानमित्यप्रतीत्या साक्षिचैतन्यस्य केवलाज्ञानभासकत्वायोगेन विषयविशेषिताज्ञानभासकत्वं वक्तव्यम् । न च तद्युक्तम् । प्रमाणगम्यत्वनियमाद्विषयस्य । अन्यथा प्रमाणवैयर्थ्यापत्ते: । तथा चासिद्धिरित्याशङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ केवलस्य विषयस्य साक्षिवेद्यत्वाभावेऽप्यज्ञातताविशिष्टस्य साक्षिवेद्यत्वेन नासिद्धिरित्याह ॥ **उच्यत इति** ॥ तत्र प्रमाणवैयर्थ्यं परिहर्तुं ज्ञाततयेत्युक्तमुपपादयति ॥ **तत्रेति** ॥ प्रमाणानां ज्ञातताजनकत्वान्न वैयर्थ्यमिति भाव: । न च केवलस्य साक्षिवेद्यत्वाभावे विशिष्टस्यापि न तदिति वाच्यम् । अतीन्द्रियस्यापि परमाणो: परमाणुमहं जानामीति ज्ञानविशेषणतया मानसप्रत्यक्षवेद्यत्ववदुपपत्तेरिति भाव: । ज्ञातताविशिष्टस्य प्रमाणव्यवधानेन चिद्भास्यत्वेऽज्ञातताविशिष्टस्यापि सव्यवधानत्वं स्याद्विषयत्वाविशेषादित्यत आह ॥ **अन्यस्त्विति** ॥ अज्ञाततायाः अनादित्वान्न तज्जनने प्रमाणापेक्षा नापि तद्बोधने विरोध: । तस्मात्केवलसाक्षिवेद्यत्वमिति भाव: । नन्वज्ञानस्यानुमानाद्यविषयत्वे तदुक्तिवैयर्थ्यापत्त्या तद्विषयत्वे चावच्छेदकीभूतविषयस्याप्यनुमानादिविषयत्वात्प्रमाणविषये कथमज्ञानं साक्षिचैतन्यस्याज्ञानाविरोधित्वेऽपि प्रमाणस्य तद्विरोधित्वादिति चेन्न । परोक्षवृत्तेरज्ञाननिवर्तकत्वासम्मते: । अन्यथाऽपरोक्षीकृतवह्नेरिव पर्वते वह्निरस्तीत्याप्तवाक्यावगतवह्निसद्भावस्यापि पुंस इदानीं पर्वते वह्निरस्ति न वेति संशयाभावापत्ते: । तदभावे च तन्मूलकस्तादृश: प्रश्नो न स्यादिति । यद्वा ज्ञाततयेति ज्ञातत्वाकारेणेत्यर्थ: ॥ **प्रमाणव्यवधानमिति** ॥ एतच्च बाह्याभिप्रायेणोक्तम् । सुखादौ प्रमाणव्यवधानाभावाच्चैतन्यविषये तस्मिन्ज्ञातत्वसंभवाच्च । अन्यथा तत्र जानामिति व्यवहाराभावप्रसङ्गादिति । उपक्रान्तमज्ञानप्रत्यक्षं निगमयति ॥ **इतीति** ॥ धर्मिप्रतियोगिप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्ज्ञानाभावप्रतिपत्त्यनुपपत्तिरुपपत्तिशब्दार्थ: ।

सु० — अर्थज्ञानतदभावयोर्यथा न समकालत्वं तद्वत्तदज्ञानतज्ज्ञानयोरपि । एतदज्ञानम् नैतज्ज्ञानसमानकालीनम् । एतदज्ञानत्वादेतज्ज्ञानाभाववदित्याशङ्क्याप्रयोजकत्वेन परिहरति ॥ **भावरूपाज्ञानेति** ॥ भावाभावयोः खल्वेककालत्वं विरुद्धम् । न तु भावयोः । न हि घटभावे पटभावानुपपत्तिरित्यर्थः । एतदज्ञानं नैतज्ज्ञानसमकालीनमेतज्ज्ञाननिवर्त्यत्वादेतज्ज्ञानप्रागभाववदित्याशङ्क्य किं ज्ञानशब्देन वृत्तिर्विवक्षते । उत साक्षी । नाद्यः । सिद्धसाध्यत्वादित्यभिप्रेत्य द्वितीयेऽसिद्धिमाह ॥ **न चेति** ॥ विमतं नाज्ञाननिवर्तकम् । तत्स्फोरकत्वात् यद्यत्स्फोरकं न तन्निवर्तकं यथा घटज्ञानमित्यर्थः । असिद्धो हेतुरिति शङ्कते ॥ **न हीति** ॥ घटज्ञानेन घटस्यापि निवृत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । असिद्धो हेतुरिति शङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ किं साक्षिचैतन्यं घटविशेषिताज्ञानं भासयति । उत केवलम् । नाद्यः । विषयस्य प्रमाणगम्यत्वनियमात् । अन्यथा प्रमाणवैयर्थ्यात् । नेतरो ज्ञानमिति अप्रतीतेरित्यर्थः । केवलस्य साक्षिवेद्यत्वाभावेऽपि विशिष्टस्य साक्षिवेद्यत्वादज्ञानस्फोरकत्वे सिद्धमित्याह ॥ **उच्यत इति** ॥ न च प्रमाणवैयर्थ्यमपीत्याह ॥ **तत्र ज्ञाततयेति** ॥ प्रमाणानां ज्ञातताजनकत्वान्न वैयर्थ्यमित्यर्थः । न च केवलस्य साक्षिवेद्यत्वाभावे विशिष्टस्यापि न साक्षिवेद्यत्वमिति वाच्यम् । केवलस्य परमाणोर्मानसप्रत्यक्षत्वाभावेऽपि परमाणुमहं जनामीति ज्ञानविशेषणतया प्रत्यक्षविषयत्वोपगमादित्यर्थः । ज्ञातताविशिष्टस्य प्रमाणव्यवधानेन चिद्भास्यत्वे विशिष्टविषयत्वाविशेषादज्ञातताविशिष्टस्यापि स व्यवधानत्वमित्याशङ्क्याह ॥ **अन्यस्त्विति** ॥ अज्ञानव्यावर्तकताया अनादित्वान्न तज्जनने प्रमाणापेक्षा नापि तद्बोधने । विरोधात् । तस्मात्साक्षात् साक्षिवेद्यत्वमित्यर्थः । अज्ञानप्रत्यक्षतां निगमयति ॥ **इतीति** ॥ धर्मिप्रतियोगिप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्न ज्ञानाभावप्रतिपत्तिरित्युपपत्तिशब्दार्थः ।

प० —भावरूपाज्ञानपक्षे तु युज्यत इत्याह ॥ **भावरूपेति** ॥ **नियन्तुमिति** ॥ आपादयितुमिति यावत् । कुत इत्यत आह ॥ **नचेति** ॥ न हीत्यर्थः । आश्रयः आत्मा प्रतियोगि च ज्ञानम् । तदुभयं च साक्षिवेद्यम् । ज्ञानद्वारा ज्ञानविषयोऽर्थश्च साक्षिवेद्य इति भावः ॥

या० — एतज्ज्ञानं नैतज्ज्ञानसमानकालीनमेतदज्ञानत्वादेतज्ज्ञानाभाववदित्याशङ्क्याप्रयोजकत्वेन परिहरति ॥ **भावरूपाज्ञानेति** ॥ भावाभावयोः । खल्वेककालत्वं विरुद्धं न तु भावयोः । न हि घटभावे पटभावानुपपत्तिरित्यर्थः । एतादृशज्ञानं नैतज्ज्ञानसमानकालीनमेतज्ज्ञाननिवर्त्यत्वादेतज्ज्ञानप्रागभाववदित्याशङ्क्य किं ज्ञानशब्देन वृत्तिर्विवक्ष्यते उत साक्षी । नाद्यः । सिद्धसाध्यत्वादित्यभिप्रेत्य द्वितीयेऽसिद्धिमाह ॥ **न चेति** ॥ विमतं नाज्ञाननिवर्तकं तत्स्फोरकत्वाद्यद्यत्स्फोरकं न तन्निवर्तकं यथा घटज्ञानमित्यर्थः । विपक्षे बाधकमाह ॥ **न हीति** ॥ घटज्ञानमित्यर्थः । घटज्ञानेन घटस्यापि निवृत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । असिद्धो हेतुरिति शङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ किं साक्षिचैतन्यं घटविशेषिताज्ञानं भासयत्युत

केवलम् । नाद्यः। विषयस्य प्रमाणगम्यत्वनियमात् । अन्यथा प्रमाणवैयर्थ्यात् । नेतरः। अज्ञानमित्यप्रतीतेरित्यर्थः । केवलस्य साक्षिवेद्यत्वाभावेऽपि विशिष्टस्य साक्षिवेद्यत्वादज्ञानस्फोरकत्वं सिद्धमित्याह ॥**उच्यत इति** ॥ न च प्रमाणवैयर्थ्यमपीत्याह ॥ **तत्र ज्ञाततयेति** ॥ प्रमाणानां ज्ञातताजनकत्वान्न वैयर्थ्यमित्यर्थः । न च केवलस्य साक्षिवेद्यत्वाभावे विशिष्टस्यापि न साक्षिवेद्यत्वमिति वाच्यम् । केवलस्य परमाणोर्मान सप्रत्यक्षत्वाभावेऽपि परमाणुमहं जानामीति ज्ञानविशेषणतया प्रत्यक्षविषयत्वोपगमादित्यर्थः । ज्ञातताविशिष्टस्य प्रमाणव्यवधानेन चिद्भास्यत्वे विषयत्वाविशेषादज्ञातताविशिष्टस्यापि सव्यवधानत्वमित्याशङ्क्याह ॥ **अन्यस्त्विति** ॥ अज्ञाततताया अनादित्वान्न तज्जनने प्रमाणापेक्षा । नापि तद्बोधने विरोधात् । तस्मात्साक्षात्साक्षिवेद्यत्वमित्यर्थः । अज्ञानस्योक्तप्रत्यक्षतां निगमयति ॥ **इतीति** ॥ धर्मिप्रतियोगिप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्न ज्ञानाभावप्रतिपत्तिरित्युपपत्तिशब्दार्थः ॥

श्री०— ननु धर्म्यादिप्रतिपत्त्यप्रतिपत्तिभ्यां यथा न ज्ञानाभावप्रतिपत्तिस्तथैव भावरूपाज्ञानप्रतिपत्तिरपि न सम्भवति । धर्म्यादिज्ञानसद्भावे भावरूपाज्ञानायोगात्तदभावे तु सुतरां तज्ज्ञानायोग इत्यत आह ॥ **भावरूपाज्ञानेति** ॥ भावरूपाज्ञानं साक्षिप्रत्यक्षसिद्धमिति वादे त्वित्यर्थः ॥ **ज्ञानाभावस्यैवेति** ॥ धर्म्यादिप्रतिपत्त्यपत्तिभ्यां ज्ञानाभावप्रतिपत्तिर्यथा सम्भवत्येवं भावान्तरस्य ज्ञानाभावाद्भिन्नस्य भावरूपस्याज्ञानस्य प्रतीतौ नानुपपत्तिर्नियन्तुं नियमितुं वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः । ननु धर्मिप्रतियोगिज्ञानरूपसाक्षिचैतन्यं यथा ज्ञानाभावनिवर्तकमेवं भावरूपाज्ञानस्यापि निवर्तकमतः कथं तेन तत्प्रतिपत्तिरित्यत आह ॥ **न चेति** ॥ नहीत्यर्थः । अज्ञानस्य निवर्तकं न हि । कुतः । वृत्तेरेवाज्ञाननिवर्तकत्वादिति भावः । ननु साक्षिचैतन्यं कुतो नाज्ञाननिवर्तकमित्यतस्तस्याज्ञानस्फोरकत्वादित्याह । **तस्येति** ॥ तथा च साक्षिचैतन्यं नाज्ञाननिवर्तकमज्ञानस्फोरकत्वात् । अज्ञानविषयकप्रतिभासत्वादिति यावत् । यद्यत्स्फोरकं न तत्तन्निवर्तकम् यथा घटस्फोरकं घटज्ञानमित्यर्थः । अत्रानुमानेऽप्रयोजकतापरिहाराय विपक्षबाधकमाह ॥ **न हीति** ॥ तत्स्फोरकस्यापि तन्निवर्तकत्वे घटस्फोरकस्य घटज्ञानस्यापि घटनिवर्तकत्वं स्यात् । न ह्येवमस्ति च । निवृत्तेरदर्शनादित्यर्थः । यदुक्तमाश्रयप्रतियोगिज्ञानरूपं साक्षिचैतन्यमिति तदयुक्तम् । यद्यप्यज्ञानाश्रयभूतात्मज्ञानरूपं साक्षिचैतन्यं भवति । तथाऽपि न प्रतियोगिज्ञानरूपं तद्भवितुं युक्तम् । भावरूपाज्ञानप्रतियोगिनः शास्त्रार्थस्य वृत्तिविषयत्वेन साक्षिचैतन्याविषयत्वादित्याशङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ **प्रमाणेति** ॥ प्रमारूपसाक्षिचैतन्यज्ञप्तिकरणत्वेन वृत्तेः प्रमाणत्वं मन्तव्यम् । वृत्त्याऽज्ञाने निरस्तेऽधिष्ठानचैतन्यस्य प्रकाशनादिति भावः । शास्त्रार्थरूपप्रतियोगिनः साक्षात्साक्षिविषयत्वाभावेऽपि परम्परया भविष्यति । यथा परमते परमाणोः साक्षान्मानसप्रत्यक्षविषय-

त्वाभावेऽपि व्यवसायद्वारा तदवच्छेदकत्वेन परमाणुमहं जानामीति मानसप्रत्यक्षे भासते तद्वदित्याशयेन मायावादी समाधत्ते ॥ **उच्यत इति** ॥ ज्ञाततया ज्ञानावच्छेदकत्वेन । अज्ञाततयाऽज्ञानावच्छेदकत्वेन । ज्ञाततया विषयो ज्ञानावच्छेदकीभूतो विषयः । प्रमाणव्यवधानं वृत्तिव्यवधानम् । ज्ञाततायाः सादित्वेन प्रमाणानां तज्जनकत्वादित्यर्थः । तथाच वृत्तिरूपज्ञानस्य साक्षिविषयत्वेन तदवच्छेदकीभूतो विषयोऽपि तद्द्वारा साक्षिभास्य इत्याशयः । अन्योऽज्ञानावच्छेदकीभूतो विषयः । सामान्याकारेण शास्त्रार्थं न जानामीति सामान्याकारेण । विशेषाकारेण धर्मादिकं न जानामीति विशेषाकारेण ॥ **सदेति** ॥ प्रमाणप्रवृत्यभावदशायां सर्वदा साक्षिणाऽवभास्यत इत्यर्थः । अज्ञाततायाः अनादित्वान्न तज्जनने प्रमाणापेक्षेत्यर्थः । केचित्तु अज्ञानावच्छेदकीभूतविषयप्रतीतौ न प्रमाणापेक्षा । तथात्वेऽज्ञानस्यैवायोगात् । वृत्तेस्तद्विरोधित्वादित्यर्थ इत्याहुः ।

च०— ननु तद्गोचरज्ञानत्वावच्छिन्नाभावे तदवच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतावच्छेदककालावच्छिन्नतादृशाधिकरणतावन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकता नेति यथा तद्वत्तद्गोचराज्ञानत्वावच्छिन्नेऽपि तादृशाधिकरणतानिरूपकत्वाभावोऽज्ञानपदवाच्यत्वेन सुसाध इत्याशङ्कामप्रयोजकत्वेन प्रतिविधत्ते ॥ **भावरूपाज्ञानेति** ॥ **भावान्तरस्यापीति** ॥ न हि घटसत्ता पटसत्तां विरुणद्धीत्यर्थः । एतज्ज्ञानप्रागभावं निदर्शनीकृत्य एतज्ज्ञानजनितनिवृत्तिप्रतियोगित्वेन तद्धर्मावच्छिन्ने तादृशाभावसाधनमपि ज्ञानशब्देन वृत्तेर्विवक्षायां सिद्धसाधनताप्रसङ्गेन साक्षिरूपस्याभिप्रेततायामसिद्ध्यापत्त्या न सङ्गच्छत इत्याह ॥ **न चेति** ॥ व्यावर्तकः एकतराज्ञानधर्मिकाज्ञानान्तरप्रतियोगिकव्यावृत्तिबुद्धिजनकः । सविषयकाणां विषयविनिर्मोकेण भानानुपगमेन विषयानुपहितज्ञानभानं तु दुरुपगममेव । उपाधिभूतविषयग्रहणे साक्षिणोनीशानतया तदुपहिततद्भानोरीकृतिरपि न सङ्गच्छत इत्याशयः । मुख्यविशेष्यतया बाह्यार्थावगाहनेऽनुव्यवसायस्य तत्स्थानाभिषिक्तसाक्षिणो वा स्वातन्त्र्याभावेऽपि तद्विषयज्ञानांशे विषयिताप्रत्यासत्त्या विशेषणतयावगाहने विषयासंसर्गाग्रहव्यवसायरूपोपनायकज्ञानसान्निध्यनियन्त्रितं तदस्त्येव घटमहं जानामीत्याकारानुरोधादिति यथा तद्वदज्ञानांशे तादृशप्रत्यासत्त्या तयाविधया तदवगाहनेऽपि तदस्त्येवेति न क्षतिरिति समाधत्ते ॥ **उच्यत इति** ॥ ज्ञाततया तादृशप्रत्यासत्त्या ज्ञानांशे विशेषणतया प्रमाणानां ज्ञातताजनकत्वान्न वैयर्थ्यमिति स्थितम् । अज्ञाततया अज्ञानांशे तादृशप्रत्यासत्त्या विशेषणतया अज्ञाततायाः अनादित्वान्न तज्जननप्रमाणापेक्षेति स्थितम् । प्रमाणव्यवधानं प्रमाणजनितव्यवसायरूपोपनायकज्ञानम् । अन्यस्तु अज्ञानविशेषणतापन्नस्तु । सामान्याकारेण पदार्थत्वाद्याकारेणाविशेषाकारेण । शास्त्रार्थत्वसंख्याद्याकारेण । अज्ञानव्यावर्तकतया एकतराज्ञानधर्मिका ज्ञानान्तरप्रतियोगिकव्यावृत्ति-

प्रतीतिजनकतया ॥ **अवभासत इति** ॥ बिम्बयोपनायकं प्रकृते ज्ञानमेवेति भावः । अज्ञानस्योक्तप्रत्यक्षतां निगमयति ॥ **इतीति** ॥ **उपपत्तिसहितम्** धर्मिप्रतियोगिप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्ज्ञानाभावप्रतिपत्त्यनुपपत्तिरूपोपपत्तिसहितम् ।

सु०—किञ्च न किञ्चिदवेदिषमिति परामर्शसिद्धसौषुप्तिकानुभवोऽप्यत्र प्रमाणम् । न च ज्ञानाभावविषयोऽयमनुभवः, अभावप्रतीतेर्धर्मिप्रतियोगिबोधपराधीनतया तदभावे तस्यानुभवितुमयोग्यत्वस्योक्तत्वात् । न च नायं सुषुप्तिकालीनानुभवपरामर्शः, किन्तु तदुत्थितस्येदानीमेव सौषुप्तिकज्ञानाभावानुमानमिति वाच्यम् ; तदनुमापकलिङ्गासिद्धेः । न च सामग्र्यभावो लिङ्गम्, तस्याप्यसिद्धेः । न च ज्ञानाभावेन तदनुमानम्, अन्योन्याश्रयतापत्तेः । न च स्मरणाभावो ज्ञानाभावे लिङ्गम्, व्यभिचारात् ।

वा०— एवं विवरणोक्तं प्रत्यक्षमुदाहृत्य चित्सुखोक्तं तदुदाहरति ॥ **किञ्चेति** ॥ अननुभूते स्मरणायोगात्सुप्तोत्थितस्य न किञ्चिदहमवेदिषमिति जायमानस्मरणेनोन्नीतः सुषुप्तिकालीनोऽज्ञानानुभवश्चाज्ञाने प्रमाणमित्यर्थः । सुषुप्तिकाले धर्मिप्रतियोगिज्ञानाभावेन ज्ञानाभावानुभवासम्भवमाह ॥ **अभावेति** ॥ अनुभवपरामर्शोऽनुभवजन्यस्मरणमित्यर्थः ॥ **अन्योन्येति** ॥ सामग्र्यभावानुमानमित्यन्योन्याश्रयापत्तेरित्यर्थः ॥ **व्यभिचारादिति** ॥ अनुभूतानां बहूनामर्थानां स्मरणाभावस्य प्रसिद्धेर्विशेषतो व्यभिचारस्थलानुपादानमिति ज्ञेयम् ॥ **अनुमानमपीति** ॥ अनेनोक्तमावश्यकत्वमुपपादितं भवति । धर्म्यंशस्याज्ञानानिवर्तकत्वात्तद्व्यावृत्तये आद्यं विशेषणम् । साध्यविशेषोपादानसिद्धधर्मिविशेषस्पष्टीकरणाय द्वितीयम् । साध्ये आत्मपूर्वकत्वेनार्थान्तरतानिरासाय वस्त्वन्तरेति । चक्षुराद्यदृष्टपूर्वज्ञानस्वप्रागभावव्यावृत्तये क्रमेण पूर्वपूर्वविशेषणानि । स्वविषयस्वविषयावरकान्धकारविषयगताज्ञातत्ताामिथ्याज्ञानव्यावृत्तये उत्तरोत्तरविशेषणानि । हेतौ धारावाहिकद्वितीयादिज्ञानव्यावृत्तयेऽप्रकाशितेति । अर्थपदं स्पष्टार्थम् । दृष्टान्ते सौरालोकस्थदीपप्रभाव्यावृत्तयेऽन्धकारेति । द्वितीयादिप्रभाव्यावृत्तये प्रथमेति ।

स०— **किं चेति** ॥ उत्थितस्य न किञ्चिदवेदिषमिति परामर्शादुन्नीतो यः सौषुप्तिकानुभवः । सोऽपि प्रमाणमित्यर्थः । अस्ति तावत्सुप्तोत्थितस्यैतावन्तं कालं न किञ्चिदवेदिषमिति परामर्शः । स च सुषुप्तकालीनमज्ञानानुभवं गमयति । अननुभूते परामर्शायोगात् । स चानुभवः तत्र प्रमाणमित्यर्थः ॥ **न च स्मरणाभाव इति** ॥ तथा च नान्योन्याश्रय इति भावः ॥ **व्यभिचारादिति** ॥ उपेक्षणीये स्मरणाभावेपि ज्ञानसद्भावादिति भावः ।

प०—**अन्योन्याश्रयतेति** ॥ सिद्धे सौषुप्तिकज्ञानाभावे सौषुप्तिकसामग्र्यभावसिद्धिः सिद्धे चतस्मिन् तेन ज्ञानाभावसिधिरित्यन्योन्याश्रयतापत्तेरित्यर्थः ॥ **व्यभिचारादिति** ॥ पूर्वेद्युरनुभूतेषु मध्ये कस्यचिदस्मर्यमाणस्य संभवादिति भावः ।

या०— **न च स्मरणाभाव इति** ॥ तथा च नान्योन्याश्रय इति भावः ॥ **व्यभिचारादिति** ॥ उपेक्षणीये स्मरणाभावेऽपि ज्ञानसद्भावादिति भावः ।

श्री०— परामर्शः स्मृतिः ॥ **ज्ञानाभावेति** ॥ न भावरूपज्ञानविषयक इत्यर्थः । तस्य ज्ञानाभावस्य ॥ **नायमिति** ॥ न किञ्चिदवेदिपमित्ययमित्यर्थः । अनुभवपरामर्शो भावरूपाज्ञानानुभवजन्यः परामर्शः स्मरणं नेत्यर्थः । येनाननुभूतस्य स्मरणायोगात्तदन्यथाऽनुपपत्त्या सुषुप्तिकाले भावरूपाज्ञानानुभवः कल्पनीयः । स्यादिति भावः ॥ **उत्थितस्येति** ॥ सुषुप्तेः सकाशादित्यर्थः । इदानीमेव जाग्रदवस्थायामेव तथा च न सुषुप्तिकाले भावरूपाज्ञानानुभव इति भावः ॥ **तदनुमापकेति** ॥ ज्ञानाभावानुमापकेत्यर्थः। **सामग्र्यभाव इति**॥ सुषुप्तिकालीनोऽहं ज्ञानाभाववान् ज्ञानसामग्रीशून्यत्वादितिसामग्र्यभावो लिङ्गमित्यर्थः ॥ **नानाभावेनेति** ॥ ज्ञानरूपकार्याभावेन ज्ञानसामग्र्यभावानुमानमित्यर्थः ॥ **अन्योन्याश्रयेति** ॥ ज्ञानाभावेन ज्ञानसामग्र्यभावानुमानम् । तेन ज्ञानाभावानुमानमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । ननु ज्ञानाभावेन ज्ञानसामग्र्यभावानुमानमङ्गीक्रियते । न ज्ञानसामग्र्यभावेनज्ञानाभावानुमानम् येनान्योन्याश्रयः स्यात् । किन्नाम स्मरणाभावरूपलिङ्गेनैवातो नान्योन्याश्रयइति भावेन शङ्कते ॥ **न च स्मरणाभाव इति** ॥ पदार्थः सुषुप्तौ नानुभूतः । इदानीमस्मर्यमाणत्वात् ॥ यन्न स्मर्यते तन्नानुभूतमिति व्याप्तेरित्यर्थः । ज्ञानाभावे सुषुप्तौ पदार्थज्ञानाभावे ॥ **व्यभिचारादिति** ॥ उपेक्षणीये स्मरणाभावेऽपि ज्ञानसद्भावाद्व्यभिचार इत्यर्थः ॥

च०— विवरणोदीरितप्रत्यक्षमुपन्यस्य चित्सुखोक्तं तदुपन्यस्यति ॥ **किं चेति** ॥

सु०—तदेवं प्रत्यक्षसिद्धेऽज्ञानेऽनुमानमपि । विवादगोचरापन्नं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकम् अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात् अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावदिति । ततश्च ज्ञानेन समानाश्रयविषयं भावरूपमज्ञानं सिद्धम् ॥ अपि च न तावदज्ञानं ज्ञानाभावः अभावमानागम्यत्वात् संप्रतिपन्नवत् । अभावो ह्यभावस्य प्रत्यक्षस्य वा विषयः परेणेष्यते । अज्ञानं च न मानगम्यम् माननिवर्त्यत्वात् सम्प्रतिपन्नवत् ॥ किञ्च । विगीतं देवदत्तनिष्ठप्रमाणज्ञानं देवदत्तनिष्ठप्रमाप्रागभावातिरिक्तानादेर्निवर्तकम् प्रमाणज्ञानत्वात् यज्ञदत्तगतप्रमाणज्ञानवत् ।

तम आसीत् मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्याद्यागमोऽत्र प्रमाणम् ।

बा०— न्यायदीपावल्युक्तमनुमानमुदाहरति ॥ **अपि चेति** ॥ उद्देश्ये ज्ञानाभावत्वाभावरूपे विशिष्टे साध्ये हेतोरप्रयोजकतानिवृत्तये हेतावभावविशेषणम् । हेत्वसिद्धिं परिहरति ॥ **अभावो हीत्यादिना** ॥ परेणेति भाट्टतार्किकावभिमतौ । अभावप्रत्यक्षे क्रमेण तदुभयाभिप्रायेणेति द्रष्टव्यम् । सम्प्रतिपन्नवच्छुक्तिरूप्यसंसर्गादिवदित्यर्थः ॥ चित्सुखोक्तमनुमानमुदाहरति ॥ **किं चेति** ॥ अत्र पक्षव्यावर्त्यकथनं पूर्ववत् । अत्र प्रागभावमादायार्थान्तरतानिरासाय प्रमाप्रागभावातिरिक्तेति । प्रमाणज्ञाननिवर्त्यस्य प्रमाप्रागभावातिरिक्तस्यानादेः परेणानभ्युपगमादप्रसिद्धविशेषणतानिरासाय देवदत्तनिष्ठेति । तथा च तादृशयज्ञदत्तनिष्ठप्रमाणप्रागभावादेः प्रसिद्धत्वान्नाप्रसिद्धविशेषणतेति । पूर्वज्ञानसुखादिव्यवच्छेदायानादेरिति । अत्र च दृष्टान्ते देवदत्तनिष्ठत्वरूपविशेषणतातिरिक्तत्वेन विशिष्टातिरिक्तयज्ञदत्तप्रमाप्रागभावनिवर्तकतया साध्यपर्यवसानं पक्षे चान्यप्रमाणज्ञानस्यान्यप्रमाप्रागभावनिवर्तकत्वासंभवेन तादृशयज्ञदत्तप्रमाप्रागभावनिवर्तकतया साध्यपर्यवसानानुपपत्त्या देवदत्तप्रमाप्रागभावस्य च तादृशविशिष्टातिरिक्तत्वायोगेन प्रागभावरूपविशेष्यातिरिक्तत्वेन तादृशविशिष्टातिरिक्तनिवर्तकतया साध्यपर्यवसाने भावरूपाज्ञानसिद्धिरिति भावः । विगीतो भ्रम एतज्जनकाभावान्यातिरिक्तोपादानको विभ्रमत्वादिति तदुक्तानुमानान्तरानुदाहरणं तु वक्ष्यमाणाध्यासान्यथाऽनुपपत्तिलब्धत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥

स०— अवश्यपदसूचितमनुमानमाह ॥ **अनुमानमपीति** ॥ साध्यविशेषोपादानेन सिद्धस्य धर्मिविशेषस्य स्पष्टीकरणार्थं प्रमाणज्ञानमित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । वस्तुपूर्वकमित्युक्ते आत्मलक्षणवस्तुपूर्वकतयाऽर्थान्तरत्वं तदर्थं वस्त्वन्तरेति । चक्षुरादिव्यावर्त्यर्थं स्वदेशगतेति । अदृष्टादिकं व्यावर्तयति स्वनिवर्त्येति । उत्तरज्ञाननिवर्त्य पूर्वज्ञानव्यावर्त्यर्थं स्वविषयावरणेति । प्रागभावव्यावृत्त्यर्थं स्वप्रागभावेति । स्वप्रागभावव्यतिरिक्तपूर्वकमित्युक्तौ विषयेणार्थान्तरता तदर्थं स्वविषयावरणेति । स्वविषयावरकान्धकारव्यावृत्त्यर्थं स्वनिवर्त्येति । विषयगताज्ञातताव्यावृत्त्यर्थं स्वदेशगतेति । मिथ्याज्ञानं व्यावर्तयितुं वस्त्वन्तरेति । अन्तरपदप्रयोजनं चिन्त्यम् । विवरणटीकानुसारेण पक्षविशेषणप्रयोजनं द्रष्टव्यम् । अथवा धर्म्यंशप्रमाणवृत्तेरिदमित्याकारा या अज्ञानानिवर्तिका या अपरोक्षत्वाय विवादेति विशेषणम् । रूप्यादिज्ञाने बाधवारणाय प्रमाणपदम् । स्वप्रागभावं स्वोत्पादकादृष्टं स्वप्रतिबन्धकादृष्टं विषयगतमज्ञातत्वं च व्युदसितुं साध्यविशेषणानि । हेतौ द्वितीयादिज्ञानेषु व्यभिचारवारणायाप्रकाशितेति । अर्थपदं तु स्पष्टीकरणार्थं दृष्टान्ते सौरालोकप्रदेशस्थ दीपप्रभाव्यावृत्त्यर्थमन्धकारेति । द्वितीयादिप्रभायां साध्यसाधनवैधर्म्यपरिहाराय प्रथमेति विशेषणम् । **अनुमाननिगमनार्थं इतीति** ॥ अनुमानसिद्धमर्थं निगमयति ॥ **ततश्चेति** ॥ अनुमानान्तरमाह ॥ **अपि चेति** ॥ अभावमानागम्यत्वं साधयितुमाह ॥

अभावो ह्यभावस्येति ॥ अभावाख्यानुपलब्धिरूपप्रमाणस्येत्यर्थः । तथाप्यभावप्रमाणागम्यत्वं कथमित्याशङ्क्य मानागम्यत्वादेवाभावमानागम्यत्वं सिद्ध्यतीत्याह ॥ **अज्ञानं चेति** ॥ अनुमानान्तरमप्याह ॥ **किं चेति** ॥ साध्ये देवदत्तनिष्ठेति प्रमाणज्ञानाभावविशेषणं न प्रमाणज्ञानस्य तस्यान्तःकरणसमवेतत्वेन देवदत्तगतत्वाभावात् । देवदत्तसंबन्धित्वमात्रविवक्षायां तु यज्ञदत्तनिष्ठदेवदत्तविषयकप्रमा प्रागभावातिरिक्तदेवदत्तीयघटप्रमाप्रागभावनिवर्तकत्वेन देवदत्तप्रमायां सिद्धसाधनत्वादिति केचिदाहुः । तन्न । पक्षे देवदत्तनिष्ठेत्यस्य प्रमाणज्ञानविशेषणत्वोक्त्ययोगात् । अतस्तार्किकरीत्यैवेदमुभयत्र प्रमाणज्ञानविशेषणमुपात्तमिति न कोऽपि दोष इति प्रतिभाति । पक्षे प्रमाभावातिरिक्तानाद्यज्ञानमादाय साध्यसिद्धिः । दृष्टान्ते तु देवदत्तीयप्रमाप्रागभावभिन्नयज्ञदत्तप्रमाप्रागभावमादायेति द्रष्टव्यम् । अत्र पक्षगतविशेषणकृत्यं पूर्ववत् । प्रमाणज्ञानमात्रपक्षीकारे यज्ञदत्तप्रमायां सिद्धसाध्यतातो देवदत्तनिष्ठेति विशेषणमिति द्रष्टव्यम् । साध्ये देवदत्तनिष्ठेति विशेषणमप्रसिद्धिवारणाय यज्ञदत्तप्रमायामभावातिरिक्तानादिनिवर्तकत्वासंमतेः । प्रमाणज्ञानाभावातिरिक्तेति विशेषणं प्रागभावमादाय सिद्धसाधनतावारणाय । पूर्वज्ञानं वा मिथ्याज्ञानं वादायसिद्धसाधनतापरिहारायानादेरिति ।

प० — विवरणोक्तमनुमानमाह ॥ **विवादेति** ॥ स्वप्रागभावेत्यादिसाध्यगतवस्त्वन्तरविशेषणचतुष्टयकृत्यं प्रमाणज्ञानप्रागभावेन तदुत्पादकादृष्टेन तत्प्रतिबन्धकादृष्टेन विषयगताज्ञातत्वरूपधर्मान्तरेण चार्थान्तरतावारणमिति वादावलीन्यायामृतयोर्व्यक्तम् । दृष्टान्ते प्रदीपप्रभायां तादृशवस्त्वन्तरमन्धकारः सिद्धः । तद्दृष्टान्तेनोक्तहेतुना सिध्यद्वस्त्वन्तरं किंरूपमित्यत आह ॥ **ततश्चेति** ॥ समानः एकः आश्रयः विषयश्च यस्य तदिति विग्रहः ॥ **अभावमानागम्यत्वादिति** ॥ अभावमानयोरगम्यत्वादित्यर्थः । उपलब्ध्यभावागम्यत्वात्प्रमाणागम्यत्वादिति हेतुद्वयं बोध्यं ॥ **अभावस्येति** ॥ उपलब्ध्यभावस्येत्यर्थः ॥ **परेणेति** ॥ ज्ञानाभाववादिनेत्यर्थः ॥ **न मानगम्यमिति** ॥ अविद्याया अविद्यात्वमिदमेव हि लक्षणं । मानाघातासहिष्णुत्वमसाधारणमिष्यत'' इति सुरेश्वरोक्तेरिति भावः ॥ **संप्रतिपन्नवत्** ॥ शुक्तिरूप्यादिवदित्यर्थः । तत्त्वप्रदीपोक्तमाह ॥ **विगीतमिति** ॥ देवदत्तनिष्ठो यः प्रमाप्रागभावः तदतिरिक्तानादेर्निवर्तकमिति साध्यार्थः । चैत्रनिष्ठप्रमाप्रागभावातिरिक्तस्य देवदत्तगतप्रमाप्रागभावस्य निवर्तकत्वेनार्थान्तरनिरासाय देवदत्तनिष्ठेत्युक्तिः । पूर्वज्ञाननिवर्तकत्वेनार्थान्तरनिरासायानादेरिति । भ्रान्ताव्यभिचाराय प्रमाणेति हेतुविशेषणम् । यज्ञदत्तप्रमाणज्ञाने च दृष्टान्ते देवदत्तनिष्ठप्रमाप्रागभावातिरिक्तस्यानादेर्यज्ञदत्तगतप्रमाप्रागभावस्य निवर्तकत्वेन साध्यं बोध्यम् । हेतोः पक्षधर्मताबलेन चानादिभावरूपं ज्ञाननिवर्त्यं किंचित्सिध्यति । तदेव चाज्ञानमिति भावः ॥

या०—साध्यविशेषोपादानेन सिद्धस्य धर्मविशेषस्य स्पष्टीकरणार्थं प्रमाणज्ञानमित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । वस्तुपूर्वकमित्युक्ते आत्मलक्षणवस्तु पूर्वकतयाऽर्थान्तरत्वं तदर्थं वस्त्वन्तरेति । आत्मभिन्न-पूर्वकमित्यर्थः । चक्षुरादिव्यावृत्त्यर्थं स्वदेशगतेति । अदृष्टादिकं व्यावर्तयितुं स्वनिवर्त्येति । उत्तरज्ञान-निवर्त्यपूर्वज्ञानव्यावृत्त्यर्थं स्वविषयावरणेति विशेषणम् । प्रागभावव्यावृत्त्यर्थं स्वप्रागभावेति । स्वप्राग-भावव्यतिरिक्तपूर्वकमित्युक्तौ विषयेणार्थान्तरता । तदर्थं स्वविषयावरणेति । स्वविषयावरकान्धकार-व्यावृत्त्यर्थं स्वनिवर्त्येति । विषयगताज्ञातताव्यावृत्त्यर्थं स्वदेशगतेति । मिथ्याज्ञानं व्यावर्तयितुं वस्त्व-न्तरेतीति विवरणटीकानुसारेण पक्षविशेषणप्रयोजनानि द्रष्टव्यानि । अथवा धर्म्यंशप्रमाणव्यावृत्तेरिद-मित्याकाराया अज्ञानानिवर्तकाया अपक्षत्वाय विवादेति विशेषणम् । रूप्यादिज्ञाने बाधवारणाय प्रमाणपदम् । स्वप्रागभावं स्वोत्पादकादृष्टं स्वप्रतिबन्धकादृष्टम् । विषयगतमज्ञातत्वं च व्युदसितुं साध्ये विशेषणानि । हेतौ च धारावाहिकद्वितीयादिज्ञानेषु व्यभिचारवारणायाप्रकाशितेति । अर्थपदं तु स्पष्टीकरणार्थम् । दृष्टान्ते सौरालोकप्रदेशस्थदीपप्रभाव्यावृत्त्यर्थमन्धकारेति । द्वितीयादिप्रभासु साध्य साधनवैधुर्यपरिहाराय प्रथमेति विशेषणम् ॥ **अभावो ह्यभावस्येति** ॥ अभावाख्यस्यानुपलब्धिरूप-प्रमाणस्येत्यर्थः । साध्ये देवदत्तनिष्ठेति प्रमाणज्ञानाभावविशेषणम् । न प्रमाणज्ञानस्य । तस्मादन्तः-करणसमवेतत्वेन देवदत्तसंबन्धित्वमात्रविवक्षायां तु यज्ञदत्तनिष्ठदेवदत्तविषयकप्रमाप्रागभावातिरिक्तदेव-दत्तीयघटप्रमाप्रागभावनिवर्तकत्वेन देवदत्तप्रमायां सिद्धसाधनादिति केचिदाहुः । तन्न । पक्षे देवदत्त-निष्ठत्वस्य प्रमाणज्ञानविशेषणत्वोक्त्ययोगात् । अतस्तार्किकरीत्यैवेदमुभयत्र प्रमाणज्ञानविशेषणमुपात्तमिति न कोऽपि दोष इति । पक्षेऽभावातिरिक्तानाद्यज्ञानमादाय साध्यसिद्धिर्दृष्टान्ते तु देवदत्तीयप्रमाप्रागभाव-भिन्नयज्ञदत्तप्रमाप्रागभावमादायेति द्रष्टव्यम् । अत्र पक्षगतविशेषणकृत्यं पूर्ववत् । प्रमाणज्ञानमात्र-पक्षीकारे यज्ञदत्तप्रमायां सिद्धसाध्यताऽतो देवदत्तनिष्ठेतिविशेषणमिति द्रष्टव्यम् । साध्ये देवदत्तनिष्ठेति-विशेषणमप्रसिद्धिवारणाय । यज्ञदत्तप्रमायामभावातिरिक्तानादिनिवर्तकत्वासम्मतेः । प्रमाणज्ञानप्राग-भावातिरिक्तेतिविशेषणं प्रागभावमादाय सिद्धसाधनतावारणाय । पूर्वज्ञानं मिथ्याज्ञानं वाऽऽदाय सिद्धसाधनतापरिहारायानादेरिति ॥

श्री०— **विवादगोचरापन्नमिति** ॥ गोचरशब्दो भावप्रधानः । विवादविषयत्वापन्न-मित्यर्थः । विमतमिति यावत् । प्रमाणज्ञानं प्रमाणजन्यं वृत्तिरूपं ज्ञानमित्यर्थः । प्रमाणज्ञानमित्ये-वोक्तौ द्वितीयादिज्ञानमादाय बाधः स्यात् । तत्र प्रथमज्ञानरूपवस्तुपूर्वकत्वे विद्यमानेऽपि तस्य वस्तुनः स्वविषयप्रकाशत्वेन तदावरणत्वाभावादतो विवादगोचरापन्नमित्युक्तम् । प्रथमज्ञानमित्यर्थः । स्वप्राग-

भावव्यतिरिक्तपदाभावे प्रागभावमादायार्थान्तरता स्यात् । स्वसत्तादशायां प्रतियोग्यजनकत्वेन स्वविषया- वरणत्वस्य प्रागभावे सत्त्वात् । स्वसत्तादशायां कार्यानुत्पादकत्वमेव हि स्वविषयावरणत्वम् स्वनिवर्त्यत्वं च स्वविरोधित्वमेव विवक्षितं न तु स्वजन्यध्वंसप्रतियोगित्वम् । येन प्रतियोग्यापत्तेः प्रागभावविप्रतिपत्तित्वेन प्रागभावध्वंसस्य प्रतियोगिरूपत्वात् । प्रागभावप्रतियोगिकध्वंसस्य स्वशब्दोक्तप्रति- योगिजन्यत्वाभावेन स्वजन्यध्वंसप्रतियोगित्वरूपस्वनिवर्त्यत्वस्य प्रागभावे अभावेन न तमादायार्थान्तरतेति शङ्का स्यादित्यवधेयम् । स्वविरोधित्वरूपं स्वनिवर्त्यत्वं च प्रागभावेऽप्यस्ति । यद्वा अभावाभावो भावव्या इति मते प्रागभावनिवृत्तेः प्रतियोग्यनन्यत्वप्रमाणज्ञानजन्यध्वंप्रतियोगित्वं प्रमाणज्ञानप्रागभावेऽस्त्येवा- स्तेनार्थान्तरतावारणाय तद्व्यतिरिक्तपदम् । स्वविषयावरणपदत्यागे स्वोत्पादकादृष्टमादायार्थान्तरता स्यात् । तस्य फलैकनाश्यत्वेन स्वनिवर्त्यत्वघटितोक्तसाध्यसद्भावादत उक्तं स्वविषयावरणेति । तस्योत्पत्त्यनुकूलत्वेन विषयावरणत्वाभावात् । स्वसत्तादशायां कार्यानुत्पादकप्रयोजकत्वस्यैव स्वविषया- वरणपदेन विवक्षितत्वात् । तथा च न तदादायार्थान्तरता । स्वनिवर्त्यपदपरित्यागे स्वप्रतिबन्धका- दृष्टमादायार्थान्तरता । तस्याप्युक्तविशेषणोपेतवस्त्वन्तरत्वात् । स्वनिवर्त्यपददाने तु नार्थान्तरता लोके प्रतिबन्धकनिवृत्त्यनन्तरमेव कार्योत्पत्तिदर्शनेन कार्येण प्रतिबन्धकनिवृत्त्यभावेन स्वनिवर्त्यत्वाभावात् । स्वदेशपदत्यागे विषयगताज्ञातत्वमादायार्थान्तरता स्यात् । अतः स्वदेशगतपदम् । तस्य विषयगतत्वा- देव प्रमाणज्ञानदेशभूतात्मगतत्वाभावात् । मिथ्याज्ञानमादायार्थान्तरतापरिहाराय वस्तुपदम् मिथ्याज्ञानस्यावस्तुत्वात्तेन तद्व्यावृत्तिः । अन्तरेति स्वरूपसङ्कीर्तनं नार्थान्तरादिव्यावृत्त्यर्थमिति न तत्कृत्यान्वेषणाय मनः खेदनीयमिति ज्ञेयम् । धारावाहिकद्वितीयादिज्ञानेषु व्यभिचारवारणाय हेतावप्रकाशितार्थपदम् । दृष्टान्ते सौगलोकप्रदेशस्थदीपप्रभायां साध्यवैकल्यादिपरिहारायान्धकार इत्युक्तम् । द्वितीयादिप्रभायां साध्यसाधनवैकल्यपरिहाराय प्रथमेत्युक्तमिति पदानां सार्थक्यं द्रष्टव्यम् । **अभावमानेति** ॥ अनुपलब्धिरूपषष्ठप्रमाणेत्यर्थः । सम्प्रतिपन्नवद्घटादिवत् । अभावस्यानुपलब्धि- रूपप्रमाणस्य । उक्तानुमानेऽसिद्धिं परिहरति ॥ **अज्ञानं चेति** ॥ न मानं वृत्तिः । किं नाम साक्षिणा गम्यमिति हृदयम् । **सम्प्रतिपन्नवदिति** ॥ यद्येन निवर्त्यं न तत्तेन गम्यं यथा प्रभानिवर्त्यान्धकारो न प्रभागम्य इत्यर्थः ॥ **विगीतमिति** ॥ अत्र विगीतपदाभावे द्वितीयादिप्रमाणज्ञानमादाय बाधः स्यात् देवदत्तनिष्ठद्वितीयादिप्रमाणज्ञानस्य देवदत्तनिष्ठपूर्वप्रमाणज्ञानप्रागभावातिरिक्तपूर्वप्रमाणज्ञाननिवर्तकत्वेऽपि तस्यानादित्वाभावात् । अतो विगीतपदम् । प्रथमं प्रमाणज्ञानमित्यर्थः । पक्षेऽनाद्यज्ञानमादाय साध्यपर्यवसानम् । दृष्टान्ते तु यज्ञदत्तप्रमाप्रागभावमादायेति विवेकः । पक्षेऽपि दृष्टान्तवदेव साध्य- पर्यवसानं बाधादेव न संभवतीति मन्तव्यम् ॥

च० — विवरणाभिहितमनुमानं दर्शयति ॥ **विवादेति** ॥ प्रकृतसाध्यतदभावकोटिकविमतिनिरूपितविषयतापन्नमित्यर्थः । धर्म्यंशगोचरप्रमाणमतेरिदमाकाराया अपक्षत्वाय विवादेति विशेषणम् । अत्र च विशेषादर्शनदशायामप्रमात्वावच्छिन्नधर्मिकप्रकृतसाध्यतदभावकोटिकसंदेहविषयतामादायाप्रमायां बाधवारणाय प्रकृतकोटिद्वयप्रकारतानिरूपितस्वसमानाधिकरणप्रमात्वावच्छिन्नविशेष्यताप्रत्यासत्त्या ज्ञानत्वावच्छिन्नस्य पक्षतावच्छेदकतां ध्वनयितुं भावसाधनल्युडन्तप्रमाणपदघटितज्ञानान्तोपादानम् । तुरीयानुमाने निदर्शनबोधकपदघटकप्रमाणपदमपि तादृशल्युडन्तम् । अत्र विवरणटीकोक्तदिशा आत्मपूर्वकतानियन्त्रितार्थान्तरतानिरसनाय वस्त्वन्तरेति । चक्षुरादिव्यावर्तनाय स्वदेशगतेति । अदृष्टमपहस्तयितुं स्वनिवर्त्येति । उत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञानविधूननाय स्वविषयावरणेति । स्वप्रागभावव्यावृत्त्यर्थं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तेति । स्वप्रागभावव्यतिरिक्तपूर्वकमित्युक्तौ विषयेणार्थान्तरतातदर्थं स्वविषयावरणेति स्वविषयावरकान्धकारापाकरणाय स्वनिवर्त्येति । विषयगताज्ञाततानिराकरणाय स्वदेशगतेति । मिथ्याज्ञानं व्यावर्तयितुं वस्त्वन्तरेति साध्यविशेषणप्रयोजनान्यवसेयानि । रूप्यादिज्ञाने बाधवारणाय प्रमाणपदम् । स्वप्रागभावं स्वोत्पादकादृष्टं विषयगतमज्ञातत्वं (च) निरसितुं साध्यविशेषणानीत्यपि कल्पान्तरं निनिबध्नन्ति । हेतुशरीरे धारावाहिकद्वितीयादिज्ञानेष्वनैकान्त्यवारणायाप्रकाशितेति । निदर्शने सौरालोकसन्निकृष्टप्रदीपप्रभाव्यावर्तनायान्धकारेति । द्वितीयादिप्रभासु साध्यवैकल्यनिरासाय प्रथमेति विशेषणम् ॥ **अभावो ह्यभावस्येति** ॥ अभावग्राहकानुपलब्धिरूपप्रमाणस्येत्यर्थः । भट्टदिशेदम् । न्यायनयदिशाऽऽह ॥ **प्रत्यक्षस्येति** ॥ मानगम्यमिति भावसाधनोऽयं ल्युट् । प्रमितिविषय इत्यर्थः । माननिवर्त्यत्वात् प्रमितिजन्यध्वंसप्रतियोगित्वात् । संप्रतिपन्नवत् शुक्तिरूप्यसंसर्गवत् । चित्सुखोक्तमनुमानमुदाहरति ॥ **किं चेति** ॥ विमतिधर्मिनावच्छेदकं स्फोरयितुं ज्ञानान्तोपादानम् । प्रागभावनिवर्तकतानियन्त्रितार्थान्तरत्वादिविधूननायातिरिक्तान्तं अतिरिक्तपदार्थतावच्छेदकीभूतभेदीयप्रतियोगितायां व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वनिवेशान्न द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदमादाय सिद्धसाधनतावकाशः । प्रतियोगिताव्यधिकरणत्वं वा भेदे निवेशनीयम् । अप्रसिद्धविशेषणतानिरासाय निष्ठान्तं प्रागभावविशेषणम् । यज्ञदत्तीयप्रमाप्रागभावमादाय निदर्शने साध्यस्य सूपपादत्वात् पूर्वोत्पन्नज्ञानादिनिवर्तकत्वापादितार्थान्तरतावारणायानादीति । भ्रान्ताव्यभिचाराय प्रमाणेति हेतुविशेषणम् । अद्वैतिनमेतस्याः साक्षिरूपतयाऽनादित्वेन तत्प्रागभावमादाय साध्यपर्यवसानासंभवादिति भावः । पक्षे साध्यपर्यवसानं त्वज्ञानेनैवेति भावः ।

सु० — त्वदुक्तमर्थं न जानामीति व्यवहारान्यथाऽनुपपत्तिरपि भावरूपाज्ञानसद्भावे मानम् । न च प्रमाणतो न जानामीत्येवं परतया व्यवहारोपपत्तिः । त्वदुक्तेऽर्थे प्रमाणज्ञानं

मम नास्तीत्यस्य विशिष्टविषयज्ञानस्य प्रमाणत्वात् । तद्विशेषणतयाऽर्थस्यापि प्रमाणेनाधिगमात्स्ववचनव्याघातापत्तेः । एतदतिरिक्तप्रमाणज्ञानं मम त्वदुक्तेऽर्थे नास्तीति च वदतो वचनव्याघातदोष एव । अस्यापि ज्ञानस्य पूर्ववदेव प्रमाणत्वात् । न च प्रमाणेन सामान्यतोऽर्थस्याधिगमेऽपि विशेषानधिगमाददोषः । विशेषस्याप्यधिगमानधिगमयोः पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तेः । ननु भावरूपमप्यज्ञानं ज्ञाननिरस्यमभ्युपगम्यते भवद्भिः । तत्कथं ज्ञायमानेऽर्थे न जानामीति व्यवहारः । मैवम् । अस्मन्मतेऽज्ञानस्य साक्षिवेद्यतया प्रमाणाबोध्यत्वात् । प्रमाणज्ञानोदयात्प्राक् चाज्ञानविशेषितोऽर्थः साक्षिसिद्धोऽज्ञात इत्यनुवादगोचरो भवति । भवति च प्रश्नार्हः ॥ किञ्च विशुद्धब्रह्मात्मनि शुक्तिकायां चाहङ्काररजताद्यध्यासस्यार्थज्ञानात्मकस्य मिथ्याभूतस्य मिथ्याभूतमेव किञ्चिदुपादानमन्वेषणीयम् । सत्योपादानकत्वे कार्यकारणस्वभावतयाऽध्यासस्यापि सत्यत्वप्रसङ्गात् । तस्यापि मिथ्योपादानस्य सादित्वे तथाविधोपादानान्तरकल्पनाप्रसङ्गादनाद्येव तन्मिथ्योपादानमिति कल्पनीयमिति मिथ्याध्यास एव तथाविधाज्ञानोपादानकारणमन्तरेणानुपपद्यमानस्तत्कल्पयतीति ॥ किञ्च ज्ञानाद्बन्धनिवृत्तिश्रवणाद्यन्यथाऽनुपपत्तिरपि बन्धोपादानाज्ञाने प्रमाणम् ।

वा० — विवरणोक्तां चित्सुखेन समर्थितामर्थापत्तिमाह ॥ **त्वदुक्तमिति** ॥ **प्रमाणत्वादिति** ॥ यथार्थज्ञानत्वेन तस्यापि प्रमाणतादित्यर्थः । ननु प्रमाणतो न जानामीत्यस्यैतदज्ञानत्वग्राहिप्रमाणज्ञानव्यतिरिक्तप्रमाणज्ञानं नास्तीत्यर्थोऽतो न व्याघात इत्यत एवंविधज्ञानस्यैव पूर्वनिर्दिष्टातिरिक्तप्रमाणत्वादेतदविषयत्ववचनं व्याहतमेवेत्याह ॥ **एतदिति** ॥ **पूर्वोक्तेति** ॥ अवगतेऽवगतत्वादेवानवगते तु कारणाभावादेव सुतरां ज्ञानाभावप्रतिपत्त्ययोग इति पूर्वोक्तदोषानिवृत्तेरित्यर्थः ॥ **नन्विति** ॥ तथा च मां प्रत्युक्तव्यवहारान्यथाऽनुपपत्तिर्भावरूपाज्ञानपक्षेऽपि समेति तदङ्गीकारोऽपि न युक्तः इत्याशयः । नाज्ञाननिवर्तकं प्रमाणज्ञानं तद्बोधकं यच्चाज्ञानबोधकं साक्षिचैतन्यं तन्निवर्तकं तत्साधकत्वादिति परिहरति ॥ **मैवमिति** ॥ यत एवं पूर्वं प्रमाणज्ञानं न वृत्तं साक्षिणा चाज्ञानविशिष्टतयाऽर्थो विषयीकृतोऽतोऽनुवादप्रश्नौ घटेते इत्याह ॥ **प्रमाणेति** ॥ विवरणोक्तमर्थापत्त्यन्तरं चाह ॥ **किं चेति** ॥ **अर्थज्ञानात्मकस्येति** ॥ परमताद्वैलक्षण्यप्रदर्शनं निरालम्बनज्ञानायोगादिति भावः । अन्यथोपपत्तिं निरस्यति ॥ **सत्येति** ॥ कार्यकारणशब्दौ परिणामतद्धेतुपरौ तदनादित्वसिद्धिरपि लाघवतर्कानुगृहीततदर्थापत्त्यैवेत्याह ॥ **तस्यापीति** ॥ **तथाविधेति** ॥ अनादिभावरूपेत्यर्थः ॥ तदुक्तार्थापत्त्यन्तरमाह ॥ **किं चेति** ॥

स०— अर्थापत्तिमप्याह ॥ **त्वदुक्तमर्थमिति** ॥ अत्र त्वदुक्तमर्थमित्यनुवादबलेन तद्विषकज्ञानसिद्धेर्न ज्ञानाभावविषयकत्वमस्य कल्पनीयमिति भावः । पूर्वपक्ष्याशयमनूद्य दूषयति ॥ **न चेत्यादिना** ॥ त्वदुक्तमर्थं न जानामीति यदिदं ज्ञानं तत्तावत्प्रमाणमेव यथार्थानुभवत्वात् । तथा चैतज्ज्ञानविषयान्तर्गततयैतद्विषयभूतस्यार्थस्यापि प्रमाणज्ञातत्वात् तन्निषेधे स्ववचनविरोध इत्याह ॥ **त्वदुक्तेर्थे इति** ॥ **विशिष्टविषयज्ञानस्येति** ॥ व्यवहारजनकत्वेनावश्यकस्येत्यर्थः । एवमग्रेऽपि ॥ **एतदतिरिक्तेर्थे इति** ॥ तत्राप्येवंविधज्ञानस्य पूर्वनिर्दिष्टादतिरिक्तप्रमाणत्वादेव तदविषयत्ववचनं व्याहतमित्यर्थः । ननु सामान्यतः प्रमितस्य विशेषतोधिगमाभावान्न व्याहतिरित्यत आह ॥ **न च प्रमाणेन सामान्यत इति** ॥ **अदोष इति** ॥ तथाच विशेषाधिगमाभावविषयत्वेनैव व्यवहारोपपत्तिरिति भावः ॥ **पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तेरिति** ॥ विशेषाधिगमेन तदभावविषयत्वं व्याघातात् । तदनधिगमे तु सुतराम् । तदवच्छिन्नस्य ज्ञानलक्षणप्रतियोगिनो ज्ञातुमशक्यत्वात् । न हि विशेषरूपानवच्छेदकाज्ञाने तदवच्छिन्नाधिगमरूपप्रतियोगिज्ञानं संभवतीति भावः । ननु त्वन्मतेऽपि कथं ज्ञायमानेऽर्थे न जानामीति व्यवहारो यावता ज्ञानाभाववदज्ञानमपि ज्ञाननिवर्त्यमेवेति चोदयति ॥ **नन्विति** ॥ न तत्राज्ञाननिवर्तकं प्रमाणज्ञानं तद्बोधकमपि तु साक्षिचैतन्यम् । न च तदज्ञाननिवर्तकं तत्साधकत्वादिति परिहरति ॥ **नैवमिति** ॥ नन्वज्ञानावच्छेदकस्यार्थस्य प्रमाणाबोध्यत्वे बुद्धावनारोहात्कथं त्वदुक्तमर्थमित्यनुवादगोचरता । तत्रार्थे किं मानमिति प्रश्नार्हताचेत्यत आह ॥ **प्रमाणज्ञानोदयादिति** ॥ अज्ञानावच्छेदकतया प्रतीयमानोऽर्थः साक्षादेव साक्षिभास्यो न प्रमाणव्यवधानमपेक्षत इत्युक्तत्वादिति भावः । अर्थापत्त्यन्तरं विवरणोक्तं प्रमाणयति ॥ **किं चेति** ॥ अहङ्कारादितदवभासयोर्मिथ्यात्वासिद्धेः कथं तदनुपपत्त्या ज्ञानसिद्धिरितीत्याशङ्क्य तात्पर्यमाह ॥ **विशुद्धेति** ॥ ज्ञानस्यैवाध्यासो नार्थस्येति मतं निरस्यति ॥ **अर्थज्ञानेति** ॥ निरालम्बनज्ञानायोगात् अर्थोऽप्यध्यस्त इति भावः । समीचीनज्ञानवद्यथार्थत्वात् नाध्यासत्वमित्याशङ्कायामाह ॥ **मिथ्याभूतस्येति** ॥ मिथ्यात्वानुपपत्त्या मिथ्याभूतमुपादानमेष्टव्यमित्युक्तम् । तत्रान्यथोपपत्तिं निरस्यति ॥ **सत्योपादानत्व इति** ॥ मृज्जस्य घटस्य मृदात्मतावत्सत्योपादानस्य सत्यत्वं स्यादित्यर्थः । किं तदुपादानं सादि उतानादि । नाद्योऽनवस्थानात् । नान्त्यः तत्र प्रमाणाभावादित्याशङ्क्य कल्पनालाघवादनाद्येव तदित्याह ॥ **तस्यापीति** ॥ तथापि कथमज्ञानसिद्धिस्तत्राह ॥ **तस्येति** ॥

प०— **इतिव्यवहारान्यथानुपपत्तिरिति** ॥ अस्य व्यवहारस्य ज्ञानाभावपरत्वे प्रतियोगिभूतज्ञानावच्छेदकार्थस्य ज्ञानद्वारा ज्ञातत्वाज्ञातत्वाभ्यां तथा व्यवहारायोगात् । भावरूपाज्ञानपक्षे प्रागुक्तदिशोपपत्तिरिति भावः । ननु त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यत्र प्रतियोगिभूतज्ञानावच्छेदक-

तयार्थस्यावगमेऽपि प्रमाणजन्यार्थगोचरज्ञानाभावेन तादृशज्ञानाभावविषयत्वेन वा सामान्यस्य ज्ञातत्वेऽपि तद्विशेषज्ञानाभावविषयकत्वेन वा न जानामीतिव्यवहारोयुक्त इत्याशङ्कयाद्यं निराह ॥ **न च प्रमाणत इति** ॥ **एतदिति** ॥ त्वदुक्तेऽर्थे ममप्रमाणज्ञानंनास्तीत्येतदतिरिक्तेत्यर्थः । द्वितीयमाशङ्कय निराह ॥ **न च प्रमाणेनेति** ॥ अविद्या नेति वादी शङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ भवद्भिरद्वैतवादिभिरित्यर्थः । सत्यमेव तथापि न जानामीत्यज्ञानानुभवः साक्षिरूप एव । स च भावरूपाज्ञानप्रत्यक्षवादे त्वित्यादिनोक्तदिशा नाज्ञानविरोधी किंतु प्रमाणज्ञानमेव तथा । तथाचाज्ञानावच्छेदकतया साक्षिणा ज्ञायमानेऽप्यर्थे न जानामीति व्यवहारो युक्त एवेत्याहाद्वैती ॥ **अस्मन्मत इति** ॥ अज्ञानस्येति विभागः । भ्रमरूपकार्यान्यथानुपपत्तिश्च प्रमाणमित्याह ॥ **किञ्च विशुद्धेति** ॥ तन्मतेऽर्थतद्धियोरप्यारोपितत्वादुक्तमर्थज्ञानात्मकस्येति ॥ **अध्यासस्यापीति** ॥ भावे कर्मणि च निष्पन्नोऽयं शब्दः । अध्यस्तस्य तद्भ्रान्तेश्चेत्यर्थः । इतिशब्दः त्वदुक्तमर्थमित्यादिनोक्तदृष्टार्थापत्तिद्वयोक्तिसमाप्तौ ॥ **श्रवणेति** ॥ तस्यामिथ्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति श्रवणेत्यर्थः । आदिपदेन ज्ञानान्मोक्षश्रवणाद्यनुपपत्तिग्रहः ॥

या० — **त्वदुक्तमर्थमिति** ॥ अत्र त्वदुक्तमर्थमित्यनुवादबलेन तद्विषयकज्ञानसिद्धेर्न ज्ञानाभावविषयकत्वमस्य कल्पनीयमिति भावः ॥ **विशिष्टविषयज्ञानस्येति** ॥ व्यवहारजनकत्वेनावश्यकस्येत्यर्थः । एवमग्रेऽपि ॥ **अदोष इति** ॥ तथा च विशेषाधिगमानधिगमाभावविषयकत्वेनैव व्यवहारोपपत्तिरिति भावः ॥ **पूर्वोक्तदोष इति** ॥ विशेषाधिगमेन न तदभावविषयकत्वम् । व्याघातात् । तदनधिगमे तु सुतरां तदवच्छिन्नस्य ज्ञानलक्षणप्रतियोगिनो ज्ञातुमशक्यत्वात् । न हि विशेषरूपावच्छेदकाज्ञाने तदवच्छिन्नाधिगमरूपप्रतियोगिज्ञानं संभवतीति भावः । नन्वज्ञानावच्छेदकस्यार्थस्य प्रमाणाबोध्यत्वे तस्य बुद्धावनारोहात्कथं त्वदुक्तमर्थमित्यनुवादगोचरता तत्रार्थे किं मानमिति प्रश्नार्हता चेत्यत आह ॥ **प्रमाणज्ञानोदयादिति** ॥ अज्ञानावच्छेदकतया प्रतीयमानोऽर्थः साक्षादेव साक्षिभास्यो न प्रमाणव्यवधानमपेक्षत इत्युक्तत्वादिति भावः ॥

श्री० — **एवं परतयेति** ॥ त्वदुक्तार्थे प्रमाणज्ञानाभावविषय एवायं व्यवहारो न भावरूपाज्ञानविषय इत्यन्यथोपपत्तिरिति भावः ॥ **विशिष्टविषयज्ञानस्येति** ॥ त्वदुक्तार्थविशिष्टप्रमाणज्ञानाभावविषयकस्य ज्ञानस्येत्यर्थः ॥ **तद्विशेषणतयेति** ॥ साक्षादेतद्विशिष्टज्ञानविषयीभूतःप्रमाणज्ञानाभाव एव । तत्रावच्छेदकतया विशेषणत्वेनार्थोऽप्यधिगम्यत एवातस्तत्र प्रमाणज्ञानाभावोक्तौ स्ववचनव्याघात इत्यर्थः ॥ **एतदतिरिक्तेति** ॥ त्वदुक्तेऽर्थे प्रमाणज्ञानं मम नास्तीति विशिष्टविषयज्ञानरूपं यत्प्रमाणज्ञान-

मेतदतिरिक्तप्रमाणज्ञानाभावविषयस्यापि ज्ञानस्य प्रमाणत्वादत्र च परम्परया त्वदुक्तार्थस्यापि विशेषणतया भानात्तत्र प्रमाणज्ञानाभाववचनं पुनः स्वव्याहतमित्यर्थः ॥ **विशेषानधिगमादिति** ॥ त्वदुक्तार्थे विशेषाधिगमाभावविषय एवायं व्यवहार इति भावः ॥ **पूर्वोक्तेति** ॥ विशेषाधिगमाभावप्रतियोगिभूतो विशेषाधिगमस्तदवच्छेदकीभूतविशेषाधिगमे न तदभावज्ञानम् । व्याघातात् । अनधिगमे तु सुतराम् । विशेषरूपावच्छेदकाज्ञाने तदवच्छिन्नाधिगमरूपप्रतियोगिज्ञानाभावेन तदभावज्ञानं न संभवतीत्यर्थः । सिद्धान्ती मायावादिनं प्रति शङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ भवद्भिर्मायावादिभिः । त्वदुक्तमर्थं न जानामीति व्यवहारस्य ज्ञानाभावविषयत्वेऽस्माभिरभिहितेऽर्थेन सहानुभूयमानत्वादज्ञानं न ज्ञानाभाव इत्युक्तम् । इदं दूषणं भावरूपाज्ञानवादेऽपि समानम् भावरूपाज्ञानावच्छेदकतयाऽर्थस्यापि ज्ञातत्वात् ज्ञायमानेऽर्थे कथं न जानामीति भावरूपाज्ञानव्यवहारइत्यर्थः । पूर्वपक्षी मायावादी परिहरति ॥ **मैवमिति** ॥ वृत्तिरूपप्रमाणाविषयत्वादित्यर्थः । यद्यज्ञानं वृत्तिरूपप्रमाणविषयः स्यात्तर्ह्यर्थस्याप्युक्तरीत्या तद्विषयतयाऽधिगतत्वात्तत्राज्ञानं विरुद्धं स्यात् । वृत्तेरज्ञानविरोधित्वात् । न चैवम् । किं नामार्थावच्छिन्नस्याज्ञानस्य साक्षिवेद्यत्वाङ्गीकारादिति भावः । नन्वज्ञानावच्छेदकीभूतार्थस्य प्रमाणाबोध्यत्वे तस्य बुद्धावनारोहात्कथं त्वदुक्तमर्थमित्यनुवादः । त्वदुक्तार्थे किं मानमिति प्रश्नश्च कथमुपपद्यत इत्यत आह ॥ **प्रमाणज्ञानोदयात्प्रागिति** ॥ **अज्ञानविशेषित इति** ॥ अज्ञानविशेषणीभूत इत्यर्थः । तथाच प्रमाणप्रवृत्त्यभावदशायामप्यर्थेन सहैवाज्ञानस्य सदा साक्षिणाऽनुभूयमानत्वेन विरोधाभावादित्यर्थः । तथा चाज्ञानावच्छेदकीभूतार्थस्य तदा सिद्धत्वाङ्गीकारादनुवादादिकं युक्तमिति भावः । अध्यासरूपकार्यान्यथाऽनुपपत्त्याऽपि भावरूपाज्ञानसिद्धिरित्याह ॥ **किञ्चेति** ॥ निवर्तकमित्यङ्गीकारादिति भावः ।

इतिशब्दो दृष्टार्थापत्तिद्वयोक्तिसमाप्तौ ।

च० — विवरणोक्तां चित्सुखेन समर्थितामर्थापत्तिमपि तत्र प्रमाणयति ॥ **त्वदुक्तमिति** ॥ अत्र त्वदुक्तमर्थमित्यनुवादबलेन तद्विषयकज्ञानसिद्धेर्न ज्ञानाभावविषयकत्वमस्य कल्पनीयमिति भावः । त्वदुक्तार्थगोचरप्रमात्वावच्छिन्नाभावालम्बन एव तादृशव्यवहार इत्याशङ्क्य निषेधति ॥ **न चेति** ॥ **प्रमाणत इति** ॥ ल्युट् भावसाधनः तृतीयान्ताद्धात्वर्थान्वय्यभेदार्थस्तसिः प्रमाणज्ञानं प्रमाणत्वादित्युत्तरग्रन्थानुरोधात् ॥ **विशिष्टविषयज्ञानस्येति** ॥ विषयिताप्रत्यासत्त्या त्वदुक्तार्थविशेषितं यत्प्रमारूपज्ञानमनुयोगिताप्रत्यासत्त्या तद्विशेषिताभावविषयकस्येत्यर्थः । प्रमाणत्वात् विशेष्यताव्यधिकरणाप्रकारकत्वात् । तद्विशेषणतया अभावविशेषणीभूतज्ञानविशेषणतया । प्रमाणेनावगमात् प्रमित्या विषयीकरणात् ॥ **स्ववचनेति** ॥ तादृशव्यवहारहेतुभूतोक्तज्ञानस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतत्वदुक्तार्थविषयकप्रमात्वाक्रान्ततया

तद्धर्मावच्छिन्नसमवधाने तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपविषयबाधादिति भावः । त्वदुक्तेर्थे प्रमाणज्ञानं मम नास्तीति व्यवहारहेतुभूतज्ञानातिरिक्ततादृशज्ञानाभाव एव विषयोस्त्वित्याशङ्क्योक्ततादवस्थ्यमाह ॥ **एतदतिरिक्तेति** ॥ **अस्यापि ज्ञानस्येति** ॥ तादृशज्ञानातिरिक्तत्वघटितधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयकज्ञानस्यापि तादृशप्रतियोगितावच्छेदकाक्रान्ततया तद्धर्मावच्छिन्नसमवहिते तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपविषयबाधतादवस्थ्यादिति भावः । विशेषधर्मप्रकारकतादृशार्थधर्मिकप्रमात्वावच्छिन्नाभावालम्बन एव तादृशव्यवहार इत्याशयः ॥ **पूर्वोक्तेति** ॥ तादृशाभावधीहेतुभूतस्य विशेषधर्मप्रकारकत्वघटितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नगोचरज्ञानस्य हेतुभूतविशेषधर्मावगतौ न तदभावविषयकत्वं तदनवगतौ तु सुतरां कारणाभावाधीनप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नज्ञानानुत्पादेन तादृशाभावधीविरह इति भावः । ननु विषयावच्छिन्नज्ञानगोचरज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकतावच्छेदकीभूतविषयावगाहिज्ञानत्वाक्रान्ततया ज्ञाने विषयावच्छिन्नावगाहिस्वसमवधानकालीनज्ञानगोचरताया एव दुरुपपादतया कथं तादृशव्यवहारः सङ्गच्छतामित्याशङ्क्य तन्निवर्तकतावच्छेदककोटौ वृत्तित्वस्यापि निवेशोपगमेन वृत्तित्वघटिततदवच्छेदकानाक्रान्ततया न क्षतिरिति समाधित्सते ॥ **नन्वित्यादि** ॥ **अज्ञानविशेषित इति** ॥ स्वनिरूपितविषयताप्रत्यासत्त्येति पूरणीयम् । अज्ञानावच्छेदकतया साक्षिणा विषयेऽवगाढत्वे प्रमाणव्यवधाननैरपेक्ष्यादित्यभिहितत्वादिति भावः । अर्थापत्त्यन्तरमाह ॥ **किं चेति** ॥ **अध्यासस्यापीति** ॥ भावसाधनघञन्तोयं विपर्यासवचनः कर्मसाधनघञन्तश्च विपर्यस्तवचन इति विपर्यासस्य विपर्यस्तस्य चेत्यर्थः ।

सु०— तदेवं प्रत्यक्षादिप्रमाणतः सिद्धमज्ञानं न तावदनात्मनि सम्भवति । प्रमाणप्रयोजनयोरभावात् । अतः परिशेषादात्मन्येवाज्ञानमङ्गीकरणीयम् । तत्कथमुच्यतेऽज्ञानाभावत इति ।

वा०— यदर्थं प्रमाणसिद्धत्वोपपादनं तदिदानीं वदति ॥ **तदेवमिति** ॥ **प्रमाणेति** ॥ इदं नीलमनेनावृतमिति हि प्रत्यक्षेण ग्रहीतव्यम् । तच्च नीले गृहीते विरोधादनवगते च सुतरामेतादृशावरणानुभवायोगः । न च नीलावगमकालेऽज्ञानावरणासंभवेऽपि विमतं नीलं पूर्वमावृतमिदानीमवगतत्वात्सम्मतवदित्यनुमानात्पूर्वकालीनावरणसिद्धिरिति वाच्यम् । इदानीमवगतत्वमात्रस्य हेतुत्वे धारावाहिकद्वितीयादिज्ञानावगते इदानीमवगतत्वसत्त्वेऽपि पूर्वकालावृतत्वाभावेन व्यभिचारात् । इदानीमेवावगतत्वस्य हेतुत्वे चेदानीमेवावगतत्वेन प्रागनवगतत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ चैतत्सिद्धिरितीतरेतराश्रयेणासिद्ध्यापत्तेः । न च तर्हि पूर्वापरकालसम्बन्धिविषयकप्रत्यभिज्ञाया मध्येऽनवगतिमन्तरेणानुपपत्त्या मध्ये आवृतत्व-

सिद्धिरिति वाच्यम् । सदा स्फुरत्यप्यात्मनि सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञाया दर्शनेन तस्या मध्येऽनवगत्यसाधकत्वात् । न च तर्ह्यभिज्ञाप्रत्यभिज्ञयोर्मध्येऽर्थावगमे तदवगमस्य स्मृतिप्राप्तेस्तदभावेन मध्ये आवृतत्वसिद्धिरिति वाच्यम् । अनुभूयमाने स्मृतिनियमाभावेन मध्ये उत्पन्नज्ञानानामस्मरणोपपत्तेः । न च त्वदुक्तमर्थं न जानामीति विषयसंबन्ध्यज्ञानानुभवात्संबन्धस्य चावरकत्वरूपस्यैवात्मनि दृष्टतयाऽज्ञानस्यापि विषयेण स एव संबन्ध इति कथं तदपलाप इति वाच्यम् । साक्षिचैतन्येन स्वस्मिन्नध्यस्तानामज्ञानविषयतत्संबन्धानामनुभवाङ्गीकारात्संबन्धश्चाज्ञानविषययोः कार्यकारणभावो नावरणाव्रियमाणत्वरूपोऽध्यस्तस्यावरणायोगात् । प्रतीतकाले तावदावरणं व्याहतमप्रतीतकाले स्वयमेव नास्ति द्विचन्द्रादिवदध्यस्तस्य प्रतीतिमात्रशरीरत्वात् । यद्यध्यस्तमप्याव्रियते तर्हि तस्य मानागोचरत्वेन तदावरणानिवृत्तेस्तत्प्रतिभास एव न स्यात् । प्रमाणगम्यं हि वस्तु परमार्थत्वादप्रतीयमानमपि तिष्ठतीति कथञ्चिदाव्रियेत माननिवर्त्यमध्यस्तं तु कथं नामाव्रियेत । तस्मान्नास्त्यनात्मावरणे प्रमाणम् । नापि प्रयोजनम् । प्रसक्तप्रकाशप्रतिबन्धकस्यैव सर्वत्रावरणप्रयोजनत्वात् । अनात्मनि च स्वतो वा प्रमाणबलाद्वा चैतन्यबलाद्वा प्रकाशप्रसक्तेर्वक्तव्यतया जडत्वेनाद्यस्य प्रकारस्य माननिवर्त्यस्यावरणस्य तत्प्रतिबन्धकत्वायोगेन द्वितीयस्य चैतन्यावरणादेव कार्योपपत्तावनात्मनि पृथगावरणकल्पनावैयर्थ्येन तृतीयस्य च निरस्ततया प्रकाशप्रसक्तेरभावान्न तत्प्रतिबन्धः प्रयोजनमिति प्रमाणप्रयोजनयोरभावान्नानात्मन्यज्ञानं संभवतीति भावः । एवं च प्रमाणसिद्धाज्ञानापलापायोगादनात्मपक्षस्य चोक्तरीत्याऽनुपपन्नत्वादात्माश्रितत्वतद्विषयकत्वपक्षमङ्गीकृत्य तद्दूषणमविद्याविचित्रशक्त्या स्वप्रकाशस्याप्यावरणमिति कथञ्चित्परिहर्तव्यमित्याह ॥ **अत इति** ॥ अनेनाक्षेप्यं मूलं दर्शयति ॥ **तदिति** ॥

स०— प्रमाणप्रयोजनयोरिति ॥ अहमज्ञ इत्यादि प्रत्यक्षादिप्रमाणस्य अनात्मनि प्राप्तप्रकाशरूपप्रतिबन्धरूपावरणाभावेन तत्कार्यविक्षेपासंभवात् । प्रयोजनस्याप्यभावादित्यर्थः ॥

या०— प्रमाणप्रयोजनयोरिति ॥ तथा हि । न तावदज्ञानस्यानात्मावरकत्वे प्रमाणमस्ति । तत्किं प्रत्यक्षमुतानुमानमाहोस्विदर्थापत्तिः । आद्येऽपि किमनात्मन्यधिगते आवरणमधिगम्यतेऽथवाऽनधिगते । नाद्यः । नीलार्थेऽवगते तदवगमविरोधादेव तत्रावरणस्यावगन्तुमशक्यत्वात् । न द्वितीयः । नीलप्रत्ययाभावे तदावरणस्य सुतरां प्रत्येतुमशक्यत्वात् । नापि द्वितीयः । तत्प्रतिबद्धलिङ्गाभावात् । न च विमतं पूर्वमावृतमिदानीमवगतत्वात्सम्मतवदित्यनुमानमस्तीति वाच्यम् । धारावाहिकविज्ञानगम्ये इदानीमवगतत्वसत्त्वेऽपि पूर्वमावृतत्वाभावेन व्यभिचारित्वात् । न च तत्राप्युत्तरकालवैशिष्ट्यस्य पूर्वम-

ज्ञातत्वान्न व्यभिचार इति वाच्यम् । तथाऽपि विशेष्यभूतार्थे व्यभिचारात् । इदानीमेवावगतत्वं हेतुरस्त्विति चेन्न । इदानीमेवावगतत्वे सिद्धे प्रागनधिगतत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ चेदानीमेवावगतत्वसिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात् । नापि तृतीयः । अनात्मन्यज्ञानं विना कस्याप्यनुपपत्त्यभावात् । ननु पूर्वापरकालसम्बन्धिविषयिणी तावत्प्रत्यभिज्ञा दृष्टा । सा च मध्येऽनवगतिमन्तरेण नोपपद्यते । अन्यथा तत्रापि प्रत्यभिज्ञाप्रसङ्गादिति चेन्न । प्रत्यभिज्ञाया धारावाहिकज्ञानगम्येऽनात्मनि च सदावगते आत्मनि च दर्शनेनानवगत्यनापेक्षकत्वात् । ननु तथाऽपि पूर्वमवगत्यङ्गीकृतौ तद्विनाशे संस्कारस्यावश्यम्भावात्तन्मूला स्मृतिः स्यान्न च साऽस्तीत्यस्मरणमेवानवगतिकल्पकमस्त्विति चेन्न । अवगतेऽप्युपलब्धतृणादिवदस्मरणसंभवात् । न चाज्ञातो घट इत्यनुभवात्साक्षिणैवानात्मन्यज्ञानसिद्धिः । तत्र साक्षिणा स्वाध्यस्ताज्ञानस्यैव प्रतीयमानत्वाङ्गीकारात् । यथा लौहित्यमुखयोः स्फटिकप्रतिबिम्बितयोः परस्परसम्बन्धः प्रतिभासते लोहितं मुखमिति, तथा ज्ञानात्मनोरात्मन्यध्यासात्परस्परसम्बन्धप्रतिभासोपपत्तेः । तस्मान्नास्त्यनात्मन्यावरणे प्रमाणम् । नापि प्रयोजनम् । स्वयमेव प्रकाशविहीनत्वाज्जडस्य । निष्पादितक्रिये च कर्मण्यविशेषाधायिनः साधनस्य साधनन्यायातिपातन्यायादावृतरूपेऽनात्मन्यज्ञानावरणलक्षणमतिशयं कथमादध्यादिति विवरणोक्तरीत्या प्रमाणप्रयोजनयोरभावादित्याशयः ॥

श्री०—**प्रमाणेति** ॥ जडेऽज्ञानसद्भावे प्रमाणस्य प्राप्तप्रकाशप्रतिबन्धरूपप्रयोजनस्य चाभावादित्यर्थः ।

च०— **प्रमाणप्रयोजनयोरिति** ॥ अज्ञानस्यानात्मावरकतायां प्रत्यक्षं प्रमाणत्वेन दुर्निरूपम् । अनात्मन्यगृहीते तन्निरूपितावरणत्वस्य गृहीतेऽपि विरोधात्तस्य दुर्ग्रहत्वात् । इदं प्रागावृतं सांप्रतमवगतत्वादिति तु धारावाहिकद्वितीयादिस्थलेऽनैकान्तिकम् । इदानीमेवावगतत्वं त्वितरेतराश्रयत्वादिदूषितम् । अनात्मज्ञानं विना कस्याप्यनुपपत्तेरभावेनार्थापत्तिरपि दुर्निरूपैव । प्रयोजनमपि तादृशमेव । जडत्वेन स्वतः प्रकाशस्याप्रसक्त्या माननिवर्त्यस्यावरणस्य तत्प्रतिबन्धकत्वायोगेन प्रमाणबलात्प्रसक्तेरप्यभावेन तत्प्रतिबन्धरूपप्रयोजनमपि दुरुपपादमिति भावः ।

सु०— अत्रोच्यते ॥ यत्तावद्भावरूपाज्ञानसिद्धौ प्रत्यक्षमुपन्यस्तम् तस्य ज्ञानाभावविषयत्वे को दोषः । अभावस्य षष्ठप्रमाणविषयत्वान्नेति चेन्न प्रत्यक्षत्वस्याङ्गीकर्तुमुचितत्वात् । धर्मिप्रतियोगिज्ञानभावाभावयोरनुपपत्तिरिति चेन्न तथा सति ज्ञानाभावस्य तव सर्वथाऽप्यप्रतीतिप्रसङ्गात् । ततश्च तन्निरासप्रयासाद्युपपत्तिः ।

वा०— अत्र यत्परेणानादिभावत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्वमज्ञानलक्षणमसूचि तस्यानादेर्निवर्त्यत्वासंभवस्य परमते व्युत्पादिततया निरस्तप्रायत्वादध्यासान्यथाऽनुपपत्तिसूचितस्य भ्रमोपादानत्वरूपलक्षणस्य तु वक्ष्यमाणरीत्याऽन्यथोपपत्तिप्रतिपादनेन सुनिरस्यत्वात्किं तदर्थं पृथक् प्रयत्नेनेत्याशयेन साक्षाद्विवरणकारोदितप्रमाणान्येव निरस्यन्प्रथमोपन्यस्तप्रत्यक्षं निराकरोति ॥ **यत्तावदित्यादिना** ॥ अभावस्य षष्ठप्रमाणगम्यत्वादिति सिद्धवदुक्तिपूर्वं प्रत्यक्षाभाववादिनोऽपीत्युक्त्याऽभावस्य षष्ठप्रमाणवेद्यत्वस्य तत्सिद्धान्तत्वं प्रत्यक्षदूषणं तु अभ्युच्चयेनेति गम्यतेऽतस्तदादौ बाधकत्वेन शङ्कते ॥ **अभावस्येति** ॥ अभावाख्यषष्ठप्रमाणं हि प्रातर्गजाद्यभावप्रत्ययस्य प्रमाणान्तरेणानुपपत्तेस्तदर्थं स्वीकर्तव्यं वा घटाद्यभावप्रत्ययार्थमेव वा । न तावदाद्यः । तत्र क्षणं ध्यात्वा नासीत्तत्र गज इति प्रतिपत्तेरभावस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि सर्तुं योग्यस्मरणाभावलिङ्गानुमेयानुपलब्धिलिङ्गकानुमानेनैव तदुपपत्तेः । साक्षिग्राह्यबुद्धिसुखाद्यभावस्य नियमेन साक्षिवेद्यत्वात्स्मरणाभावानुमापकानुपलब्ध्यन्तरानुसरणप्रयुक्तानवस्थाया अप्यप्रसक्तेः । नापि द्वितीयः । प्रतियोगिस्मरणवतः पुरोवर्तिनि जायमानस्येन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायिनोऽभावप्रत्ययस्याप्रत्यक्षफलत्वानुपपत्तेः । अपरोक्षाकारत्वस्यानुभवसिद्धत्वाद्बाधकाभावाच्चान्यत्रोपक्षयकल्पनाऽनुपपत्तेः । उपपादयिष्यते चैतत्स्फुटम् 'अर्थापत्त्युपमाभावा अनुमान्तर्गताः क्वचित् । प्रत्यक्षान्तर्गतो भावः सुखादेर्नियमेन च' इत्यनुव्याख्याव्याख्यावसरे । एवं च ज्ञानरूपप्रतियोगिन आत्मरूपधर्मिणश्च योग्यत्वात्तदभावप्रत्यक्षमुचितमित्याशयेनाह ॥ **प्रत्यक्षत्वस्येति** ॥ तर्हि प्रत्यक्षाभाववादिनं प्रत्युक्तानुपपत्तिः स्यादेवेत्याशङ्कते ॥ **धर्मीति** ॥ सामान्यविशेषविषयेण प्रत्यक्षेण वा फललिङ्गाभावानुमानेन वा चित्सुखोक्तरीत्या ज्ञानरूपलिङ्गेन वा षष्ठप्रमाणेन वा ज्ञानाभावावगमस्योक्तानुपपत्त्या त्वयैव निरस्तत्वेन साधकाभावात्तव ज्ञानाभावप्रतीत्यभावापत्तेरित्याह ॥ **तथा सतीति** ॥ न चेष्टापत्तिः । स्वयं क्वचिज्ज्ञानाभावं प्रतीत्य प्रतीत्यन्तरे प्रसक्तस्य ज्ञानाभावविषयकत्वस्य निराकर्तव्यतया तदप्रतीतौ प्रसक्तेरेवाभावेनाहमज्ञ इत्यादेस्तद्विषयकत्वनिरासानुपपत्तिरित्याह ॥ **ततश्चेति** ॥ न च मम स्वत एव ज्ञानाभावज्ञानाभावेऽपि प्रतिवादिवाक्यप्रसक्ततन्निरासाय यत्नोऽयमिति वाच्यम् । धर्मिप्रतियोगिप्रतीत्यप्रतीत्योस्तवेव प्रतिवादिनोऽपि ज्ञानाभावप्रतीत्यनुपपत्त्या तत्पूर्वकवाक्यप्रयोगानुपपत्तौ ततोऽप्यप्रसक्तेः । व्याहतादिस्थले सत्यपि व्याहत्यादौ तदज्ञानेन विपरीतज्ञानेन च वाक्यप्रयोगोपपत्तावपि सति ज्ञानज्ञाने तदभावज्ञानोत्पत्तेः सर्वथाऽनुपपन्नत्वात् । न च सत्यपि ज्ञानादिरूपधर्म्यादिज्ञाने ज्ञानाभावभ्रान्त्या तथा प्रसक्तिरिति वाच्यम् । ज्ञानरूपधर्म्यादौ ज्ञायमाने तदभावभ्रान्तेरप्यनुपपत्तेः । अन्यथा तन्निवृत्तिरेव न स्यात् । किञ्च न तावज्ज्ञानाभावस्वरूपमङ्गीकृत्याहमज्ञ इत्यादेस्तद्विषयकत्वनिराकरणम् । तत्साधकप्रतीतेरनेन तुल्ययोगक्षेमत्वादन्यथा वक्ष्यमाणरीत्याऽस्यैव तद्विषयकत्वस्याङ्गीकर्तव्यतापातात् । नापि ज्ञानाभावस्व-

रूपमेवानङ्गीकृत्य । साधकसद्भावेन बाधकाभावेन तत्स्वरूपापलापायोगात् । तथा हि । ज्ञानाभावस्वरूपमनभ्युपगच्छता कुत्रापि प्रागभावादित्रितयमपि नाभ्युपगम्यते । उत ज्ञान एव वा तत्रापि त्रितयं वा प्रागभाव एव वा । नाद्यः । पारमार्थिकत्वाकारेण प्रपञ्चे त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं स्वरूपेण विनाशं चाङ्गीकुर्वतोऽपसिद्धान्तापत्तेः । नापि द्वितीये प्रथमद्वितीयौ । विशेषहेत्वभावात् । न च साधकाभावात्प्रागभावः कुत्रापि नाभ्युपेयत इति वाच्यम् । उत्पन्नमात्रतन्तुषु पटो नास्तीत्यादिप्रतीतेरेवतत्साधकत्वात् । न च पटादिविशेषकार्यस्य विशेषप्रागभावकार्यत्वेन पटादिसामान्यरूपकार्याभावेनात्यन्ताभाववत्प्रागभावस्य सामान्याभावत्वाभावात्पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयिण्यास्तस्याः कथं प्रागभावविषयकत्वमिति वाच्यम् । कार्याभावेऽप्यत्यन्ताभावस्येवाबाधितप्रतीतिसिद्धस्य तस्यापह्नोतुमशक्यत्वात् । माऽस्तु वा प्रागभावसामान्याभावस्तथाऽपि नानुपपत्तिः । तत्तत्पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकपटविशेषप्रागभावस्यैव प्रतीत्या विषयीकृतत्वेन सामान्यस्य तदवच्छेदकत्वेनाविषयीकरणात्प्रतीतस्य सर्वस्य व्यवहर्तव्यतानियमाभावेन पटो नास्तीति व्यवहारस्यैकदेशविषयकत्वेनाप्युपपत्तेः । न चोत्पत्त्यनन्तरं प्रागभावस्यैवाभावात्पूर्वं च तत्तत्पटत्वादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशेषाप्रतीत्या न तदवच्छिन्नाभावप्रतीतिरिति वाच्यम् । सामग्र्यादिरूपलिङ्गेन कार्यविशेषप्रतीत्युपपत्तेः एतेन प्रागभावज्ञानानुपपत्तिरपि परोक्ता समाहिता वेदितव्या । अस्तु वाऽत्र विशेषस्यावच्छेदकत्वेनाविषयीकरणम् । तथाऽपि सामान्यधर्माक्रान्तविशेषप्रतियोगिकाभावप्रतीतिरियं न तु सामान्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वविषयिणीति नानुपपत्तिः । न च सामान्यस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिज्ञानरूपकारणाभावान्न तदभावज्ञानमिति वाच्यम् । अनन्यथासिद्धप्रतीतिबलेन सामान्यधर्माक्रान्तप्रतियोगिविशेषज्ञानमात्रस्यैव क्वचित्तद्धेतुतया कल्पनीयत्वात् । अन्यथा गौरस्तीत्यादावपि सामान्यरूपेण विशेषप्रतीत्यभावापत्तेः । सामान्यज्ञानमात्रस्य क्वचिदपि विदेषावच्छिन्नप्रतीत्यनुपयोगे विशेषज्ञानाज्ञानयोस्तदवच्छिन्नाज्ञानप्रतीत्यनुपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वाच्च। अस्तु वा सामान्यस्यैव विशेषाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वम् । घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताधिकरणमात्रवृत्तिकम्बुग्रीवत्वादिसाधारणतयाऽनतिरिक्तवृत्तित्वादेरवच्छेदकपदार्थत्वाभावेन स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपस्य तस्यानन्यथासिद्धप्रतीतिबलेन कल्पनोपपत्तेः । न च भूतले घटो नास्तीति प्रतीतिवत्तन्तुषु पटो नास्तीति प्रतीतेरत्यन्ताभावविषयत्वेनोपपत्तेः सर्वमेतदनुपपन्नमिति वाच्यम् । भूतले घटसंसर्गस्य भावित्वे तत्प्रागभावस्य भूतत्वे तद्ध्वंसस्य सर्वथाऽसत्त्वे तदत्यन्ताभावस्य भूतले घटो नास्तीति प्रतीतिविषयत्वेन तत्रात्यन्ताभावमात्रविषयकत्वाभावात्प्रकृते पटस्य भावितया तदत्यन्ताभावविषयकत्वानुपपत्तेश्च । प्रामाणिकप्रतियोगिकात्यन्ताभावस्यानुपपन्नत्वात्पटोत्पत्तिपूर्वसमये सतोऽभावस्य चात्यन्ताभावत्वे प्रागभावस्यैव नामान्तरं कृतं

स्यात् । सार्वकालिकसार्वदेशिकनिषेधस्यैवात्यन्ताभावत्वात् । न च तत्समयसंसृष्टः पटोऽप्यप्रामाणिक एवेति वाच्यम् । कालान्तरभाविपटस्यैव तत्र प्रतियोगितया भानेन तादृशसंसृष्टस्य तत्त्वेनाभानात् । कार्यकारणयोरभेदेन संसर्गाप्रसक्तेश्च । भूतले घटो नास्तीत्यत्र तु प्रामाणिकघटाभावविषयकत्वानुपपत्त्या तत्संसर्गाभावविषयकत्वकल्पनम् । तस्मात्प्रतीतेरन्यथाऽनुपपत्तेः सर्वमुपपन्नम् । घटो भविष्यतीति बुद्धेश्च प्रागभावसिद्धिः । न च तस्या गन्धानाधारसमयानाधाराभावत्वरूपप्रागभावविषयकत्वं तदा मुक्त्युपस्थापकप्रमाणाभावादनुपपन्नमिति वाच्यम् । उत्तरैकावध्यभावत्वरूपस्य तस्य तद्विषयत्वोपपत्तेः । न च प्रतियोग्युत्पत्त्युत्तरकालेऽसत्त्वे सति तत्पूर्वकाले सत्त्वरूपस्योत्तरैकावधित्वस्य सामयिकात्यन्ताभावेनाप्युपपत्तेर्न तद्विषयकभविष्यत्वबुध्या प्रागभावसिद्धिरिति वाच्यम् । सामयिकात्यन्ताभावस्योक्तरीत्या निरस्तत्वात् । अत एवायं पाकानन्तरं रक्तो भविष्यतीति बुद्ध्या घटे रक्ताश्रितत्वसंशयो न निवर्तेतेति प्रत्युक्तम् । भविष्यतीति बुद्धेः रक्तत्वं नास्तीतिविषयकत्वस्योक्तरीत्योपपन्नत्वात् । प्रागभावकालस्यैव प्राक्कालतया प्राक्काल इति व्यवहारश्च प्रागभावे मानम् । न च तर्हि घटप्रागभावः प्राक्कालेऽस्तीति व्यवहारानुपपत्तिरिति वाच्यम् । घटः स्वकालेऽस्तीतिवत्प्रागभावः स्वकालेऽस्तीत्यस्योपपत्तेः । अन्यथा भूतले घट इत्यत्रापि घटवति तदभाववति वेति विकल्पदूषणप्रसङ्गात् । प्रकारान्तरेण प्राक्कालीनत्वस्यानुपपत्तेश्च । न च प्रतियोगिध्वंसानाधारकाल एव प्राक्काल इति वाच्यम् । प्रतियोगितत्प्रागभावानाधारसमयस्यैव ध्वंसप्रतीतिविषयत्वोपपत्त्या प्रागभावमङ्गीकृत्य ध्वंसस्यापि निवारणप्रसङ्गात् । उत्पन्नस्य पुनरुत्पत्त्यभावस्य सामग्रीविरहप्रयुक्तत्वात्कारणान्तरस्य सदा सत्त्वेन प्रागभावविरहादेव तस्य वक्तव्यत्वाच्च प्रागभावसिद्धिः । अत्यन्ताभावेनोपपत्तेर्निरस्तत्वात् । उत्पन्नप्रतिबन्धकताकल्पनायाश्च दण्डाभावप्रतिबन्धकत्वकल्पनातुल्ययोगक्षेमत्वेनानुपपत्तेः । पाकजरूपरसादिभेदस्य कारणान्तराभावेन प्रागभावभेदादेव वक्तव्यतया च प्रागभावसिद्धिः । न च युगपदुत्पत्तौ प्रमाणाभावेन क्रमभावितेजःसंयोगात्पूर्वरूपादिध्वंसाद्वा तदुपपत्तिरिति वाच्यम् । रूपोत्पत्तिप्रयोजकाग्निसंयोगादधिकाग्निसंयोगस्य रसोत्पत्तिप्रयोजकत्वे नियामकाभावादेव युगपदुत्पत्तिसिद्धेः। पूर्वरूपादिध्वंसभेदस्य प्रयोजकत्वकल्पनायाश्च प्रागभावमनङ्गीकुर्वता तुल्यन्यायतया ध्वंसस्याप्यनङ्गीकार्यत्वेनानुपपत्तेः । तस्मान्न प्रागभावे साधकाभावः । ननु तथाऽपि प्रागभावाभ्युपगमे तत्त्वज्ञानाय शास्त्रानारम्भप्रसङ्गः। दुःखप्रागभावानामपरिमितत्वे तेषामनन्तैर्जन्मभिर्दुरुच्छेदतया स्पष्टमेव शास्त्रारम्भवैफल्यम् । परिमितत्वे च सत्यपि शास्त्रजन्यज्ञाननिवर्त्ये मिथ्याज्ञाने सत्यपि च देहेन्द्रियादौ दुःखप्रागभावाभावे मोक्षप्रसङ्गात्तद्वैफल्यमेव । किञ्चैवं चीर्णप्रायश्चित्तस्य निरतिशयदुःखप्रागभावमात्मनि निश्चिन्वतो मुमुक्षा न भवेत् । मुमुक्षोर्वा मुक्त्युद्देशेन ब्रह्मवधे प्रवृत्तिः स्यादिति बाधकमिति चेन्न । दुःखप्रागभावानां परिमितत्वेऽपि तत्त्वज्ञानस्य मोक्षसाधनताप्रतिपादकप्रमाणानुरोधेन मिथ्याज्ञानस्य

मोक्षप्रतिबन्धकत्वसिद्धेरप्रतिबद्धसामग्र्या एव कार्यजनकत्वस्य च प्रसिद्धत्वात् । तत्त्वज्ञानेन निवृत्तमिथ्याज्ञानस्यैव दुःखप्रागभावाभावे मोक्षो नान्यस्येति कल्पनात् । न च दुःखप्रागभावस्य दुःखकारणत्वात्कारणाभावे च स्वत एव कार्याभावेन दुःखाभावे स्वत एव सिद्धे का प्रतिबन्धकल्पनेति वाच्यम् । कारणाभावातिरिक्तकार्यस्थले तदभावमात्रस्य कार्याभावप्रयोजकत्वेऽपि कारणनिवृत्तिरूपकार्यस्थले कारणाभावस्य कार्याभावप्रयोजकत्वासंभवेन दुःखप्रागभावनिवृत्तिरूपदुःखाभावरूपमोक्षे प्रतिबन्धकाभावादेः प्रयोजकत्वकल्पनौचित्यात् । दुःखात्यन्ताभावस्य सिद्धस्यापि त्वन्मते आनन्दाभिव्यक्त्यादेरिव तत्त्वज्ञानसाध्यत्वसंभवाच्च । अपरिमितत्वेऽपि वा तेषामुक्तप्रमाणानुरोधेन मिथ्याज्ञानादिसहकृतानामेव दुःखजनकतया सहकारिविघटकत्वज्ञानाय शास्त्रारम्भोपपत्तेश्च । कृतप्रायश्चित्तस्य ब्रह्महत्यादिफलनरकाद्यभावबोधकप्रमाणानुरोधेन तस्य दुःखाभावनिश्चयवद्दुःखप्रागभावाभावनिश्चयस्यापि कार्यैकोन्नेयतया तदनिश्चयेऽपि कृतप्रायश्चित्तस्य दुःखाभावनिश्चयेन वा मुमुक्षा ब्रह्मवधे प्रवृत्तिश्च युज्यत एव । न चैतत्कल्पनापेक्षया प्रागभावस्वरूपमनङ्गीकृत्य तत्कारणत्वमेव कुतो न परित्यज्यत इति वाच्यम् । अन्यथासिद्ध्या त्वदुक्तस्याबाधकत्वेनोच्यमानत्वात्साधकानामुक्तत्वाच्च । प्रागभावानभ्युपगमे त्वद्ग्रन्थस्वारस्यविरोधाच्च । तस्मात्प्रागभावादित्रितयमप्यन्यत्र ज्ञाने चावश्यमङ्गीकर्तव्यमिति तदेतज्ज्ञानाभावप्रतीत्यभावं प्रसञ्जयता तस्यानिष्टत्वसूचनात्सूचितमिति द्रष्टव्यम् ।

प०— परोक्तं सर्वं ज्ञानाभावविषयतयोपपन्नमिति सिद्धान्तयति ॥ **अत्रोच्यत इत्यादिना** ॥ **उचितत्वादिति** ॥ उन्मीलितनेत्रस्य झडित्यभावबुद्धेरुत्पत्तेरिति भावः । ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेन तदभावस्य तथात्वौचित्यादिति वाऽभिप्रायः । वक्ष्यते चैतत् 'प्रत्यक्षान्तर्गतोऽभावः सुखादेर्नियमेन तु ॥ अन्यत्र झडितिप्राप्त' इति भक्तिपादे ॥

श्री०—या भावरूपाज्ञानप्रतीतिः सा ज्ञानाभावविषयैवेत्यानेतुमाह ॥ **तथा सतीति** ॥ लोक इति शेषः । धर्मिप्रतियोगिप्रतिपत्तिविकल्पेन ज्ञानाभावस्य त्वन्मतेऽपि प्रतिपत्तुमशक्यत्वादिति भावः । इष्टापत्तिरिति चेत्तत्राह ॥ **ततश्चेति** ॥ ज्ञानाभावस्य सर्वथा प्रतीत्यभावाङ्गीकारे त्वदुक्तमर्थं न जानामीति व्यवहारो न ज्ञानाभावविषयक इति ज्ञानाभावविषयकत्वनिराकरणप्रयास एवानुपपन्नः स्यात्प्रतियोगिज्ञानाभावादिति भावः ।

च०— समाधत्ते ॥ **अत्रोच्यत इति** ॥ ज्ञानलक्षणप्रतियोगिन आत्मरूपधर्मिणश्च योग्यतया तदभावप्रत्यक्षतौचितीत्याशयेनाह ॥ **प्रत्यक्षत्वस्येति** ॥ अभावस्य प्रत्यक्षविषयतामुपगच्छन्तं प्रत्यभि-

हितामनुपपत्तिं स्मारयति ॥ **धर्मीति** ॥ तथा सति धर्मिप्रतियोगिज्ञानसदसद्भावनियन्त्रितज्ञानाभावप्रतीत्यनुपपत्तौ ॥ **सर्वथाऽप्यप्रतीतिप्रसङ्गादिति** ॥ अथ कथमेतत् घटे ज्ञानं नास्तीत्यादिप्रतीत्या तदभावावगाहनेऽभिहितानुपपत्त्यप्रसरात्परात्मन्यप्युपरतेन्द्रिये तदभावप्रतीतिसौलभ्यात् । तत्र प्रतीतस्य ज्ञानाभावविषयकत्वस्याहमज्ञ इत्यादिप्रतीतौ प्रतिषेधबुद्धिसंभवादिति चेन्मैवम् । तुल्यदिशा शास्त्रस्यानध्येतॄणां जायमानानामहमज्ञः शास्त्रार्थे न जानामीत्यादिप्रतीतीनां शास्त्राध्ययनोत्पादितार्थविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नाभावावगाहितायां क्षतिविरहात् । धर्मिप्रतियोगिज्ञानयोस्तदध्ययनानुत्पादितत्वात् । त्वदुक्तमर्थं संख्यां वा न जानामीत्यादीनां तु तत्तद्विषयकचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नाभावविषयकत्वस्य सूपगमत्वात् । तत्र धर्मिप्रतियोगिज्ञानयोरचाक्षुषत्वात् । त्वदुक्तार्थे प्रमाणज्ञानं मम नास्तीति विशिष्टविषयज्ञानस्याप्यचाक्षुषत्वेन स्ववचनव्याघातानापादकत्वात् । स्थाणुं पुरुषं च यत्र संदिग्धे तत्र स्थाणुं पुरुषं च न जानामीत्यादिप्रतीतीनां तत्तद्गोचरनिश्चयत्वाद्यवच्छिन्नाभावविषयकत्ववत्तत्रतत्रान्यस्यथा विशेषधर्मावच्छिन्नाभावविषयकत्वोपगत्यैव सामञ्जस्यस्य सूपपादत्वादित्याशयात् ॥

सु०—मम साक्षिणा ज्ञानाभावप्रतीतिरिति चेत् । तर्हीयमेव सा भवतु ।

वा०— ननु साक्षीतरप्रत्यक्षेण ज्ञानाभावप्रतीतौ ह्येतदनुपपत्तिर्मयोद्भाव्यते न तु साक्षिणा तत्प्रतीतौ । तथा च साक्षिणा ज्ञानाभावं प्रतीत्याहमज्ञ इत्यादिप्रतीतेस्तद्विषयकत्वनिरासे काऽनुपपत्तिरित्याशयेन शङ्कते ॥ **ममेति** ॥ साक्षिणा ज्ञानाभावप्रतीतिमङ्गीकुर्वता तत्प्रतीतावप्युक्तानुपपत्तीनामवश्यं परिहार्यत्वात्तत्प्रकारसाम्यादहमज्ञ इत्यादीनामेव ज्ञानाभावविषयकत्वमभ्युपगम्योक्तानुपपत्तिपरिहारस्य कर्तव्यत्वे किं प्रतीत्यन्तरानुसरणेनेत्याशयेनाह ॥ **तर्हीति** ॥ ननु ज्ञानसामान्यविरोधिनो ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य पदार्थस्याहमज्ञ इति प्रतीत्या विषयीकरणात्तस्य चाभावत्वे ज्ञानसामान्याभावयावद्विशेषाभावकूटान्यतरत्वावश्यम्भावात्तयोश्च यत्किञ्चित्प्रतियोगिव्यक्तिविरुद्धत्वाद्धर्म्यादिज्ञाने च सति तदसंभवेनास्या न ज्ञानाभावविषयकत्वम् । एवं त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यादिप्रतीतेरप्यर्थेन सहानुभूयमानार्थविषयिण्योक्तरीत्या न ज्ञानाभावविषयकत्वमिति प्रतीत्यन्तरानुसरणं युक्तमिति चेन्न । प्रतीत्यन्तरमनुसरताऽपि । तस्याहमज्ञ इत्यत्रेव सामान्यविरोधिविषयकत्वं वा त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यादिवद्विशेषविरोधिविषयकत्वं वा वक्तव्यं गत्यन्तराभावात् । तदुभयमपि त्वदुक्तरीत्यैव न सम्भवतीति ज्ञानाभावविषयकं साक्षिप्रतीत्यन्तरमिति रिक्तं वचः प्रसज्येत । अत एव तदन्यतरविषयकत्वेऽपि कथञ्चिदुक्तानुपपत्तिपरिहारे कर्तव्ये तत एवैतत्प्रतीतिविषयत्वमङ्गीकृत्य कुतो न तत्परिहार इत्यत्र तात्पर्यात् । कथं चेयमनुपपत्तिः ।

धर्म्यादिज्ञानातिरिक्तज्ञानविशेषस्यैव सामान्यधर्माक्रान्ततयाऽभावप्रतियोगितया भानपक्षस्य सामान्यस्यापि स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपस्य विशेषाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य स्वीकारेऽनुपपत्त्यभावपक्षस्य च प्रागभाव-प्रतीत्युपपादनोक्तरीत्योपपन्नतरत्वात्कथमन्यथाज्ञानसामान्यविरोधितया प्रतीयमानपदार्थस्याज्ञानत्वमपि धर्म्यादिज्ञाने सति ज्ञानसामान्याभावस्येवाज्ञानस्याप्यनुपपत्तेः । न च विषयापरोक्षवृत्तिप्रतिबिम्बित-चैतन्यस्यैव ज्ञानत्वसामान्यरूपचैतन्यात्मनाऽज्ञानविरोधित्वमित्यज्ञानस्य ज्ञानसामान्यविरोधित्वं धर्म्यादि-चैतन्यमात्रसत्त्वेऽपि तादृशचैतन्याभावादज्ञानमप्युपपद्यत इति वाच्यम् । कल्पकाभावात् । न चापरोक्ष-वृत्त्यन्वयव्यतिरेकौ न जानामीत्यज्ञानस्य ज्ञानसामान्यविरोधित्वादनुभवश्च कल्पक इति वाच्यम् । अपरोक्षवृत्त्यन्वयव्यतिरेकयोर्वृत्तेरेवाज्ञाननिवर्तकत्वमात्रेणानुभवस्य च वृत्तेरेव सामान्यधर्माक्रान्ततया विरोधित्वेनोपपत्तौ वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्तस्य ज्ञानत्वसामान्यरूपचैतन्यात्मना विरोधित्वमित्यत्राकल्पक-त्वात् । एवमनुभवमार्गमनुसरता विरोधिनिरूपकज्ञानावच्छेदकस्य अज्ञानावच्छेदकस्य च सामान्यतो ज्ञानेऽपि विशेषविषयकं भावविषयस्य रूपाज्ञानमित्येव यथानुभवं कुतो न कल्पनीयम् । तच्च ज्ञाना-भावेऽपि सममेव । किञ्चाज्ञानस्येव ज्ञानाभावस्यापि साक्षिसिद्धत्वं वदता वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यमेव ज्ञानत्वसामान्यरूपचैतन्यात्मना ज्ञानाभावविरोधि । न तु चैतन्यमात्ररूपं धर्म्यादिज्ञानमित्यपि किं न कल्पनीयं कल्पकान्वयव्यतिरेकादेरुभयत्रापि साम्यात् । न च भावयोरविरोधवद्भावाभावयोर-विरोधस्यान्यत्राक्लृप्तत्वात्सामान्यस्य विशेषाभावप्रतियोगितावच्छेदकतायाः सामान्यज्ञानमात्रेण सामान्य-धर्माक्रान्तविशेषाभावभानस्य चान्यत्राक्लृप्तत्वात्कथं तत्कल्पकत्वमिति वाच्यम् । धर्मिकल्पनान्यायेना-न्यत्राक्लृप्तस्यापि यथानुभवकल्पनायामेव लाघवात् । अन्यथा वैचित्र्यं कुत्रापि न स्यात् । भावयोरविरो-धोऽपि यथानुभवमेव कल्प्यः । अन्यथेच्छाद्वेषयोरपि विरोधो न स्यात् । एतेनार्थेन सहानुभूयमान-त्वमज्ञानप्रतिबन्द्या समाहितं वेदितव्यम् । एवं च यत्र कदाऽपि न विशेषज्ञानं न च जानामीत्यनुभवश्च तत्र विशेषज्ञानप्रागभावप्रध्वंसयोरसंभवेऽपि पुरुषान्तरीयविशेषज्ञानात्यन्ताभावस्य चेश्वरासार्वज्ञापादकतया ऽनुपपत्तावपि स्वसंसृष्टविशेषज्ञानात्यन्ताभावस्येश्वरादिव्यावृत्तस्य तत्रापि संभवान्न तादृशानुभवबलादप्य-ज्ञानस्यान्यत्र क्लृप्तत्वम् । अत एव प्रागभावादिविशेषाननुपादायाभावस्येत्युक्तम् । यच्चाज्ञानस्फोरक-त्वात्साक्षिणो न तन्निवर्तकत्वमिति तज्ज्ञानाभावेऽपि समं साक्षिण एव ज्ञानाभावस्फोरकत्वात् । यच्च तत्स्फोरकत्वहेतोरसिद्धिमाशङ्क्य तत्परिहारायाज्ञातताविशिष्टविषयस्य केवलसाक्षिवेद्यत्वसमर्थनम् तदपि ज्ञानाभावेऽपि समानम् । तदिदमुक्तमियमेव साऽस्त्विति । यच्चाज्ञानस्य केवलसाक्षिवेद्यत्वेऽनुमानाद्युक्त्य-नुपपत्त्या तद्विषयकत्वे चाज्ञानावच्छेदकविषयस्याप्यनुमानेऽवश्यं भानात्प्रमाणज्ञानस्य चाज्ञानविरोधित्वाद-नुमानविषयकत्वमज्ञानस्य नोपपद्यत इत्याशङ्क्य परोक्षवृत्तेरज्ञाननिवर्तकत्वानुपपत्तेरित्याद्युक्तम् तदपि न ।

परोक्षज्ञानादपि अज्ञानं निवर्तत एव । परोक्षतो ज्ञाते न जानामीत्यननुभवात् । अनुमित्या वह्न्यज्ञानं शास्त्रश्रवणेन च धर्माद्यज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवाच्च । न च परोक्षवृत्त्यावह्न्याद्याकारसत्तानिश्चयेनावरणाभिभवान्न जानामीत्यननुभवो ज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवश्चेति वाच्यम् । अपरोक्षस्थलेऽप्येवं कल्पनापत्तावज्ञाननिवृत्तिस्तत्रापि नाङ्गीकर्तव्या स्यात् । अज्ञानानिवृत्तौ परोक्षे व्यवहाराद्ययोगाच्च । न च नाविद्यानिवृत्तिर्व्यवहारकारणं भ्रमादपि तद्दृष्टेरिति वाच्यम् । भ्रमस्थलेऽपि व्यवहारसमानविषयकाज्ञाननिवृत्तेरिष्टत्वात् । न च दूरस्थवृक्षे आप्तवाक्यात्परिमाणविशेषावगमेऽपि तदज्ञानविपरीतभ्रमयोर्दर्शनात् । तस्यैव चक्षुर्विषयसन्निकर्षेण परिमाणविशेषापरोक्षज्ञाने सति तददर्शनादन्वयव्यतिरेकाभ्यामपरोक्षज्ञानमेवाविद्यानिवृत्तौ कारणमिति वाच्यम् । तत्रापि परोक्षवृत्त्याज्ञाननिवृत्तावप्युपाध्यादिदोषवशात्तादृशभ्रमोपपत्तेः । न च परोक्षवृत्तेरज्ञाननिवर्तकत्वे प्रत्यक्षदृष्टवन्हेरिव पर्वतो वन्हिमानित्याप्तवाक्याल्लिङ्गाद्वाऽवगतवह्नेरपि पुंस इदानीमस्मिन्पर्वते वह्निर्न वेति सन्देहो न स्यात् । तदभावे चेदानीमस्मिन्पर्वते वह्निर्विद्यत इति प्रश्नो न स्यादिति वाच्यम् । विषयापरोक्षदशायां तत्कालतत्सत्तानियमेन साक्ष्युपनीततत्कालस्यापरोक्षप्रतीतिविषयतया तत्र सन्देहाभावेऽपि वाक्यादिजन्यपरोक्षप्रतीतिदशायां तत्कालविषयसत्ताया अनियतत्वेन वाक्यादिजन्यज्ञाने साक्षिणाऽपि तत्कालाप्रतीत्या कालविशेषाज्ञानादेव तादृशसंशयाद्युपपत्तेः । तस्मादज्ञानावच्छेदकविषयविशेषस्य सामान्यतो ज्ञानमात्रेण तदवच्छेदकतयाऽज्ञानज्ञाने भानमित्येव समाधातव्यम् । तच्च ज्ञानाभावेऽपि समानमिति नानुपपत्तिरिति तदिदं सर्वमभिप्रेत्योक्तम् । इयमेव साऽस्त्विति ।

प० — **इयमेव सेति** ॥ न जानामीत्यादिधीरेव साक्षिरूपज्ञानाभावधीर्भवत्वित्यर्थः ॥

श्री० — शङ्कते ॥ **ममेति** ॥ तथाच न सर्वथाऽप्रतीतिप्रसङ्ग इति भावः ॥ **तर्हीयमेव सेति** ॥ या साक्षिणा ज्ञानाभावप्रतीतिरङ्गीक्रियते इयमेव सा । या पूर्वं त्वयोपपादिता भावरूपाज्ञानप्रतीतिः साक्षिणा सैव भवत्वित्यर्थः । ननु धर्मिप्रतियोगिप्रतीत्यप्रतीतिभ्यां साक्षिणा ज्ञानाभावप्रतीतिर्भवतां विरुद्धेति चेन्न । भावरूपाज्ञानस्य साक्षिणा प्रतीत्यङ्गीकारपक्षेप्युक्तानुपपत्तिसाम्यात् । ननु भावरूपाज्ञानप्रतीतौ धर्मिप्रतियोगिज्ञानरूपं साक्षिचैतन्यमेव न वृत्तिरूपम् । येन विरोधः स्यात् । ज्ञानाभावप्रतीतौ तु धर्म्यादिज्ञानं वृत्तिरूपमिति तत्र ज्ञानाङ्गीकारे भवतां विरोधः स्यादिति चेन्न । यथा त्वदुक्तमर्थं न जानामीति भावरूपाज्ञानप्रतीतौ धर्म्यादिज्ञानं साक्षिरूपमित्यङ्गीकृत्य विरोधपरिहारः क्रियते तथा त्वदुक्तमर्थं न जानामीति प्रतीतिः साक्षिणा जायमाना ज्ञानाभावविषयैवेत्यङ्गीकृत्य पूर्वोक्तविरोधपरिहारमत्रैव कुर्विति भावः ॥

सु०—सौपुप्तिकज्ञानाभावानुमानेऽपि काऽनुपपत्तिः । पक्षाप्रतीतेर्नेति चेन्न । तस्याप्यनुमानोपपत्तेः । न च ज्ञानाभावानुमाने लिङ्गाभावः । अवस्थाविशेषत्वस्यैव लिङ्गत्वसम्भवात् ।

वा०— एवं विवरणोक्तप्रत्यक्षं निराकृत्य चित्सुखोक्तमपि तन्निराकरोति ॥ **सौपुप्तिकेति** ॥ यद्यपि न किञ्चिदित्यस्य परामर्शत्वमेवाभ्युपेत्य धर्म्यादिज्ञानभावाभावप्रयुक्तानुपपत्तिर्विषयसामान्यविशेषितज्ञानस्य सुपुप्तावज्ञाननिरूपकत्वस्य त्वयेव मयाऽपि तादृशज्ञानस्यैव ज्ञानाभावनिरूपकत्वाभ्युपगमादिति समाधातुं शक्यते । अत एव मिथ्यात्वं यदि दुःखादेरितिवाक्यव्याख्यावसरेऽहंप्रत्ययस्यात्मविषयकत्वोपपादनायैतत्समानन्यायस्य सुखमहमस्वाप्समित्यस्य परामर्शत्वमेवोक्तम् । तथाऽपि मम साक्षिणेत्याद्युक्तरीत्यैवास्य प्रकारस्य सुज्ञानत्वात्परेणातियत्ननिरस्तानुमानप्रकार एव सूपपाद इत्याशयेनेदमिति द्रष्टव्यम् । ननु सुपुप्तिकालीन आत्मा ज्ञानाभाववानित्यनुमाने पक्षाप्रतीतेर्नानुमानसंभव इत्याशङ्कते ॥ **पक्षेति** ॥ अनिद्राणस्योदयास्तमययोरन्तरालकालानुभवात्तद्दृष्टान्तेन निद्राकालात्पूर्वोत्तरास्तमयोदयकालयोरपि तत्कालत्वेन हेतुनाऽन्तरालकालवत्त्वमनुमाय तस्याप्यात्मवत्त्वं कालत्वेनेतरकालवदनुमातुं शक्यत एवेत्यनुमानेन सुपुप्तिकालीनात्मरूपधर्मिप्रतीतिर्युक्तेत्याह ॥ **तस्यापीति** ॥ **अवस्थाविशेषस्यैवेति** ॥ अन्यथा साक्षिवेद्येच्छादावज्ञानासंभवेनाज्ञानरूपलिङ्गेन सुप्तिकाले इच्छादिज्ञानाभावानुमानासंभवाल्लिङ्गान्तरस्य चासंभवात्सुपुप्ताविच्छादिज्ञानाभावानुमानं न स्यादिति भावः ॥

स०— ननु भवत्वसत्पक्षेऽन्यथासिद्धिस्त्वत्पक्षे तु कथमनुमानगम्यत्वमस्य सौपुप्तिकात्मनस्तदाऽननुभवात् । तस्मिन्धर्मिणि ज्ञानाभावानुमानायोगात् । यथा हि प्रातश्चत्वरे गजो नासीदित्यत्र प्रातःकालीनचत्वरानधिगमे गजाभावानुमानाभाव इति शङ्कते ॥ **पक्षाप्रतीतेरिति** ॥ सुपुप्त्यवच्छिन्नात्मरूपपक्षाप्रतीतेरित्यर्थः ॥ **तस्याप्यनुमानेति** ॥ संप्रतिपन्नोदयास्तमयकालवद्विवादपदयोरप्युदयास्तमयकालयोरुदयास्तमयकालत्वेनान्तरालकालमनुमाय तत्र चात्मवत्त्वस्येतरकालवत्कालत्वेनानुमानोपपत्तेरित्यर्थः ॥ **अवस्थाविशेषस्यैवेति** ॥ बहुव्रीहितयाऽवस्थाविशेषवत्त्वस्येत्यर्थः । ततश्च तत्कालीनोऽहं ज्ञानाभाववान् अवस्थाविशेषवत्त्वात् व्यतिरेकेण जाग्रदहमिवेत्यनुमानप्रयोगो द्रष्टव्यः न च ज्ञानाभावमन्तरेणावस्थाविशेषो वक्तुमशक्य इति वाच्यम् । श्रुतिप्रसिद्धप्राज्ञपरिष्वङ्गरूपस्य वा इदानींतनेन्द्रियसंप्रसादानुमितेन्द्रियोपरमरूपस्य वा तस्य सुवचत्वात् । यदा चोक्तरीत्यानुमितकालविशेषस्यैव पक्षत्वं तदावस्थाविशेषत्वस्यैव हेतुत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥

प०— पक्षेति ॥ सुप्तिकालं पक्षीकृत्य ज्ञानाभावोऽनुमेयः । सुप्तिकालस्य चाप्रतीतेर्नानुमानावकाश इत्यर्थः ॥ **तस्यापीति** ॥ जाग्रदाद्यवस्थाऽवस्थान्तरपूर्विकेत्यादिरूपेणेति भावः । विवृतमेतन्न्यायामृतेऽविद्याप्रत्यक्षभङ्गे ॥

या०— पक्षाप्रतीतेरिति ॥ सुषुप्त्यवच्छिन्नात्मरूपपक्षाप्रतीतेरित्यर्थः ॥ **तस्याप्यनुमानेति** ॥ सम्प्रतिपन्नोदयास्तमयकालवद्विवादपदयोरप्युदयास्तमयकालयोरुदयास्तमयकालत्वेनान्तरालकालमनुमाय तत्र चात्मत्वस्य चोत्तरकालवत्कालत्वेनानुमानोपपत्तेरित्यर्थः ॥ **अवस्थाविशेषत्वस्यैवेति** ॥ बहुव्रीहितयाऽवस्थाविशेषवत्त्वस्यैवेत्यर्थः । ततश्च तत्कालीनोऽहं ज्ञानाभाववान् अवस्थाविशेषवत्त्वाद्व्यतिरेकेण जाग्रदहमिवेत्यनुमानं द्रष्टव्यम् । न च ज्ञानाभावमन्तरेणान्योऽवस्थाविशेषो वक्तुमशक्य इति वाच्यम् । श्रुतिसिद्धप्राज्ञपरिष्वङ्गरूपस्य वेदानीन्तनेन्द्रियप्रसादानुमितेन्द्रियोपरमरूपस्य वा तस्य सुवचत्वात् । यदा चोक्तरीत्याऽनुमितकालविशेषत्वस्यैव पक्षत्वं तदाऽवस्थाविशेषत्वस्यैव हेतुत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥

श्री०—तस्यापीति ॥ पक्षस्यापीत्यर्थः । सुषुप्तिप्राक्काले उदयकालत्वेन विवक्षितस्तदनन्तरकालोऽस्तमयत्वेन विवक्षितः । तथा चोदयास्तमयकालौ आन्तरालिककालोपेतौ । उदयास्तमयकालत्वात्संप्रतिपन्नसूर्योदयास्तमयकालवदित्येवान्तरालिकं कालं सुषुप्तिकालं सुषुप्तिरूपमनुमाय स काल आत्मवान् भवितुमर्हति कालत्वादितरकालवदित्यनुमानोपपत्तेरित्यर्थः ॥

च०—पक्षाप्रतीतेरिति ॥ सुषुप्त्यवच्छिन्नात्मरूपपक्षाप्रतीतेरित्यर्थः ॥ **तस्याप्यनुमानेनेति** ॥ अनिद्राणस्योदयास्तमययोरन्तरालकालानुभवात्तद्दृष्टान्तेन निद्राकालात्पूर्वोत्तरास्तमयोदयकालयोरपि तत्कालत्वेन हेतुनान्तरालकालवत्त्वमनुमाय तस्याप्यात्मवत्त्वं कालत्वेनोत्तरकालवदनुमातुं शक्यत एवेत्यनुमानेन सुषुप्तिकालीनात्मरूपधर्मिप्रतीत्युपपत्तेरिति भावः ।

सु०—अनुमानं त्वसम्बद्धमेव ॥ प्रकाशकत्वस्य ज्ञाने प्रदीपप्रभायां चैकस्याभावेनासिद्ध्यादिप्रसङ्गात् । शब्दसाम्यमात्रेणानुमाने तु गोत्वेन वागादीनामपि शृङ्गित्वादिप्रसङ्गः । तमोविरोधित्वमेकमुभयत्रास्तीति चेन्न । तमोऽप्यविद्यान्धकारो वा । नाद्यः । दृष्टान्तस्य साधनविकलत्वात् । न द्वितीयः । असिद्धेः ॥ अभावमानागम्यत्वं त्वसिद्धमेव । अज्ञानं न मानगम्यं माननिवर्त्यत्वादिति चेन्न । तथा सति तत्र प्रमाणोपन्यासवैयर्थ्यापातात् । तदभावो व्यावर्त्यत इति चेन्न । अभावव्यावर्तनं भावसाधनमित्येकार्थत्वात् ॥ तृतीयानुमानं तु घटादेरपि तत्साधनसौलभ्येन परास्तम् ।

वा०—अनुमानं त्विति ॥ अत्रैवशब्देन बाधादेः स्पष्टतामाचष्टे । तथा हि । अत्र यथार्थ-ज्ञानमात्रस्य पक्षत्वे साक्षिरूपसुखादिज्ञानानिवर्तकत्वेन तत्र बाधः । वृत्तेः पक्षत्वे च त्वन्मते परोक्षवृत्तौ बाध एव । अपरोक्षवृत्तेः पक्षत्वे च तत्रैव व्यभिचारः । परोक्षज्ञानान्यत्वेन हेतुविशेषणे चाप्रयोजकत्वं धारावाहिकद्वितीयादिप्रमायां बाधोऽसिद्धिश्च । न चोत्तरोत्तरक्षणावच्छिन्नतद्विषयाज्ञानं तत्रापि निवर्तत इति वाच्यम् । क्षणानामप्रत्यक्षत्वात् । तदन्यत्वेन पक्षविशेषणे वाऽऽत्मज्ञानस्य पक्षत्वेऽनात्मज्ञाने व्यभिचारः । तस्यापि पक्षत्वे त्वन्मते जडावरकाज्ञानाभावाद्बाध एव । न च तत्रापि तदवच्छिन्नचैतन्यं तत्प्रमाण-विषय इति न बाध इति वाच्यम् । रूपादिहीनस्य चैतन्यस्य चाक्षुषत्वायोगात् । साध्ये चाद्यविशेषण-वैयर्थ्यम् । ज्ञानस्यैव तन्निवृत्तत्वेन स्वनिवर्त्यपदेनैव स्वप्रागभावव्यावर्तनात् । अभावव्यावृत्त्येत्येतावतैव पूर्तौ स्वप्राक्पदवैयर्थ्याच्च । जडावरकाज्ञानाभावाद् द्वितीयविशेषणमप्यसङ्गतम् । स्वोत्पादकादृष्टव्यावृत्ते-रावरणपदेनैव सिद्धया स्वविषयेत्यंशवैयर्थ्यं च । वृत्तिश्चिदुपरागार्थेति मतेऽज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावेन तृतीयमप्यसङ्गतम् । आवरणाभिभवार्था वृत्तिरिति मतान्तरेऽपि वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यघटयोराध्यासिक-संबन्धाभावेन तस्य तदविषयतयाऽज्ञाननिवर्तकत्वायोगात् । अज्ञानस्य चिन्मात्राश्रयत्वेन वृत्तेस्तत्प्रति-बिम्बितचैतन्यस्य वा तदनाधारतया चतुर्थमप्ययुक्तम् । इतरविशेषणव्यावर्त्यव्यावर्तनस्य स्वविषयावरण-पूर्वकमित्यनेनैव सिद्धेरितरवैयर्थ्यं च । प्रमाप्रागभावप्रमोत्पत्तिप्रतिबन्धकादृष्टादेरज्ञानातिरिक्तस्यावरणत्वा-भावात् । तथात्वे वा तेनैव स्वप्रकाशब्रह्मावरणसंभवाद्धेतोरप्रयोजकत्वम् । न च तमोव्युदासाय तृतीयम् । तस्य प्रमामात्रविषयावरणत्वाभावात् । तस्मान्न प्रतिज्ञा युक्तेति । अत्राह नव्यः । विवादगोचरापन्नमित्यनेन जन्यसविकल्पकाजन्यचाक्षुषघटप्रमाणज्ञानमन्धकारनिवृत्त्यव्यवहितोत्तरकालीन-चाक्षुषज्ञानं वा विवक्षितम् । परमते जन्यज्ञानमात्रस्य सविकल्पकजन्यत्वात्सविकल्पकस्य जन्यज्ञान-जन्यत्वाच्च पक्षाप्रसिद्धिवारणाय जन्यसविकल्पकाजन्येत्युभयोपादानम् । अनेन धारावाहिकद्वितीयादि-बुद्धिव्यावृत्तिः । अस्मन्मते तु धारावाहिकद्वितीयादिबुद्धिरेव नास्ति । अन्तःकरणपरिणामरूपज्ञानस्य द्रव्यतया घटादिवदेकस्यैव ज्ञानस्य तावत्समयस्थित्युपपत्तेर्न तस्य पक्षतापत्त्या बाधः । पराभिमतेश्वर-ज्ञानादिव्यावृत्तये चाक्षुषप्रमाणज्ञानेति । साध्ये च स्वशब्दः समभिव्याहृतपरः । स्वप्रागभावपदेन स्वसमानाधिकरणः प्रागभावः कथ्यते । स्वविषयावरणेति स्वजननायोग्यम् । स्वनिवर्त्येति स्वजन्यध्वं-सप्रतियोगि । स्वदेशगतेति स्वाश्रये वर्तमानम् । एवं च पक्षीभूतज्ञानस्य घटपटादिसंयोगजनकत्वसंभवा-त्तत्प्रागभावस्तन्निवर्त्य इति संयोगादिप्रागभावात्मत्वस्वजनकादृष्टेच्छाप्रागभावपूर्वकत्वेनार्थान्तरव्यावृत्तये प्रातिलोम्येनैतानि विशेषणानि । अज्ञानं चैवंभूतमिति न बाधः । स्वप्रागभावान्यत्वं चाभावान्यत्वादन्य-देवेति नाखण्डाभावे वैयर्थ्यम् । अथवा प्रमाणज्ञानप्रागभाव एव स्वप्रागभावः । स्वविषये संशयादि-

जनकतायोग्यमेव स्वविषयावरणं स्वसत्ताक्षणनियतध्वंसप्रतियोगि स्वनिवर्त्यम्। ततश्च प्रागभावोऽपि परमते विशेषादर्शनतया संशयादिजनक इति स्वप्रागभावस्वजनकादृष्टान्धकारादिव्यावृत्तये स्वप्रागभावेत्यादि- विशेषणम्। परमते मनःसंयोगपूर्वकत्वेनार्थान्तरनिवृत्तये स्वनिवर्त्येति।

अथवा पराभिमतप्रागभावान्यत्वज्ञानसमानविषयकत्वज्ञाननिवर्त्यत्वज्ञानसमानाश्रयत्व- विशिष्टाज्ञानसिद्ध्यर्थं तानि विशेषणानीति न कस्यापि वैयर्थ्यम्। एतेनापि तेन विनोद्देश्या- सिद्धेः। अज्ञानाश्रयघटावच्छिन्नचैतन्यमेवान्तःकरणावच्छिन्नमिति तन्निष्ठज्ञानस्याप्यज्ञानसमानाश्रयत्वम- बाधितमेव। घटादिचाक्षुषज्ञानस्यापि तदवच्छिन्नचैतन्यविषयत्वादज्ञानस्य ज्ञानसमानविषयकत्वं चाबाधि- तम्। अनुभवबलादरूपस्याप्यहङ्कारस्य प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमादरूपस्याप्यात्मनश्चाक्षुषप्रत्यक्षत्वाङ्गीकारे बाधकाभावात्।

वस्तुतोऽस्मदभिमतात्मनः पराभिमतविलक्षणत्वात्सत्तातुल्यतैवेति घटः सन्नित्यादिप्रत्यक्षस्य सर्वानुभवसिद्धत्वाच्चाक्षुषत्वमविरुद्धम्। न चान्तःकरणवृत्त्यादौ विषयस्याध्यासिकसंबन्धाभावाद्घटादे- र्विषयत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्। घटाद्यधिष्ठानचैतन्यस्यान्तःकरण वृत्त्यवच्छिन्नत्वेनान्तःकरणावच्छिन्न- साक्ष्यभेदात्तदाध्यासिकसंबन्धस्यैव साक्षिसंबन्धत्वात्। तस्मान्नात्रानुमाने काऽप्यनुपपत्तिः। घटध्वंसा- जनकघटापरोक्षप्रमाणज्ञानं घटं न जानामीत्यनुभवविषयनिवर्तकम् घटापरोक्षप्रमाणज्ञानत्वाद्घटध्वंस- जनकप्रत्यक्षवत्। विषयनिवर्तकतयाऽर्थान्तरवारणाय पक्षे ध्वंसाजनकेति विशेषणम्। आत्मनश्चा- निवर्त्यत्वात्तन्निवर्त्यं भावरूपाज्ञानमेव। पटादिप्रत्यक्षे परोक्षज्ञाने घटभ्रमे च व्यभिचारवारणाय क्रमेण हेतुविशेषणानि। अनुद्दिष्टघटादिध्वंसे ईश्वरस्य प्रतियोगिप्रत्यक्षसंभवादतीन्द्रियस्यैन्द्रियकस्याप्यज्ञान- दशायां घटादेरस्मदादितो ध्वंसाभावादन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतियोगिप्रत्यक्षं ध्वंसे कारणमिति न साध्यवैकल्यम्। नापि प्रागभावनिवर्तकतयाऽर्थान्तरता। तस्य सत्त्वेऽपि ज्ञानस्य तन्निवृत्तितया तदनिवर्तकत्वात्। निवर्तकयोग्यतासाध्येति न धारावाहिकप्रत्यक्षे बाधो व्यभिचारो वेति वा भावरूपा- ज्ञानसिद्धिः। मूलाज्ञाने तु सर्गाद्यकालीनं कार्यं जडोपादानकं कार्यत्वात्सम्मतवत्। तच्च लाघवा- देवमित्यणुव्यतिरिक्तजडोपादानसिद्धावनादित्वे सति जडोपादानत्वं भावत्वं वा ज्ञाननिवर्त्यवृत्ति- जडवृत्तित्वाद्घटत्वादिवदिति जीवत्वादेरनाविद्यकत्वे ज्ञानान्निवृत्त्यनुपपत्तेर्न तदादायार्थान्तरत्व- मित्यनुमानमिति। तत्तुच्छम्। मन्मते जन्यज्ञानमात्रस्य बुद्धिमदीश्वरजन्यत्वेऽपि तज्ज्ञानजन्यत्वा- भावात्। तज्जन्यत्वेऽपि वा निर्विकल्पकानङ्गीकारेण सविकल्पकस्य जन्यज्ञानजन्यत्वाभावेन पक्षा- प्रसिद्धेरभावेन जन्यसविकल्पकाजन्येत्युभयोपादानस्यायुक्तत्वात्। मन्मते विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञाना- जनकत्वाद्धारावाहिकद्वितीयादिबुद्धौ पूर्वपूर्वज्ञानानामजनकत्वेन तस्या अपि जन्यसविकल्पकाजन्यत्वेन

पक्षत्वापत्तौ मन्मतेन बाधतादवस्थ्यात् । धारावाहिकबुद्धावपि साक्ष्युपनीततत्तत्क्षणभानः तत्तत्क्षणविशिष्टाज्ञाननिवर्तकत्वेन तस्याः पक्षत्वेऽपि बाधाप्रसक्त्या तद्व्यावृत्तये विशेषणोपादानानौचि धारावाहिकबुध्यभावपक्षस्त्वनुपपन्नः । ज्ञानमेव पुनः पुनर्ज्ञायत इत्यनुभवेन तत्सिद्धेः । तद चोभयसम्प्रतिपन्नसकृज्ज्ञान इव धारावाहिकस्थलेऽप्याशुविनाशाभ्युपगमापत्त्या तावत्कालस्थितेरकल्प त्वात् । साध्ये च व्यधिकरणघटपटसंयोगादिसमानाधिकरणेच्छादिप्रागभावव्यावृत्तये विशेषणो प्रागभावानभ्युपगन्तुरयुक्तमेव । न च परमतेनार्थान्तरादिव्यावृत्त्यर्थं तदिति वाच्यम् । तथा तन्मतेनैवाप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वहेतोर्विशिष्टसाध्याभावेऽपि प्रागभावादिपूर्वकत्वेनाप्युपपत्त्याऽऽप्रयो त्वात् । वस्तुतस्तदभावेनाप्रयोजकत्वपरिहारेऽर्थान्तरस्यापि तत एवाभावाद्विशेषणवैयर्थ्यमेव । । ष्टसाध्योपादानेऽपि पटज्ञानानन्तरभाविचाक्षुषघटज्ञाने पटज्ञानस्य घटज्ञानसमानाधिकरणप्रागभावः रिक्ततया घटज्ञानजननायोग्यतयोत्तरघटज्ञानजन्यध्वंसप्रतियोगितया घटज्ञानाश्रयगततया तत्पूर्वक र्थान्तरतादवस्थ्यात् । अन्धकारकालीनत्वगिन्द्रियजन्यघटज्ञानोत्तरभाविनोऽन्धकारनिवृत्त्यव्यवहि भाविचाक्षुषज्ञानस्योक्तादृशघटज्ञानपूर्वकत्वेनोपपत्त्याऽर्थान्तरतैव ।

द्वितीयपक्षेऽपि संशयविशेषदर्शनप्रागभावयोः प्रमाणज्ञानप्रागभावान्यतया तद्विषये संशः जननयोग्यतया प्रमाणज्ञानसत्ताक्षणनियतध्वंसप्रतियोगितया स्वाश्रयगततया च तत्पूर्वकत्वेनार्थान्तरं त्वन्मतेऽपि विशेषणभेदेन विशिष्टभेदस्यावश्यकत्वाद्घटावच्छिन्नचैतन्यान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्ययोर्भे वक्तव्यत्वात् । अभेदेऽपि वा घटावच्छिन्नस्याज्ञानकल्पितत्वेनान्योन्याश्रयेणाज्ञानानाश्रयत्वादज्ञान चिन्मात्रस्य वृत्त्यादिरूपज्ञानानाश्रयत्वात्स्वाश्रयगतत्वमज्ञाने बाधितमेव । न च तथाऽप्यज्ञान चिन्मात्रस्य ज्ञानाश्रयान्तःकरणावच्छिन्नाभेदाज्ज्ञानसमानाश्रयत्वमज्ञानस्योपपन्नमेवेति वाच्यम् । च्छिन्नगतमिथ्यात्वसंसारादेरप्यवच्छेद्यगतत्वापत्त्या तयोरपि भेदस्यावश्यकत्वात् । अनुभवबलादहः प्यहङ्कारस्य प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमेऽपि सन्घट इत्यादिघटादिसत्तानुभवस्यात्मविषयकत्वाभावेऽपि विश्वस उपपादितत्वादुपपादयिष्यमाणत्वाच्च घटादिमात्रविषयकत्वेनोपपत्त्या द्रव्यचाक्षुषतायां रूपवत्त्वस्य प्र कताया विनैव बाधकं त्यागायोगाद्घटादिचाक्षुषज्ञानस्य तदवच्छिन्नचैतन्यविषयकत्वानुपपत्त्याऽज्ञ ज्ञानसमानविषयकत्वमपि बाधितमेव । अन्तःकरणवृत्त्यादौ विषयताप्रयोजकाध्यासिकसंबन्धाभावा च वृत्तिप्रतिबिम्बितविषयाधिष्ठानचैतन्येऽज्ञाननिवर्तकत्वाभावाद्बाध एव । न च घटाद्यधिष्ठानचै स्यान्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नत्वेनान्तःकरणावच्छिन्नसाक्ष्यभेदात्तदध्यासिकसंबन्धस्यैव तत्संबन्धत्वमिति वा अधिष्ठानचैतन्यस्यावच्छिन्नाभेदासंभवस्योक्तत्वात् । अभेदेऽवच्छिन्नवदवच्छेद्यस्यापि मिथ्यात्वेनाध्यास ष्ठानत्वासंभवाच्च । तथात्वे वाऽध्यासाधिष्ठानत्वेन ब्रह्मणः पारमार्थिकत्वसाधनानुपपत्तेः । यच्चोद

सिद्ध्यर्थतया विशेषणसार्थक्यमुक्तम् । तन्न । यत्राविशेषितसाध्यं प्रति हेतोरप्रयोजकता । यथा विमतं भिन्नाभिन्नं समानाधिकृतत्वादित्यादौ । यद्विशेषणं विनाऽर्थान्तरादि वा । यथेश्वरानुमानेऽदृष्टप्रागभावव्याप्यप्रागभावाप्रतियोगीति । तत्रैवोद्देश्यसिद्ध्यर्थत्वं वाच्यम् । न चात्रार्थान्तरादिनिवारकत्वम् । तदसंभवस्योक्तत्वात् । न च तद्विषयावरणसमयवर्तित्वे सति तन्निवर्तकत्वरूपस्याप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वहेतोर्विशिष्टसाध्येन विनाऽनुपपत्तिरेव । अज्ञानातिरिक्तस्य ज्ञाननिवर्त्यस्य विषयावरणस्याभावात् । प्रागभावस्याप्रसिद्धत्वादन्यस्य चासंभवादिति वाच्यम् । प्रागभावस्य व्युत्पादितत्वात् । तस्य चावरणत्वाभावे स्वविषयावरणपूर्वकमित्येतावतैवोपपत्तौ शेषवैयर्थ्यस्य वज्रलेपत्वात् । अन्यथाऽनादित्वभ्रमोपादानत्वादिविशेषणानि प्रक्षिप्योद्देश्यसिद्ध्यर्थतया वैयर्थ्यसमाधानापातात् । तस्मान्नेदमनुमानमुपपन्नं तदेतदाह ॥ **असंबद्धमेवेति** ॥ तत्र बाधादेरपरिहार्यत्वादित्याशयः ।

यच्च घटध्वंसाजनकेत्यनुमानं तदपि न । अतीन्द्रियस्यापि दुरितादेः प्रायश्चित्तादिना ध्वंसस्यास्मदादितो जायमानत्वात्तत्रेश्वरज्ञानकल्पकाभावेनानुद्दिष्टघटादिध्वंसे च व्यभिचारेण प्रतियोगिप्रत्यक्षस्य ध्वंसाजनकत्वात् । अर्थान्तरासंभवाद्धटध्वंसाजनकेति पक्षविशेषणवैयर्थ्यम् । परोक्षज्ञानस्याप्यज्ञाननिवर्तकतया उपपादितत्वेन बाधप्रसक्तेरभावेनापरोक्षविशेषणवैयर्थ्यं च । प्रागभावनिवर्तकत्वेनाप्युपपत्त्या अर्थान्तरता च । तस्य न जानामीत्यनुभवविषयत्वानुपपत्तेः परिहृतत्वात् । न च प्रमाणज्ञानस्य प्रागभावनिवृत्तिरूपतया न निवर्तकत्वम् । अज्ञानेऽपि तुल्यत्वात् । न चाज्ञाननिवृत्तिर्भावनिवृत्तित्वादतिरिक्तैवेति वाच्यम् । धर्मिकल्पनान्यायेन क्लृप्तप्रागभावनिवृत्तावेवातिरिक्तत्वकल्पनौचित्येन भावत्वविशेषणस्याप्रयोजकतयाऽनुपादेयत्वात् । न चानवस्थादि तत्प्रयोजकतया कल्पकम् । अक्लृप्ताज्ञानकल्पनापेक्षया क्लृप्तप्रागभावादिपरम्परासिद्धविषयत्वादिकल्पनोपपत्तेः । त्वदभिमताज्ञानस्यानादित्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वासंभवस्योक्ततया बाधश्च । भ्रमपरोक्षज्ञानयोरज्ञाननिवर्तकत्वेन हेतावपरोक्षप्रमाणपदवैयर्थ्याच्च । अनुभवविरोधस्योभयत्र तुल्यतया परोक्षज्ञानस्येवापरोक्षज्ञानस्याप्यज्ञाननिवर्तकत्वाभावेऽपि हेतोरुपपत्त्याऽप्रयोजकत्वं च । मूलाविद्यानुमाने च प्रकृत्युपादानकत्वेनोपपत्त्याऽर्थान्तरता । न च तत्र प्रमाणाभावः । चतुर्थपादे व्युत्पादयिष्यमाणत्वात् ।

यच्चानुमानं जडोपादानत्वमित्यादि तत्र जीवत्वादिकमादायार्थान्तरता । न च तस्यानाविद्यकत्वे न ज्ञाननिवर्त्यत्वमिति वाच्यम् । सत्यस्यापि ज्ञानेन निवृत्तेरुक्तत्वादप्रयोजकत्वं च । अज्ञानकल्पितत्वस्याद्याप्यसिद्ध्या दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं च । जडोपादानत्वादिकं सादिमात्रवृत्ति जडवृत्तित्वाद्धटत्वादिवदित्याभाससाम्यं च । तदेतदाह ॥ **अनुमानं त्वसंबद्धमेवेति** ॥ तुशब्दो विशेषार्थः । परोत्प्रेक्षितो अनुमानविशेषोऽप्यसंबद्ध एवेत्यर्थः ।

हेत्वनुपपत्त्या चानुमानस्याभासतामुपपादयति ॥ अनुमानं त्रिवति ॥

प्रदीपप्रभात्वरूपस्य ज्ञानहेतुत्वरूपस्य वा तस्य दृष्टान्ते सत्त्वेऽपि पक्षेऽभावात् । ज्ञानत्वरूपस्य च तस्य पक्षे सत्त्वेऽपि दृष्टान्तेऽभावात् । असिद्धिसाधनवैकल्यप्राप्तिरित्याह ॥ **प्रकाशकत्वस्येति** ॥ एकस्याभावेनेति वदतोऽयमाशयः । स्वविषयावरणनिवर्तकत्वाज्ञानान्धकारान्यतरनिवर्तकत्वादिरूपस्यानुगतत्वेऽपि साध्याविशिष्ट्यापादकतया न हेतुशरीरान्तःप्रविष्टप्रकाशकत्वशब्दार्थतया विवक्षा युक्ता । साध्याविशिष्ट्यानापादकस्य ज्ञानत्वादेश्च नानुगतत्वम् । एवं व्यवहारहेतुत्वमात्रस्येन्द्रियादौ व्यभिचारित्वेन तदर्थतयाऽविवक्षणीयत्वात् । साक्षाद्व्यवहारहेतुत्वस्य दृष्टान्ते परम्परया तस्य च पक्षेऽसत्त्वेनासिद्ध्यादिताद-वस्थ्यमिति । प्रकाशशब्दवाच्यत्वं प्रकाशकत्वमतो नोक्तदोष इत्यत आह ॥ **शब्देति** ॥ **एकार्थत्वादिति** ॥ उपलक्षणं चैतत् । अज्ञानाविषयकस्य तदभावव्यावर्तकत्वानुपपत्तेश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । आभाससाम्योक्तौ तद्दूषणानां बाधादीनामपि लाभात्किं विशिष्य तदुक्त्येत्यपि तुच्छताज्ञापनायाभाससाम्यमेव तत्त्वप्रदीपिकोक्तानुमानस्याह ॥ **तृतीयेति** ॥ अयं घटः स्वप्रागभावातिरिक्तानादिनिवर्तको घटत्वाद्घटान्तरवदित्यपि प्रयोगस्य सुलभत्वादिति भावः ॥

स० — **प्रकाशकत्वस्येति** ॥ अत्र कश्चित् । प्रकाशशब्देन तज्जन्यव्यवहारलक्षणयाऽप्रकाशितव्यवहारहेतुत्वं हेत्वर्थः । तच्चोभयत्रानुगतमिति नासिद्ध्यादि इत्याह । तत्तुच्छम् । साक्षाद्धेतुत्वविवक्षायां ज्ञानस्यैव तथा व्यवहारहेतुत्वेन साधनवैकल्यात् । प्रयोजकत्वविवक्षायां तु चक्षुरादौ व्यभिचारादिति ॥ **तृतीयानुमानं त्रिति** ॥ देवदत्तघटः देवदत्तघटाभावातिरिक्तानादेर्निवर्तकः । घटत्वात् । यज्ञदत्तघटवदिति अनुमानेन घटाभावातिरिक्तं किञ्चिदनादिभावरूपं घटनिवर्त्यमपि सिद्ध्येदित्यतिप्रसङ्गपराहतमित्यर्थः ॥

प० — **अनुमानं त्रिवति** ॥ अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वादित्यनुमानमित्यर्थः ॥ **असिध्यादीति** ॥ ज्ञापकाप्यायकत्वरूपत्वेऽसिद्धिः । ज्ञापकत्वरूपत्वे चक्षुरादौ व्यभिचारः । ज्ञानत्वरूपत्वे साधनवैकल्यं दृष्टान्तस्येति भावः । प्रागुक्तानुमानान्तरं च निराह ॥ **अभावेति** ॥ **घटादेरिति** ॥ घटोऽयमेतद्घटप्रागभावातिरिक्तानादेर्निवर्तको घटत्वाद्घटान्तरवदिति वादावल्युक्तदिशेति भावः ॥

या० — **प्रकाशकत्वस्येति** ॥ अत्र कश्चित् । प्रकाशशब्देन तज्जन्यव्यवहारलक्षणयाऽप्रकाशितव्यवहारहेतुत्वं हेत्वर्थः । तच्चोभयत्रानुगतमिति नासिद्धिरित्याह । तत्तुच्छम् । साक्षाद्धेतुत्वविव-

क्षायां ज्ञानस्यैव तथा व्यवहारहेतुत्वेन साधनवैकल्यात् । प्रयोजकत्वविवक्षायां तु चक्षुरादौ व्यभिचारादिति ॥ **तृतीयानुमानं त्विति** ॥ देवदत्तघटो देवदत्तघटाभावातिरिक्तानादेर्निवर्तको घटत्वाद्यज्ञदत्तघटवदित्यनुमानेन घटाभावातिरिक्तं किञ्चिदनादिभावरूपं घटनिवर्त्यमपि सिद्ध्येदित्यतिप्रसङ्गपराहतमित्यर्थः ॥

श्री० — **असिध्यादीति** ॥ पक्षीभूते ज्ञानेऽर्थप्रकाशकत्वं नामार्थप्रकाशात्मकबुद्धित्वमेव नान्यत् । प्रदीपप्रभायां चार्थप्रकाशकत्वं नामार्थप्रकाशजनकत्वमेव । एवं चार्थप्रकाशजनकत्वविवक्षायामसिद्धिः । अर्थप्रकाशात्मकबुद्धित्वविवक्षायां दृष्टान्ते साधनवैकल्यमित्यर्थः । पक्षदृष्टान्तानुगतं प्रकाशकत्वं न विद्यते । शब्दसाम्येन चेद्वाचो गोत्वाच्छृङ्गं समापतेदित्याह ॥ **शब्दसाम्यमात्रेणेति** ॥ **तत्रेति** ॥ अज्ञान इत्यर्थः ॥ **वैयर्थ्येति** ॥ तस्य साध्यज्ञप्त्यर्थत्वादिति भावः । अतद्व्यावृत्तिपक्षाङ्गीकारेण शङ्कते ॥ **तदभाव इति** ॥ पूर्वोक्तप्रमाणैरिति शेषः ।

च० — **अनुमानं त्विति** ॥ अत्रैवशब्देन बाधादेः स्पष्टतामाचष्ट इत्यभिधाय बाधादिकं प्रपञ्चितं प्रपञ्चकैः ॥ **प्रकाशकत्वस्येति** ॥ विषयीकारित्वरूपप्रकाशकत्वस्य पक्षवृत्तित्वेऽपि निदर्शनेऽभावाज्ज्ञानहेतुत्वरूपस्य च तस्य निदर्शनवृत्तित्वेऽपि पक्षावृत्तितयाऽसिद्धिसाधनवैकल्यप्रसङ्ग इति भावः ॥ **तृतीयानुमानमिति** ॥ नीलघटः नीलघटप्रागभावातिरिक्तानादिनिवर्तकः नीलघटत्वात्पीतघटवदित्यपि सुसाधत्वादिति भावः ॥

सु० — त्वदुक्तमर्थं न जानामीति व्यवहारस्तु ज्ञानाभावविषयोऽपि भविष्यति ॥ अध्यासकार्यानुपपत्तिस्तु नास्त्येव, ज्ञानस्यान्तःकरणोपादानतोपपत्तेः । सत्योपादानत्वे सत्यताप्रसङ्गस्त्विष्ट एव । न हि रजतवज्ज्ञानस्यापि बाधोऽस्ति । तथात्वे याथार्थ्यमपि स्यादिति चेन्न स्वरूपसतोऽपि विषयासत्त्वेनायथार्थत्वोपपत्तेः । न हि स्वरूपसतो विषयसत्तयाऽपि भाव्यमिति नियामकमस्ति, साक्षिचैतन्ये व्यभिचारात् । अर्थस्तु रजतादिरसत्त्वात्कारणमेव नापेक्षते ॥ ज्ञानाद्बन्धनिवृत्तिस्त्वसिद्धैवेत्युक्तम् ॥ अतो नोक्तप्रमाणैर्भावरूपाज्ञानसिद्धिः ॥

वा० — **त्वदुक्तमिति** ॥ न च सति ज्ञाने कथं तदभावव्यवहार इति वाच्यम् । प्रत्यक्षस्य ज्ञानाभावविषयकत्वप्रतिपादकन्यायेनोक्तोत्तरत्वात् । अज्ञानेऽप्यस्य पर्यनुयोगस्य साम्याच्च । न चाज्ञानस्य साक्षिवेद्यत्वेन प्रमाणाबोध्यत्वान्नानुपपत्तिरित्युक्तमिति वाच्यम् । ज्ञानाभावस्यापि साक्षिवेद्यत्वोपगमेन

परिहारसौलभ्यादित्याशयात् । अर्थज्ञानात्मकमध्यासं वदतो ज्ञानानुपपत्तिरभिमतार्थानुपपत्तिर्वा । नाद्य इत्याह ॥ **ज्ञानस्येति** ॥ पराशयमुद्धाट्य निषेधति ॥ **न हीति** ॥ अर्थोऽप्यधिष्ठानभूतात्मशक्त्यादिर्न तवाप्यनुपपद्यमानतयाऽभिमतः । रजतादिस्तु कार्यमेव नेति द्वितीयं निराह ॥ **अर्थस्त्विति** ॥ असतोऽपि प्रतीतिविषयत्वस्योपपादितत्वादिति भावः । न पूर्वार्थापत्तिवत्किञ्चेत्युक्तायां ज्ञानाद्बन्धनिवृत्ति-श्रवणान्यथाऽनुपपत्तावन्यथोपपत्तिर्दोषः किन्त्वाक्षेपकस्याप्रमितत्वमेव दूरेऽन्यथोपपत्तिविचार इत्याशयेनाह ॥ **ज्ञानादिति** ॥ **उक्तमिति** ॥ बन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षत इत्येतद्भाष्यव्याख्यावसर उक्तमित्यर्थः । ननु प्रत्यक्षव्यवहारयोर्निर्विषयकत्वासंभवात्तद्विषयेऽवश्यं वक्तव्ये विषयत्वेन त्वदुक्तमेवाज्ञानं मयोच्यत इत्याशङ्कां परिहरन्नुपसंहरति ॥ **अत इति** ॥ यद्वोपक्रमानुसारेणोपसंहारेऽपि भावरूपेत्युक्तमिति ध्येयम् ।

प०— **ज्ञानाभावविषयोपीति** ॥ तत्रोक्तानुपपत्तिस्त्वयाऽपि समाधेया । अन्यथा त्वन्मतेऽपि ज्ञानाभावव्यवहारासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः ॥ **नास्त्येवेति** ॥ कुत इत्यतस्तत्र किं भ्रान्तेरनुपपत्तिरुच्यते । उत रजतादिरूपार्थस्य वेति हृदि विकल्प्याद्यं निराह ॥ **ज्ञानस्येति** ॥ परमतेनाह ॥ **साक्षिचैतन्य इति** ॥ द्वितीयं निराह ॥ **अर्थस्त्विति** ॥ श्रुतार्थापत्तिं च निराह ॥ **ज्ञानादिति** ॥ **उक्तमिति** ॥ 'इत्युक्तेर्बन्धमिथ्यात्वं नैवमुक्तिरपेक्षत' इत्यत्रेति भावः । एतदपि सर्वं प्रपञ्चितमविद्यानुमानादिभङ्गेष्विति विस्तरस्तत्रैव ध्येयः ।

श्री०— किञ्च विशुद्धब्रह्मात्मनीत्युक्ताध्यासान्यथाऽनुपपत्तिरूपं भावरूपाज्ञानसाधकं प्रमाणमपाकरोति ॥ **अध्यासकार्येति** ॥ अध्यासरूपकार्येत्यर्थः ॥ **ज्ञानस्येति** ॥ रजताध्यासस्येत्यर्थः । तथाच मिथ्याभूतमेव किञ्चिदुपादानमन्वेषणीयमित्युक्तमसदिति भावः । सत्योपादानकत्व इत्यादिनोक्तं दूषयति ॥ **सत्योपादानत्व इति** ॥ सत्योपादानकत्व इत्यर्थः ॥ **सत्यताप्रसङ्ग इति** ॥ अध्यासरूपकार्यस्येत्यर्थः । अर्थज्ञानात्मकोभयविधाध्यासाङ्गीकारात्सत्योपादानकत्वेन सत्यत्वं किं ज्ञानस्यापाद्यते उतार्थस्य रजतस्य । आद्ये इष्टापत्तिरित्याह ॥ **न हीति** ॥ एतावन्तं कालं रजतज्ञानमासीत् । भ्रम आसीदित्यनुभवेन ज्ञानस्वरूपस्य सत्यत्वादिति भावः । तथात्वे ज्ञानस्वरूपस्यानध्यस्तत्वेन सत्यत्वे । ननु स्वरूपसत्त्वे विषयत्वं नियतमिति चेत्तत्राह ॥ **न हीति** ॥ **साक्षीति** ॥ साक्षिचैतन्यस्य सत्यत्वेऽपि तद्विषयस्य दुःखादेर्मिथ्यात्वादिति भावः । द्वितीये त्वापादकभूतं सत्योपादानकत्वमेवासिद्धमसत्त्वादित्याह ॥ **अर्थस्त्विति** ॥ **कारणमेवेति** ॥ सत्योपादानकत्वं तु दूरापास्तमिति भावः ॥ **इत्युक्तमिति** ॥ ज्ञानजात्तत्प्रसादादेवमुच्यत इत्यङ्गीकारादिति भावः ।

अनु॰— स्वभावाज्ञानवादस्य निर्दोषत्वान्न तद्भवेत् ॥

सु॰— किञ्च न वयं भावरूपाज्ञानस्य परिपन्थिनः; किं नाम परपक्षे तन्न सम्भवतीति ब्रूमः । नन्वङ्गीकृतं चेदज्ञानं तर्हि भवतोऽप्युक्तानुपपत्त्या शास्त्रवैयर्थ्यमापन्नमित्यत आह ॥ स्वभावेति ॥ स्वश्चासौ भावश्चेति स्वभावो जीवस्तदाश्रितं तदावरणं चाज्ञानमिति वादः स्वभावाज्ञानवादः । तस्य निर्दोषत्वाज्जडब्रह्माज्ञानवादोक्तदोषाभावान्न तच्छास्त्रवैयर्थ्यमस्मन्मते भवेत् ॥ तथा स्वयमेव भवत्यस्तीति स्वभावो नाज्ञानकल्पित इति यावत् । तदज्ञानवादस्योक्तेतरेतराश्रयदोषविकलत्वान्न तद्भवेत् ॥ तथा स्वः स्वतन्त्रो भावः परमात्मा स्वस्य भावो धर्मः पारतन्त्र्यादिर्वा स्वभावस्तद्विषयमज्ञानं जीवस्येति वादः स्वभावाज्ञानवादस्तस्य स्वप्रकाशे स्वविषयाज्ञानासम्भवदोषविधुरत्वान्न तद्भवेत् ॥ तथा स्वभावभूतमेवाज्ञानं न मिथ्येति वादस्यानवस्थादिदोषरहितत्वान्न तद्भवेत् ॥ तथा स्वभावेन स्वतन्त्रेण परमेश्वरेणाज्ञानं जीवस्येति वादस्य स्वप्रकाशस्वरूपाभिन्नधर्मविषयमप्यज्ञानं जीवे न युक्तमिति दोषहीनत्वान्न तद्भवेत् ।

वा॰— ननु स्वभावाज्ञानवादस्येत्यादिना स्वपक्षेऽनुपपत्तिपरिहारोऽसङ्गतः । आश्रयाद्यनुपपत्त्या तत्साधकप्रमाणानुपपत्त्याऽज्ञानस्वरूपस्यैव निपुणतरं निरस्ततया तदङ्गीकारप्रसक्तेरेवाभावादित्यतोऽतोऽधिकारिविषयेत्यादिना परं प्रति वक्ष्यमाणस्याज्ञानाभावे विषयाद्यभावाच्छास्त्रवैयर्थ्यस्याज्ञानानभ्युपगमे सिद्धान्तेऽपि प्रसक्त्याऽज्ञानस्यावश्यमङ्गीकार्यत्वात्तदनुपपत्तिश्च परपक्ष एव न स्वपक्ष इत्याशयेन स्वपक्षे तदनुपपत्तिपरिहाराय प्रवृत्तस्योत्तरवाक्यस्य नासङ्गतिरित्याशयेनाह ॥ किञ्चेति ॥ निर्विशेष इत्यादिनोक्तमाश्रयाद्यनुपपत्तिशास्त्रवैयर्थ्यरूपं बाधकं स्वपक्षे नास्ति चेत्यर्थः । ननु भावरूपमज्ञानं निषेधतस्तव कथम्, बाधकप्रसक्तेः; इत्यत उक्तं न वयमिति । तर्हि कथं निषेधनमित्याशङ्कते ॥ किं नामेति ॥ एवं मूलाभिमतं प्रसञ्जकमुक्त्वा साक्षान्मूलव्यावर्त्यं कथयन्मूलमवतारति ॥ नन्विति ॥ नन्वज्ञानानभ्युपगमेऽपि वक्ष्यमाणरीत्या शास्त्रवैयर्थ्यप्राप्तेः कथमङ्गीकृतं चेदित्युक्तमित्यत आश्रयाद्यनुपपत्तिप्रयुक्ताज्ञानासंभवनिमित्तशास्त्रवैयर्थ्यं तदङ्गीकारपक्ष एवेत्याशयेनोक्तमुक्तानुपपत्त्येति । यद्वाऽज्ञानानभ्युपगमे शास्त्रवैयर्थ्यप्राप्तावपि न तदङ्गीकारे तत्प्राप्तिरित्यत उक्तमुक्तानुपपत्त्येति । भवतोऽप्युक्तदोषापत्तिरित्येव वक्तव्ये न तद्भवेदिति मूलानुसारेण शास्त्रवैयर्थ्यमिति फलकथनमिति द्रष्टव्यम् । यद्यपि ज्ञानाभावाङ्गीकारेणापि कथञ्चिद्विषयादि व्युत्पादयितुं शक्यम् । तथाऽपि स्पष्टागमेन संसाराद्यनुपपत्त्या लिङ्गेन च सिद्धे भावरूपाज्ञाने आश्रयाद्यनुपपत्तेरवश्यं परिहरणीयत्वादयं प्रयत्न इति द्रष्टव्यम् । जीवाश्रितं जीवं प्रत्यावरणमिति पक्षाभ्युपगमे पक्षान्तरोक्तदोषोऽनङ्गीकारपराहत इत्याशयेन मूलं पक्षविशेषपरिग्रहपरतया व्याचष्टे ॥ स्वश्चासाविति ॥ नन्वात्मनि स्वशब्दो नपुंसक एव । 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये

स्वोऽस्त्रियां धने' इत्यमरकोशे तस्य नपुंसकत्वाभिधानात् । कथं तर्हि स्वे स्वा इत्यादि । तत्र स्वशब्दस्यात्मीयार्थत्वात् । अत एव तत्रात्मीया इत्यर्थ इत्येवाभियुक्तानां व्याख्यानम् । तत्कथं स्वश्चासौ भावश्चेति पुलिङ्गप्रयोग इति चेन्न । आत्मन्यपि स्वशब्दस्य पुंस्त्वात् । कथमन्यथा स्वे स्वा इत्यादिपुलिङ्गप्रयोगः । न चोक्तरीत्या तस्य सावकाशत्वम् । तथा सति विभाषा जसीति प्रकरणे स्वमात्मीये इत्येव वक्तव्यतया गुरुनिर्देशं कुर्वतः सूत्रकारस्याचातुर्यप्रसङ्गात् । तथा निर्देशं कुर्वतः सूत्रकारस्यात्मन्यपि स्वशब्दस्य पुंस्त्वाभिप्रायसिद्धेः । न चैवमुदाहृतामरसिंहोक्तिविरोधः । तत्राप्यात्मनीत्यस्य स्वो ज्ञाताविति पूर्वान्वयित्वेन स्वमित्यस्य च त्रिष्वित्युत्तरान्वयित्वेन योजनासंभवेनात्मनि स्वशब्दस्य नपुंसकत्वे तस्यानुपष्टम्भकत्वात् । 'द्यौः स्वर्गनभसोः स्वो ज्ञात्यात्मनोः स्वं निजे धने' इति हेमचन्द्रेण 'स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीयेऽस्त्रियां धन' इति मेदिनीकारेण चात्मनि स्वशब्दस्य स्पष्टमेव पुंस्त्वोक्तेश्च । ततश्चात्मार्थकस्यापि स्वशब्दस्य पुंस्त्वाद्युक्तं तथा विग्रहप्रदर्शनमिति ध्येयम् ।

[स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य प्राप्ता संज्ञा जसि वा स्यात् । स्वे स्वाः । आत्मीया इत्यर्थः । आत्मान इति वा । स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धन इत्यमरः । अत्रात्मनीति पूर्वान्वयि । स्वमित्युत्तरान्वयि । स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीयेऽस्त्रियां धन इति मेदिनी । ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः । ज्ञातयोऽर्था वा । आत्मात्मीयज्ञातिधनवाची स्वशब्दः तत्र ज्ञातिधनयोः पर्युदासादात्मीयौ परिशिष्टौ इत्याशयेन व्याचष्टे । आत्मीया इत्यर्थ आत्मान इति चेति । विभाषा जसीति प्रकरणे स्वमात्मीय इत्येव वक्तव्ये गुरुनिर्देशं कुर्वतः सूत्रकारस्यैवात्मवाचिस्वशब्दस्य पुंस्त्वे प्रमाणत्वादिति ज्ञेयम् । ज्ञातिधनवाचिनस्त्विति । ताच्छील्यणिनेना ज्ञातिधनयोरप्यात्मीयत्वं पुरस्कृत्य प्रवृत्तौ सर्वनामताऽस्त्येवेति ध्वनयति । एतदर्थमेव हि सूत्रे आख्याग्रहणं कृतम् ।]

यद्यप्यत्र स्वभावाज्ञानवाद इत्येव पक्षपरिग्रहायालं पक्षविशेषपरिग्रहेणैव पक्षान्तरप्रासदूषणाप्रसरसूचनसंभवात्परिगृहीतपक्षदोषपरिहारार्थकयोजनायां तत्सार्थक्यवत्पक्षपरिग्रहमात्रयोजनायां तत्सार्थक्यादर्शनादिति भाति । तथाऽप्येकस्य दूषणस्य पक्षद्वयेऽपि सम्भवात्पक्षान्तरानभ्युपगमेऽप्यभ्युपगतपक्षे तद्दूषणप्रसरशङ्कानिरासार्थत्वात् । जीवपक्षेऽपि जडपक्षोक्तान्योन्याश्रयातिदेशेन तन्निरासप्रतिज्ञार्थत्वाद्वा तन्मूलस्य न वैयर्थ्यमित्याशयोऽपि तस्य जडब्रह्माज्ञानवादोक्तदोषाभावादित्यपि द्रष्टव्यः । एवमुत्तरत्रापीति ध्येयम् । यद्यपि स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वित्यभिधाने आत्मपर्यायस्वशब्दस्य नपुंसकत्वमुक्तम् । तथाऽप्यात्मशब्दपर्यायस्वशब्दस्य 'स्वातन्त्र्यात्स्व इति प्रोक्त आत्माऽयं चाततत्वत' इत्यभिधानतुल्ये परमोपनिषद्वाक्ये परमात्मनि पुलिङ्गप्रयोगादात्मपर्यायः पुलिङ्गोऽप्यस्ति, स्व इत्यभिधानं तु प्रयोगाद्यज्ञानमूलमित्याशयेन स्व

इत्युक्तम् । अनेनैवाशयेन नित्योपाध्या स्वरूपयेति वाक्यव्याख्यावसरेऽपि स्व आत्मेत्युक्तमिति द्रष्टव्यम् ।

माऽस्तु पक्षान्तरोक्ताऽनुपपत्तिः जीवाश्रितत्वतदावरणत्वपक्षोक्तानुपपत्तिस्तु स्यादेवेत्यतस्तत्पक्षोक्तदोष-परिहारसमर्पकतयाऽपि मूलं व्याचष्टे । यद्वोक्तप्रतिज्ञायां हेतुसमर्पकतयाऽपि मूलं व्याचष्टे ॥ **तथा स्वयमेवेति** ॥ अज्ञानकल्पितत्वाभावलाभायाह ॥ **अस्तीतीति** ॥ जीवं प्रत्यावरणमिति पक्षेऽतिदेशेन जीवाश्रितत्वपक्षे च भेदोऽपि भ्रमजो यदीत्युत्तरत्र स्पष्टम् । अत्राप्युक्तन्यायेतरेतराश्रय उक्तप्राय इत्या-शयेनोक्तमुक्तेति । विषयविशेषपक्षयोः परिग्रहेण पक्षान्तरोक्तदोषोऽनङ्गीकारपराहत इत्याशयेन विषय-विशेषपक्षपरिग्रहपरतया मूलं व्याचष्टे ॥ **तथा स्व इति** ॥ अत्राभिधानमुदाहृतवाक्यमेव । ब्रह्म प्रति ब्रह्मस्वरूपमावृतमिति पक्षे पूर्वोक्तः स्वप्रकाशे स्वविषयाज्ञानासंभवरूपो दोषो जीवं प्रति ब्रह्म स्वधर्मा-श्चावृता इति पक्षे न प्रसरतीत्यर्थः । अज्ञानमिथ्यात्वपक्षोक्तदोषपरिहारसमर्पकतयाऽपि मूलं व्याचष्टे ॥ **यथा स्वभावेति** ॥ अत्र चानवस्थादीत्यतःपूर्वमुक्तेत्यध्याहार्यम् । तथा पाठे तु नानुपपत्तिरिति ज्ञेयम् । विषयविशेषपरिग्रहेण पक्षान्तरप्राप्तदूषणाभावेऽपि तत्र प्राप्तदूषणापरिहार एवेत्यतस्तत्परिहारसमर्पकतयाऽपि मूलं व्याचष्टे ॥ **तथा स्वभावेनेति** ॥

प०— उत्तरवाक्यमवतारयितुमाह ॥ **किं चेति** ॥ न परिपन्थिन इत्युक्त्या प्रागुक्तप्रत्यक्षादि-कमस्माकमपि साधकमेवेत्यपि सूचितम् ॥ **स्वश्चासौ भावश्चेति** ॥ स्वइति प्रत्यगर्थः ॥ **भाव इति** ॥ तद्‌ज्ञानरूप इत्यर्थः । भुव्(भू)शुद्धिचिन्तयोरिति कविकल्पद्रुमोक्त्या चिन्तार्थस्य भवतेर्णप्रत्यये रूपत्वात् । तदित्यनुवादः । शास्त्रवैयर्थ्यमिति व्याख्या ।

श्री०— उत्तरवाक्यमवतर्तुमाह ॥ **किंश्चेति** ॥ **उक्तानुपपत्त्येति** ॥ आक्रियमाणाभावाद्युक्ता-नुपपत्त्येत्यर्थः ॥ **अस्तीति** ॥ स्वभाव इत्यनन्तरं जीव इति शेषः । स्वयमेवास्तीत्यस्य तात्पर्यं नाज्ञान-कल्पित इति ॥ **तद्विषयकमज्ञानमिति** ॥ परमाच्छादकस्वगुणाच्छादकमायासंज्ञमित्यर्थः ।

सु०— एतदुक्तं भवति । नास्मन्मतेऽज्ञानाङ्गीकारे दोषोऽस्ति; येन शास्त्रस्य विषय-प्रयोजनशून्यता स्यात् । जीवाश्रितं जीवावरणं चाज्ञानमित्यङ्गीकारात् । तस्य च स्वत एव ब्रह्मणो भिन्नत्वात् । ज्ञानस्वभावत्वाच्च । तस्य स्वप्रकाशस्यापि परमेश्वरेच्छया परमेश्वरे स्वध-र्मेषु चाज्ञानं सम्भवत्येव ॥ यद्यपि धर्माः स्वप्रकाशचैतन्यान्न भिद्यन्ते तथाऽपि सविशेषत्वा-ङ्गीकारादज्ञानविषयतोपपत्तिः ॥ अज्ञानमपि सत्यमेव नाज्ञानकल्पितम् । तथाविधस्यापि निवृत्तिं वक्ष्यामः । यद्यपि जीवचैतन्यं ब्रह्मस्वधर्मप्रकाशात्मकम् तथाऽपि परमेश्वराचिन्त्या-द्भुतशक्त्युपबृंहिता विद्यावशान्न तथा संसारे प्रकाशयतीति ।

वा० — नन्वज्ञानस्य जीवाश्रितत्वाभ्युपगमे ब्रह्मजडाज्ञानवादोक्तदोषानापत्त्युक्तिरयुक्ता । जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वपक्षेऽपि ब्रह्मणश्चेत्वव सार्वज्ञमित्युक्तदूषणस्यापरिहारात् । ब्रह्मान्यत्वपक्षेऽपि जीवस्य तद्भेदस्य च कल्पितत्वे यो दोषो भेदोऽपि भ्रमजो यदीत्यादिना समानन्यायतया प्राप्त इतरेतराश्रयत्वरूपस्तस्य स्वयमेवास्तीत्यज्ञानकल्पितत्वाभावोक्त्या निरासेऽप्यन्यगा चेत्स्वतोऽन्यतेति दोषापरिहार एव । जडपक्षोक्तस्य न चावरणमज्ञानमसत्य इति दोषस्य जीवस्याकल्पितत्वोक्त्या निरासेऽप्यप्रकाशस्वरूपत्वादित्युक्तदोषानिरास एव । विषयविशेषकथनेन पक्षान्तरोक्तदूषणाप्राप्तावपि स्वप्रकाशस्वरूपाभिन्नधर्मविषयकाज्ञानानुपपत्तिरूपतत्पक्षप्राप्तदूषणापरिहार एव । निमित्तविशेषाकथनात् । स्वतन्त्रस्यापि परमेश्वरस्य स्वप्रकाशे स्वधर्मविषयकाज्ञानसंपादकत्ववत्स्वविषयाज्ञानसंपादकत्वप्रसङ्गस्य निमित्तविशेषेणैव समाधेयत्वात् । अन्यथा पारमेश्वरशक्त्यैव सर्वत्र निर्वाहापत्त्या निमित्तनैमित्तिकभावस्य कुत्राप्यनाश्रयणीयतापातात् । निमित्तविशेषाभिप्रायकल्पने च परमेश्वरशक्त्युक्तेरनुपयोगः । अज्ञानसत्यत्वाभ्युपगमेन तत्कल्पितत्वपक्षोक्तानवस्थादिपरिहारेऽपि तत्सत्यत्वेऽपि सत्यस्यानिवृत्त्या शास्त्रवैयर्थ्यापत्तेरपरिहाराच्च । तस्मान्नेदं मूलमुक्तदोषपरिहारक्षममित्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ ब्रह्माश्रितत्वपक्षं परित्यज्य जीवाश्रितत्वपक्षकक्षीकरणेन जीवो परः पदार्थ इत्यर्थसूचकभावपदेन च लब्धं परिहारमाह ॥ **तस्य चेति** ॥ असन्मत इति पूर्वोक्तं सर्वत्रान्वेति । एवं चान्यगा चेत्स्वतोऽन्यतेत्युक्तोऽपसिद्धान्तो नास्मन्मत इति भावः ॥ **ज्ञानस्वभावत्वाच्चेति** ॥ इदं च जीवस्य प्रमाणसिद्धत्वात्स्वभावपदेनैव ज्ञानस्वभावत्वसूचनाद्भाष्याभिमतमिति मन्तव्यम् ॥ अनेन जडपक्षोक्तस्याप्रकाशस्वरूपत्वादिति दोषस्यात्राप्रसर इत्युक्तं भवति । स्वस्य विषयत्वासंभवेऽपि स्वधर्माणां विषयत्वं संभवतीत्येतदर्थसूचकस्वभावपदान्तर्गतधर्मार्थकभावपदप्रयोगसूचितं निमित्तविशेषमाह ॥ **तथाऽपीति** ॥ अज्ञानस्य सत्यत्वे सत्यस्यानिवृत्त्या शास्त्रवैयर्थ्यमेवेत्युक्तानुपपत्तेः परिहारो यथा दृष्ट्या प्रसन्न इत्यादिवक्ष्यमाणरीत्या सुलभ एवेत्याह ॥ **तथाविधस्यापीति** ॥ यदि स्वरूपाभिन्नधर्मविषयकाज्ञानोपपत्तये निमित्ततया विशेष आश्रितस्तर्हि स्वभावपदार्थतया स्वतन्त्रपारमेश्वरशक्तिमुत्पादनं व्यर्थमित्यतो विशेषबलादस्तु स्वरूपप्रकाशेऽपि धर्माप्रकाशस्तथाऽपि जीवचैतन्यस्यैव स्वरूपं प्रतीव ब्रह्म पारतन्त्र्यादिस्वधर्मान्प्रत्यपि प्रकाशात्मकत्वात्प्रकाशे सत्यज्ञानस्यैवायोगादप्रकाशानुपपत्तिरिति शङ्कायाः पारमेश्वराचिन्त्यशक्त्यभ्युपगमेनैव निरस्यतया तदुक्तिरित्याशयेनाह ॥ **यद्यपीति** ॥ अत्र यद्यपीति स्थलद्वये वैचित्र्यं नेदं दूषणद्वयसमाधानमितरवत्परं प्रत्युद्भावितदूषणस्य स्वपक्षे समाधानरूपमपि तु स्वपक्षप्राप्तासाधारणदूषणसमाधानमिति सूचयितुम् । यद्यपि चात्र यद्यपि जीवचैतन्यमित्यादिको ग्रन्थः समानविषयकत्वादज्ञानविषयतोपपत्तिरित्यस्यानन्तरं निवेशयितुमुचितः, अज्ञानमपीत्यादिस्तु प्रकारान्तरेण शास्त्रवैयर्थ्यसमाधानार्थोऽन्ते निवेशनीयः । तथाऽपि

वक्ष्यमाणरीत्याऽनाद्यज्ञानस्य सत्यस्येश्वरप्रसादान्निवृत्तावचिन्त्यशक्तेरुपयोगाद्वा ब्रह्म जीवधर्मप्रकाशे पारमार्थिके सति मिथ्याभूताज्ञाननिमित्ताप्रकाशोपपत्तावपि नाज्ञानसत्यत्वे तदुपपत्तिः । पारमार्थिकापारमार्थिकयोरविरोधवत्पारमार्थिकयोरविरोधासंभवादित्यज्ञानसत्यताङ्गीकारे प्राप्तानुपपत्तेरप्यनेन परिहारात्तदनन्तरं यद्यपीत्यादिग्रन्थो निवेशित इति द्रष्टव्यम् ।

प०— ननु जीवाज्ञानपक्षेऽप्यावरणकृत्याभावः । अज्ञानस्य स्वाभाविकत्वे सत्यत्वे च निवृत्त्यनुपपत्तिः । जीवधर्माणां स्वप्रकाशचैतन्याभेदेनाज्ञानविषयतानुपपत्तिरित्यतः स्वकृतयोजनापञ्चकस्याप्युपयोगं दर्शयन्नभिप्रायमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ ज्ञानस्वभावत्वाच्चेत्यनेनावरणकृत्यमस्तीति सूचितम् ॥ **वक्ष्याम इति** ॥ 'यथा दृष्ट्या प्रसन्नस्सन्नि'त्यत्रेति भावः ॥

श्री०— ननु जीवाश्रितं जीवावरणं चाज्ञानमित्यङ्गीकारे ब्रह्मण्येव तदङ्गीकृतं स्यात्तयोरभेदात् । तथाच पूर्वोक्तदोष इत्यत आह ॥ **तस्य चेति** ॥ प्राप्तप्रकाशप्रतिबन्धरूपावरणकृत्यभावाज्जीवावरकमज्ञानमङ्गीकार्यमित्याह ॥ **ज्ञानस्वभावत्वाच्चेति** ॥ **परमेश्वरेणेति** ॥ अघटितघटकसामर्थ्योपेतेनेत्यर्थः । नन्वज्ञानस्य सत्यत्वे निवृत्तिर्न स्याद्ब्रह्मवदिति चेत्तत्राह ॥ **तथाविधस्यापीति** ॥ निवर्तकभावाभावाभ्यामज्ञानब्रह्मणोर्निवृत्त्यनिवृत्ती युज्येते इति वक्ष्याम इत्यर्थः ॥ **ब्रह्मस्वधर्मप्रकाशात्मकमिति** ॥ प्रकाशो ज्ञानम् । तथाच ब्रह्मविषयको यः प्रकाशस्तथा स्वरूपभूतज्ञानानंदादिधर्मविषयकश्च यः प्रकाशस्तदात्मकमित्यर्थः । तथाच तदुभयविषयकाज्ञानं जीवे न युक्तमतस्तूभयविषयः प्रकाशः संसारे स्यादिति भावः ॥

अनु०— अविद्यादुर्घटत्वं चेत्स्यादात्माऽपि हि तादृशः ॥

सु०—स्यादेतत् । अस्ति तावदविद्या । सा च दुर्घटघटनास्वभावा । यथोक्तम् 'दुर्घटत्वमविद्याया भूषणं न तु दूषणम् । कथञ्चिद्घटमानत्वेऽविद्यात्वं दुर्घटं भवेत् ॥' इति । तथा चानुपपत्तिः कथं तत्स्वरूपापलापाय प्रभवतीति ॥ अत्र वक्तव्यम् । किमविद्या दुर्घटसुघटघटनास्वभावा वोत दुर्घटैकस्वभावा वा । नाद्यः । सुघटांशेऽविद्यात्वाभावप्रसङ्गात् । द्वितीये दोषमाह ॥ अविद्येति ॥ अविद्याया दुर्घटत्वं चेत्स्वभाव इति शेषः । हिशब्दस्तस्मादित्यर्थे । तादृशोऽविद्यासदृशः । मिथ्येति यावत् ॥ अयमर्थः । यद्यविद्या दुर्घटैकस्वभावा स्यात्तदा साधिष्ठाना ससाक्षिका च न स्यात् । तथात्वे सुघटत्वप्रसङ्गेनाविद्यात्वाभावप्रसङ्गात् । ततश्चात्माभावेन शून्यवादापत्तिरिति ॥ नन्वीश्वरशक्तिरपि कथम् । यावत्प्रमाणसिद्धं तावतः सुघटस्य

दुर्घटस्य वा घटनायां पटुरिति ब्रूमः । न चैवं त्वया वक्तुं शक्यत इत्युक्तम् ॥ सर्वस्यापि सुघटस्यापन्हवोऽनेनातिप्रसङ्गेनोपलक्षितो बोद्धव्यः ।

वा० — ननु भावरूपाज्ञानस्वरूपोपादाने यदि न विप्रतिपत्तिरपि तु मत्पक्षे तदनुपपत्तिकथन एव तात्पर्यं तर्हि तवेव ममापि तत्परिहारोपायोऽस्तीत्याशङ्कते ॥ **स्यादेतदिति** ॥ यद्वा भावरूपाज्ञानमङ्गीकृत्य पारमेश्वराचिन्त्याद्भुतशक्तिमाश्रित्याविद्यानुपपत्तिपरिहारापेक्षयाऽविद्याचिन्त्याद्भुतशक्त्यैव तत्परिहारे लाघवमिति गूढाभिसन्धिः शङ्कते ॥ **स्यादेतदिति** ॥ अत एव पूर्वपक्षिसिद्धान्तिनौ स्वाशयं नन्वित्यादिनोद्घाटयिष्यत इति द्रष्टव्यम् । दुर्घटा विचारासहा या घटनोपपत्तिः सा स्वभावो यस्याः सा तथा । दुर्घटत्वमनुपपद्यमानत्वम् । विचारासहिष्णुत्वमिति यावत् । भूषणं स्वरूपसंपादकम् । दूषणं स्वरूपहानिकरम् । कथञ्चित्केनापि प्रकारेण । घटमानत्वे विचारसहिष्णुत्वे । अविद्यात्वं विचारासहिष्णुत्वम् । तदुक्तम् । 'नन्वविद्या स्वयंज्योतिरात्मानं ढौकते कथम् । कूटस्थमद्वितीयं च सहस्रांशुं यथा तमः ।' इत्याशङ्क्य 'सेयं भ्रान्तिर्निरालम्बा सर्वन्यायविरोधिनी । सहते न विचारं सा तमो यद्वद्दिवाकरम् । अविद्याया अविद्यात्वमिदमेवात्र लक्षणम् । यद्विचारासहिष्णुत्वमन्यथा वस्तु सा भवेत् ॥' इत्यादि ॥ **तथा चेति** ॥ स्वरूपोपपादिकायास्तदपलापकत्वानुपपत्तेरित्याशयः । उदाहृतसंमतिवशात् दुर्घटैकस्वभावत्वस्य पराभिप्रेतताला भेऽप्युपक्रमे सामान्योक्तेर्दुर्घटत्वस्य भूषणत्वांशे सिद्धान्तसंमतिरस्तीत्याशयेनाप्युदाहरणोपपत्तेः । शङ्कितरि संमतिश्लोकोक्तसर्वाङ्गीकारस्य निश्चेतुमशक्यत्वेन भाष्योक्तदूषणस्य चोभयस्य भावत्वपक्षेऽनुपपत्त्या परोक्तसामान्यं विकल्प्योभयस्वभावत्वपक्षं तदुदाहृतसंमत्युक्तयुक्त्यैव निरस्य द्वितीयपक्षनिराकरणपरतया भाष्यं योजयितुमाह ॥ **अत्रेति** ॥ तथा चेत्युक्ताभिप्रायव्यञ्जनाय भाष्यपदमनूद्य विग्रहं प्रदर्शयन्नेव शेषं पूरयति ॥ **अविद्याया इति** ॥ प्रसङ्गोपपादकानुक्त्या न्यूनतां परिहरति ॥ **हीति** ॥ प्राधान्यप्रकृतदुर्घटत्वस्य न तच्छब्दपरामर्शविषयता किन्तु योभयतयोपसर्जनीभूताया अप्यविद्याया एवेत्याह ॥ **तादृश इति** ॥ सादृश्यस्यानेकधा संभवाद्विवक्षितमाह ॥ **मिथ्येति** ॥ नन्वप्रयोजकतेष्टापादनता च तर्कस्येत्यतो मध्ये आपाद्यमभ्याहृत्य तदप्रयोजकतापरिहाराय हिशब्दसूचितयुक्तिं संयोज्य द्वितीयदूषणनिरासाय तर्कफलं वक्तुमाह ॥ **अयमर्थ इति** ॥ ईश्वरशक्तेरघटितघटनास्वभावत्वस्य त्वयाऽप्यभ्युपगमात्तत्राप्यतिप्रसङ्गसाम्यमित्याशयेन प्रतिबन्दीं गृह्णाति ॥ **नन्विति** ॥ सिद्धान्ती स्वाशयं तावदाविष्करोति ॥ **यावदिति** ॥ तर्हि शशविषाणादिकमपि स्यादित्याशङ्कानिरासायैतत् । फलोपधानाभिप्रायेण चेदम् । अतो न शक्तोऽपि ह्यन्यथाकर्तुमित्यादिना विरोध इति ज्ञेयम् । इदानीं प्रतिबन्दीं मोचयति ॥ **न चैवमिति** ॥ **उक्तमिति** ॥ तथात्वे सुघटत्वप्रसङ्गेनेत्यादिनेति शेषः । स्यादविद्यात्वमात्मन इत्यतिप्रसङ्गसंग्रहायाह ॥ **सर्वस्यापीति** ॥

स०—**अविद्यात्वं दुर्घटं भवेदिति** ॥ दुर्घटघटनास्वभावत्वमविद्यात्वमित्यभिप्रेतत्वादित्यर्थः । नन्वीश्वरशक्तिरपि किं दुर्घटसुघटघटनास्वभावा किं वा दुर्घटैकस्वभावा । आद्ये गवीव शशेऽपि विषाणं जीवस्वरूप इवेश्वरस्वरूपेऽपि प्रकाशाप्रकाशौ च कुतो न घटयेत् । द्वितीये सुघटस्य तदविषयत्वेनेश्वर-शक्तेरसर्वविषयकत्वप्रसङ्गः । ईश्वरे युगपदणुत्वमहत्त्वघटकत्ववत्सुखदुःखज्ञानाज्ञानादिसर्वविरुद्धधर्मघटकता च स्यादित्यभिप्रेत्याक्षिपति ॥ **नन्वीश्वरशक्तिरपि कथमिति** ॥ **यावत्प्रमाणसिद्धमिति** ॥ तथा च न पूर्वोक्तातिप्रसङ्ग इति भावः ॥ **न चैवं त्वयेति** ॥ प्रमाणसिद्धोपपादकत्वस्य सुघटोपपादकत्वस्य चाविद्यायामनङ्गीकारादिति भावः ॥ **अनेनातिप्रसङ्गेनेति** ॥ स्यादात्मापि हि तादृश इत्यनेनेत्यर्थः ।

प०— **इत्युक्तमिति** ॥ सुघटांशेऽविद्यात्वाभावप्रसङ्गादिति ग्रन्थेनोक्तमित्यर्थः ॥ **सर्वस्यापि सुघटस्येति** ॥ अविद्यायाः दुर्घटैकस्वभावत्वे तन्मयस्यापि तथात्वापत्त्या घटस्य पृथुबुध्नोदराकारता पटस्यातानवितानात्मकता ज्ञानेच्छादेः सविषयकतेत्यादि न स्यादित्येवं द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥

या०— **दुर्घटत्वमिति** ॥ विचारासहिष्णुत्वमित्यर्थः । भूषणं तत्स्वरूपाविरोधि दूषणं तत्स्व-रूपोपमर्दकम् ॥ **अविद्यात्वं दुर्घटमिति** ॥ तदुक्तम् । 'अविद्याया अविद्यात्वमिदमेव हि लक्षणं यद्वि-चारासहिष्णुत्वमि'ति । नन्वीश्वरशक्तिरपि किं दुर्घटसुघटघटनास्वभावा किंवा दुर्घटैकस्वभावा । आद्ये गवीव शशेऽपि विषाणं जीव इवेश्वरेऽपि प्रकाशाप्रकाशौ च कुतो न घटयेत् । द्वितीये सुघटस्य तद-विषयत्वेनेश्वरशक्तेरसर्वविषयकत्वप्रसङ्गः । ईश्वरे युगपदणुत्वमहत्त्वघटकत्ववत्सुखज्ञानाज्ञानादिसर्वविरुद्ध-धर्मघटकता च स्यादित्यभिप्रेत्याक्षिपति ॥ **नन्वीश्वरशक्तिरपीति** ॥ **यावत्प्रमाणसिद्धमिति** ॥ तथा च न पूर्वोक्तातिप्रसङ्ग इति भावः ॥ **न चैवं त्वयेति** ॥ प्रमाणसिद्धोपपादकत्वस्य सुघटोपपादकत्वस्य चाविद्यायामनङ्गीकारादिति भावः ॥ **अनेनातिप्रसङ्गेनेति** ॥ 'स्यादात्माऽपि हि तादृश'इत्यनेनेत्यर्थः ॥

श्री०— **दुर्घटसुघटनेति** ॥ उभयघटनास्वभावेत्यर्थः ॥ **दुर्घटैकेति** ॥ स्वयं दुर्घटैकस्वभावा दुर्घटैकघटनास्वभावा चेत्यर्थः ॥ **सुघटांश इति** ॥ सुघटस्याविद्योपपाद्यत्वाभावेन तदंशेऽविद्याया अविद्यात्वं सुघटोपपादकस्वभावत्वरूपाविद्यात्वं न स्यादित्यर्थः । ससाक्षिका द्रष्टृपुरुषसहिता ॥ **सुघट-त्वप्रसङ्गेनेति** ॥ साधिष्ठानत्वससाक्षिकत्वाभ्यामुपपाद्यत्वेन सुघटत्वप्रसङ्गेन दुर्घटैकस्वभावत्वरूपाविद्या-त्वाभावप्रसङ्गादित्यर्थः । हिशब्दस्तस्मादित्यर्थ इत्युक्तमध्याहारेण तदर्थमाह ॥ **ततश्चात्माभावेति** ॥ तस्मादित्यर्थकहिशब्दार्थानुवादस्ततश्चेत्यनेन कृतः । आत्मनो मिथ्यात्वादित्यर्थः । अविद्याधिष्ठानत्वेन

तत्साक्षित्वेन चात्मसिद्धिर्वाच्या । अविद्यायाश्च साधिष्ठानत्वे ससाक्षिकत्वे वाऽविद्यात्वानुपपत्तौ सत्यात्मासिद्धिप्रसङ्गेन तदभाव एव प्राप्त इति भावः ॥ **कथमिति** ॥ ईश्वराचिन्त्यशक्तिरपि दुर्घटसुघटोभयघटनास्वभावा चेत्तर्हि सुघटस्यांशस्याचिन्त्यशक्त्युपपाद्यत्वाभावेन तस्याः सर्वविषयकत्वभङ्गः । दुर्घटोपपादकत्वैकस्वभावा चेत् । शशविषाणमपि घटयेदित्यर्थः ॥ **सुघटस्येति** ॥ न च सुघटस्याचिन्त्यशक्त्युपपाद्यत्वायोग इति वाच्यम् । प्रमाणप्रमितत्वादिति भावः ॥ **न चैवं त्वयेति** ॥ अविद्याया दुर्घटघटनैकस्वभावत्वाङ्गीकारादिति भावः ॥ **सर्वस्यापीति** ॥ घटस्यापि मृदभावे उत्पत्तिः स्यात् । अविद्याया अकारणकार्योत्पत्तिरूपदुर्घटघटकत्वादिति भावः ।

अनु०— अतोऽधिकारिविषयफलयोगादिवर्जितम् ॥
अनन्तदोषदुष्टं च हेयं मायामतं शुभैः ॥

सु०— निर्विशेष इत्यादिनोक्तमुपसंहरति ॥ अत इति । परमतेऽविद्यानुपपत्तेरित्यर्थः । योगो विषयप्रयोजनयोः परस्परं शास्त्रेण च सम्बन्धः । आदिग्रहणेन स्वपक्षसाधकं प्रमाणं गृह्यते । अनन्तदोषा उक्ता वक्ष्यमाणाश्च । सति खल्वज्ञाने । अज्ञो विप्रतिपन्नः सन्दिग्धो वा शास्त्रेऽधिकारी स्यात् । अज्ञातश्च विषयो भवेत् । अज्ञाननिवृत्तिश्च फलम् । न च विषयाद्यभावे सम्बन्धः सम्भवी । अधिकार्यादिवर्जितत्वादनादरणीयं दुष्टत्वाद्धेयं च । अज्ञानमित्युपक्रम्य मायेत्युपसंहारोऽज्ञानस्यैवावस्थाभेदेन संज्ञाद्वयं न तु वस्तुभेद इति परमताविष्करणार्थः ॥ उपपादितं चैतत्परेणैवेति ।

वा०— उत्तरत्रापि तन्मतानुपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वेन तन्मतनिरासोपसंहारत्वानुपपत्तेराह ॥ **निर्विशेष इत्यादिनेति** ॥ उक्तोपसंहारत्वं मूलारूढं कर्तुमाह ॥ **परमत इति** ॥ स्वभावाज्ञानवादस्येत्युक्तसूचनायेदं विशेषणम् । अयं चाविद्यानुपपत्तिलक्षणो हेतुरनुबन्धचतुष्टयाभाव एव न तु स्वपक्षसाधकाभावादौ । तदुक्तिश्चात्र प्रसङ्गात्तन्मतस्यातिक्षुद्रताख्यापनायेत्यवधेयम् । योगशब्दस्योपायसंबन्धमात्रपरतायाः प्रकृतानुपयोगाद्विवक्षितमर्थमाह ॥ **योग इति** ॥ अत्रानुबन्धचतुष्टयस्यापि स्वशब्देनोपात्तत्वेन तत्परत्वासंभवादनन्तेत्यादिना तत्पक्षे बाधकस्योक्ततया साधकाभावस्याप्यवश्यवक्तव्यत्वात्साधकपरतयाऽऽदिशब्दं व्याचष्टे॥ **आदीति** ॥ दोषाणामानन्त्यानुपपत्त्या बहुत्वार्थकतयाऽनन्तशब्दं व्याचष्टे ॥ **अनन्तेति** ॥ बहुत्वेऽतिशयद्योतनायामुख्यप्रयोग इत्याशयेनोक्तम् **उक्ता इत्यादि** । उदासीनत्वस्यापि संभवेनोपादेयताप्रयोजकाधि-

कार्याद्यभावस्य हेयताहेतुत्वासंभवाच्चशब्दं हेयं चेत्यनेन संयोज्य तत्समुच्चितं माध्यमध्याहृत्य वर्जितं दुष्टमिति श्रुतहेतोर्यथायोग्यं हेतुहेतुमद्भावं दर्शयति ॥ **अधिकार्यादीति** ॥ **अवस्थाभेदेनेति** ॥ आवरण-विक्षेपत्वरूपेण स्वातन्त्र्यकर्त्रिच्छाधीनत्वरूपेण वेत्यर्थः । ननु स्वाश्रयव्यामोहकत्वतद्वैपरीत्यरूपलक्षणभेदा-ल्लोके मायानिर्मितहस्त्यश्वादौ मायाशब्दप्रयोगवदविद्याशब्दप्रयोगाभावात्कथं न वस्तुभेद इत्यत आह ॥ **उपपादितं चेति** ॥ अनिर्वचनीयत्वे सति तत्त्वावभासप्रतिबन्धविपर्ययावभासहेतुत्वस्य तल्लक्षणत्वात्तस्य चोभयत्राविशेषात्तयोरभेद एव । न च सत्यभूतमन्त्रौषधादेरेव मायाशब्दार्थतया नेदं तत्र लक्षणमिति वाच्यम् । तत्र मायाशब्दाप्रयोगात् । द्रष्टारो हि दृष्टमिन्द्रजालमेव मायां वदन्ति न त्वदृष्टं मन्त्रा-दिकम् । मन्त्रान्वयव्यतिरेकौ तु काचादिवन्निमित्तकारणत्वेनाप्युपपन्नौ । अनिर्वचनीयेन्द्रजालादेः सत्यमन्त्राद्युपादानकत्वानुपपत्तेश्चानाद्यनिर्वचनीयमेव किञ्चित्तदुपादानं कल्पनीयम् । तस्य च मायाशब्द-वाच्यत्वमुपादानोपादेययोरभेदादेवोपपन्नमिति न तत्र लक्षणानुपपत्तिः । स्वाश्रयव्यामोहकत्वतदभावाभ्यां भेदस्त्वसिद्धः । ईश्वरस्याप्यवतारेषु मायया व्यामोहदर्शनात् । नाप्यविद्यायाः स्वाश्रयव्यामोहनियमः । *जलमध्येऽधोमुखत्वेन वृक्षेष्वध्यस्तेष्वपि तदूर्ध्वमुखतायां द्रष्टुरव्यामोहात् । अथात्र तीरस्थवृक्षदर्शनजन्य-*विवेकवशादव्यामोहोऽविद्यास्वभावस्तु व्यामोहक एवेति चेत् । तर्ह्यैन्द्रजालिकस्यापि प्रतीकारज्ञाना-दव्यामोहो माया तु स्वाभाव्यान्मोहिकैव । ऐन्द्रजालद्रष्टॄणां व्यामोहदर्शनात् । सति तु प्रतीकारज्ञाने तेऽपि न मुह्यन्त्येवेत्यज्ञानाश्रयत्वं न व्यामोहप्रयोजकम् । न च मायाकर्तुरिच्छामनुसरति । मन्त्रौष-धादिनिमित्तकारण एव कर्तुःस्वातन्त्र्यात् । तादृशं चेच्छानुसारित्वमविद्याया अपि दृष्टम् । नेत्रस्याङ्गु-ल्यवष्टम्भेन द्विचन्द्रभ्रमोत्पत्तेः । अविद्यास्वरूपे कर्ता न व्याक्रियत इति चेत् । सममितरत्रापि । प्रसिद्धिरपि शास्त्रीया तावदस्त्येव । भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति सम्यग्ज्ञाननिवृत्ताविद्यायां माया-शब्दप्रयोगात् । 'तरत्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते । योगी मायाममेयाय तस्मै विद्यात्मने नमः ॥' इति स्मृतौ मायाविद्ययोः सामानाधिकरण्येनैकत्वसिद्धेश्चेत्यादिना विवरणकारेणैतदुपपादितमित्यर्थः । परमताविष्करणं चाविद्यानिरासेन मायानिरासोऽपि सिद्ध इति सूचनायेति द्रष्टव्यम् ।

स० — ननु मायाविद्ययोः स्वाश्रयव्यामोहनाव्यामोहनरूपत्वेन भिन्नत्वात् कथमज्ञानस्य माया-त्वेनोपसंहार इत्यत आह ॥ **अज्ञानमिति** ॥ **अवस्थाभेदेनेति** ॥ प्राधान्येन विक्षेपाच्छादनभेदेन वा *इच्छाधीनत्वतदधीनत्वभेनेन वा । संज्ञाद्वयमित्यर्थः ।* तदुक्तं विवरणे । एकस्मिन्नपि वस्तुनि विक्षेप-प्राधान्येन माया आच्छादनप्राधान्येनाविद्येति व्यवहारभेद इच्छाधीनत्वतद्वैपरीत्येन वा व्यवहारभेद इति । नन्वविद्यामाययोर्भेद एव किं न स्यादित्यत आह ॥ **उपपादितं चैतदिति** ॥ अत्र केचिदाहु-

रतो अविद्यामयमिति वक्तव्यमित्यादिना पूर्वपक्षयित्वा अनिर्वचनीयतया तत्त्वावभासप्रतिबन्धविपर्ययाभासलक्षणस्याविशेषात् न लक्षणभेदात्तयोर्भेदः । तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरित्यादिश्रुतौ सम्यग्ज्ञाननिवर्त्याविद्यायां मायाशब्दप्रयोगात् । 'तरत्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते । योगी मायाममेयाय तस्मै विद्यात्मने नमः' इत्यादिस्मृतौ मायाविद्ययोः सामानाधिकरण्येन तत्त्वज्ञानेन तर्तव्यत्वाभिधानाच्च न तयोर्भेद इत्यादि महता प्रबन्धेनोपपादितमित्यर्थः ।

या०— **अवस्थाभेदेनेति** ॥ प्राधान्येन विक्षेपाच्छादनयोर्भेदेन वा इच्छाधीनत्वतदधीनत्वयोर्भेदेन वा संज्ञाद्वयमित्यर्थः । उक्तं हि विवरणे । एकस्मिन्नपि वस्तुनि विक्षेपप्राधान्येन मायाच्छादनप्राधान्येन अविद्येति व्यवहारभेदः इच्छाधीनत्वतद्वैपरीत्येन व्यवहारभेद इति ॥ **उपपादितं चैतदिति** ॥ अत्र केचिदाहुः ॥ **अतोऽविद्यायामपीति** ॥ वक्तव्यमित्यादिना पूर्वपक्षयित्वाऽनिर्वचनीयतया तत्त्वावभासप्रतिबन्धविपर्ययावभासलक्षणस्याविशेषान्न लक्षणभेदात्तयोर्भेदः । तस्याभिज्ञानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरित्यादिश्रुतौ सम्यग्ज्ञाननिवर्त्याविद्यायां मायाशब्दप्रयोगात् । 'तरत्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते । योगी मायाममेयाय तस्मै विद्यात्मने नमः' इत्यादिस्मृतौ मायाविद्ययोः सामानाधिकरण्येन तत्त्वज्ञानेन तर्तव्यत्वाभिधानाच्च न तयोर्भेद इत्यादिना महता प्रबन्धेनोपपादितमित्यर्थः । तथा च नास्माभिरेतदुपपादनीयमिति भावः ।

श्री०— विप्रतिपन्नो विपरीतज्ञानी ॥ **संभवीति** ॥ संबन्धिनामेवाभावादिति भावः । यथोक्तम् । तदभावादेव संबन्धोऽपीति । योगः शशनृशृङ्गयोरिति च ॥ **संज्ञाद्वयमिति** ॥ स्वाश्रयव्यामोहकत्वतद्व्यामोहकत्वरूपावस्थाभेदेन मायाऽविद्येति संज्ञाद्वयमित्यर्थः ॥

सु०— जीवब्रह्मणोरेकत्वं शारीरकमीमांसाविषयो न भवतीत्यतस्तदुपपत्त्यर्थं बन्धमिथ्यात्ववर्णनमसङ्गतमित्युक्तम् । तत्सत्यत्वात्तेनेत्यादिना प्रपञ्चयति । तथा हि । जीवब्रह्मणोरेकत्वं शारीरकमीमांसाशास्त्रविषयं प्रतिपद्यमानेन वेदस्यापि तद्विषयत्वं प्रतिपत्तव्यम् । तदितिकर्तव्यतारूपत्वान्मीमांसाशास्त्रस्य । करणेतिकर्तव्यतयोरेकविषयतानियमात् । न च वेदो जीवब्रह्मणोरेकत्वं वक्ति । सर्वस्यापि मन्त्रब्राह्मणोपनिषद्रूपस्य वेदस्य भेदावलम्बनत्वावभासनात् ।

वा०— ननु वेदस्य जीवब्रह्मैक्यविषयकत्वनिरासकोत्तरग्रन्थो न प्रकृतसङ्गत इत्यतो बन्धमिथ्यात्ववर्णनस्यानुपयुक्तत्वायुक्तत्वादिप्रतिपादकपूर्वग्रन्थसङ्गत्यभावेऽपि यत्सिद्धवत्कृत्य मिथ्यात्ववर्णनासङ्गतिनिरूपणं तस्मिन् जीवब्रह्मणोरेकत्वस्य मीमांसाविषयत्वाभावे उपपादकाकाङ्क्षायां तत्प्रतिपादकत्वान्नासङ्गतिरित्याशयेन प्रकृतप्रमेयं दर्शयन्नेव तत्सङ्गतिं दर्शयति ॥ **जीवब्रह्मणोरिति** ॥ **उक्तं** बन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षत इत्यत्रेत्यर्थः । **इत्यादिना**ऽतो यथार्थबन्धस्येत्येतत्पर्यन्तेन । ननु जीवब्रह्मैक्यस्य शारीरकमीमांसाविषयत्वाभावे हेत्वादेरनुक्त्या सत्यत्वात्तेनेत्यस्य नोक्तप्रपञ्चकत्वमित्यत आह ॥ **तथा हीति** ॥ उत्तरवाक्ये हिशब्देन जीवब्रह्मैक्यस्य शारीरकमीमांसाऽविषयत्वे वेदाविषयत्वस्य हेतुत्वोक्त्यभिप्रायावगमान्नानुपपत्तिरित्याशयेन वेदाविषयत्वस्य तत्र हेतुत्वं वदन्न मीमांसाविषयत्वाभावे वेदाविषयत्वस्य हेतुत्वं युक्तमप्रयोजकत्वात्स्वरूपासिद्धत्वाच्चेत्याशङ्कां परिहरति ॥ **जीवेति** ॥ हेतुशरीरे तदुपकर्तव्येतिविशेषणस्य विवक्षितत्वादैक्यविरुद्धभेदविषयकतायाः स्पष्टप्रतिभासत्वाच्च न दोषद्वयमपीति भावः ।

स०— बन्धमिथ्यात्ववर्णनासङ्गतिप्रतिपादनेन प्रयोजनवद्विषयस्यापि निरस्तत्वात् अनवशेषात् सत्यत्वादित्याद्यानर्थक्यमाशङ्क्याह ॥ **जीवब्रह्मणोरिति** ॥

प०— **असङ्गतमित्युक्तमिति** ॥ बन्धमिथ्यात्वं नैवमुक्तिरपेक्षत इत्यत्रोक्तमित्यर्थः ॥ **मन्त्रब्राह्मणेति** ॥ देवताकाण्डकर्मकाण्डब्रह्मकाण्डरूपस्येत्यर्थः ।

सु०— ननु कथं वेदो न जीवब्रह्मणोरेकत्वपरः । मन्त्रब्राह्मणयोरतत्त्वावेदकयोरविद्वद्विषययोर्द्वैतालम्बनत्वेऽप्युपनिषदामद्वैतनिष्ठत्वात् । तत्र हि तत्त्वमसीत्यादिवाक्यं साक्षाज्जीवस्य ब्रह्मतां प्रतिपादयति । सदेव सोम्येत्यादीनि वाक्यानि तत्पदार्थस्वरूपनिरूपणपराणि तत्रैव समन्वितानि । अथ यो वेदेदं जिघ्राणीत्यादीनि त्वंपदार्थपराण्यपि तत्रैव समन्वयं प्रतिपद्यन्ते । सृष्ट्यादिकथनं च ब्रह्मणो निष्प्रपञ्चताप्रतिपादनायानुवादतयोपयुज्यते । प्राणाद्युपासनानि चान्तःकरणस्य पराग्वृत्तिनिरोधद्वारेणाद्वैतप्रतिपत्तावेवोपयुक्तानि ॥ तदेवं वेदान्तानां जीवब्रह्मणोरेकत्वं विषय इति तदुपकरणभूता मीमांसाऽपि तद्विषयैवेति युक्तम् ॥ अत्रोच्यते ॥

वा०— नन्वेवं मन्त्रब्राह्मणयोः कर्मपरतया वेदान्तेष्वपि केषाञ्चिद्वाक्यानां विशिष्टजीवब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकतया केषाञ्चित्सृष्ट्यादिप्रतिपादकतया परेषामुपासनापरतया सर्वेषामपि भेदपरत्वेन स्वरूपासिद्धिशङ्काप्रसरात् । न ब्रह्मतां वदेद्वेदो जीवस्य हीत्येतावता पूर्तेः सत्यत्वात्तेनेत्यादिर्हेतूपपादकांशो व्यर्थ इत्यतस्तद्व्यावर्त्यां शङ्कां दर्शयति ॥ **नन्विति** ॥ मन्त्रेत्यादिना तयोः शारीरकमीमांसोपकर्तव्यत्वाभावं दर्श-

यति । येषां चोपकर्तव्यत्वं तेषां साक्षात्परम्परया वैक्यविषयत्वमाह ॥ **उपनिषदामिति** ॥ तत्पदार्थस्वरूपपराणीति स्वरूपग्रहणेन विशिष्टपरत्वाभावमभिप्रैति ॥ **सृष्ट्यादीति** ॥ निष्प्रपञ्चताप्रतिपादनं चैक्यवाक्योपयोगीति स्पष्टमेवेति ज्ञेयम् ।

स० — उपनिषदामद्वैतप्रतिपादकत्वात् न सर्वस्य भेदालम्बनतेति शङ्कते ॥ **ननु कथमिति** ॥ उपनिषदामद्वैतप्रतिपादकत्वमुपपादयति ॥ **तत्र हीति** ॥ उपक्रमादिभिस्तत्रैव तात्पर्यावधारणात् , तत्प्रकरणपठितानामपि तदपेक्षितार्थबाधकत्वात् , अद्वैत एव तात्पर्यमित्यर्थः । सति अद्वैतप्रतिपादके महावाक्ये तदन्वयित्वेनाऽन्येषामद्वैतनिष्ठत्वं स्यात् तदेव नास्तीति परिहरति ॥ **अत्रोच्यत इति** ॥

प० — **तत्रैव** जीवस्य ब्रह्मतायामेवेत्यर्थः ।

श्री० — **तत्रैव** जीवब्रह्मैक्यप्रतिपादन एव । उत्तरत्रापि तत्रैवेत्यस्यायमेवार्थः ॥

अनु० — सत्यत्वात्तेन दुःखादेः प्रत्यक्षेण विरोधतः ॥
न ब्रह्मतां वदेद्वेदो जीवस्य हि कथञ्चन ॥

सु० — आस्तां तावदियं समन्वयप्रक्रिया । तत्त्वमसीत्यादिवेद एव तावदेकताविषयो न भवति । तथा हि । तत्त्वमसीत्यत्र त्वंपदार्थस्य जीवस्य तत्पदार्थब्रह्मता मुख्यया वृत्त्या वा प्रतिपादनीया विरोधिभागत्यागेन स्वरूपमात्रलक्षणया वा । नोभयथाऽपि सम्भवतीत्याह ॥ **सत्यत्वादिति** ॥ वेदस्तत्त्वमसीत्यादिः । कथञ्चनोक्तप्रकारद्वयेनापि । जीवस्य त्वंपदार्थस्य तत्पदार्थब्रह्मतां न वदेद्धि यस्मात्तस्मान्मीमांसाऽपि तद्विषया न भवतीति शेषः । कुतः । प्रत्यक्षेण विरोधतः । कथम् । तेन प्रत्यक्षेण दुःखादेः सत्यत्वात्सत्यत्वावधारणात् । अथवा पृथक् साध्यद्वये हेतुद्वयम् ॥ इदमुक्तं भवति । न तावत्तत्त्वमसीत्यादिवाक्यं त्वंपदमुख्यार्थस्य तत्पदमुख्यार्थैक्यप्रतिपादकमिति युक्तम् प्रत्यक्षविरोधात् । दुःखादिविशिष्टो हि त्वंपदमुख्यार्थः । तस्य निर्दुःखत्वाद्युपेततत्पदमुख्यार्थैक्यप्रतिपादने कथं न प्रत्यक्षविरोधः । स्ववचनविरोधस्य चोपलक्षणं चैतत् । नापि जहदजहल्लक्षणया । विरोध्याकारपरित्यागो हि विवक्षाभावमात्रेणोत तस्यानित्यत्वेन अथवा मिथ्यात्वेन । नाद्यः । तन्मात्रेण विरोधानिवृत्तेः । न हि पृथिवीत्वाद्यविवक्षामात्रेण क्षितिजलादेरभेदो वक्तुं शक्यते । विरोध्याकारस्याविवक्षायामप्यनपायात् । न द्वितीयः । असीति वर्तमाननिर्देशायोगात् । तथा सति तत्त्वं भविष्यसीति स्यात् । न तृतीयः । प्रत्यक्षेण दुःखादेर्विरोध्याकारस्य सत्यत्वावगमादिति ।

वा०— नन्वेवं वेदान्तानामद्वैते पर्यवसानं वदन्तं प्रति सत्यत्वादीत्यादि न सङ्गतम्। सर्वत्र प्रत्यक्षविरोधादेरयोगादित्यतो महावाक्यस्यैक्यपरत्वे निरस्तेऽन्येषां तत्परत्वाभावः स्वतः सिद्ध इत्यभिप्रेत्य भाष्यकारेण महावाक्य एव प्रत्यक्षविरोधादेरभिधानान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ आस्तामिति॥ प्रक्रियेति तन्निराससौलभ्यं सूचयति। कथञ्चनेत्येदनुसारेण सम्भावितं कल्पद्वयं दर्शयति ॥ तथा हीति ॥ मन्त्रादेरैक्यपरत्वस्य परेणाप्यनङ्गीकारात्सदेवेत्यादिजीवेश्वरस्वरूपसृष्ट्यादिप्राणाद्युपासनादिवाक्यानां चेश्वरानुवादेन जीवैक्यबोधकतद्योऽहमित्यादेश्च प्रत्यक्षविरोधादिनैक्यपरत्वाभावोपपादनासम्भवादाह ॥ वेद इति ॥ जीवानुवादेन ब्रह्मैक्यविधायकवाक्यान्तरमादिपदसङ्ग्राह्यम्। कथञ्चनेत्यादिकस्य केनापि हेतुनेत्यर्थासम्भवात्प्रकारद्वयनिराकरणं मूलारूढं कर्तुमाह ॥ कथञ्चनेति ॥ प्रकृतप्रपञ्चकतासिद्धये हिशब्दबललब्धं साध्यमध्याहरति ॥ मीमांसापीऽति ॥ कथं प्रत्यक्षविरोध इत्यतः प्रत्यक्षेण दुःखादेः सत्यतावगमात्सत्यभूतविरुद्धधर्मविषयकं प्रत्यक्षं कथं न भेदविषयकमिति तद्विरोध इत्याशयेन प्रत्यक्षविरोधोपपादकतया तेन सत्यत्वादित्येतद्व्याचष्टे ॥ तेनेति ॥ मुख्यवृत्त्या विशिष्टाभेदपरत्वे विशिष्टभेदविषयकप्रत्यक्षविरोधः। लक्षणया स्वरूपाभेदपरत्वे च न प्रत्यक्षविरोधः। स्वरूपमात्रभेदस्य प्रत्यक्षेणाविषयीकरणात्। किन्तु तत्र विरोधिभागत्यागांशे दुःखादेर्विरोधिनः सत्यतायाः प्रत्यक्षेण विषयीकरणेन मिथ्यात्वरूपतत्त्यागासम्भवात्। एवं च प्रत्यक्षेण विरोधत इति नोभयत्रैकप्रकारं विशिष्टाभेदपरत्वे दुःखादेः प्रत्यक्षेण विषयीकरणादित्येतावता पूर्तेः सत्यत्वादिति नावश्यकं विरोधिभागत्यागांशे चावश्यकम्। एवं च कथञ्चित्प्रत्यक्षविरोधस्य सत्यत्वात्तेनेत्यस्य चोभयत्राप्युपयोग इत्याशयेन प्रत्यक्षविरोधत इत्यादि व्याख्याय मुख्योपयोगेन तत्तास्वारस्यानुरोधेन विशिष्टाभेदपरत्वाभावे प्रत्यक्षविरोधत इत्यस्य विरोधिभागत्यागेन स्वरूपमात्राभेदपरत्वाभावे सत्यत्वात्तेनेत्यस्य हेतुसमर्पकत्वमित्याशयेन पक्षान्तरमाह ॥ अथवेति ॥ ननु विशिष्टाभेदपरत्वे कथं प्रत्यक्षविरोधः। दुःखादिविशिष्टस्य तदभावविशिष्टाभेदबोधने वन्ध्या पुत्रवतीत्यादाविव स्पष्टस्ववचनविरोधस्य कथमनुक्तिः। स्वरूपाभेदपरत्वे च सत्यत्वात्तेनेत्यस्य नोपयोगः। विरोधिभागत्यागस्याविवक्षादिनाऽपि सम्भवात्तदंशेऽपि नोपयोग इत्यतो विशिष्टाभेदपक्षे प्रत्यक्षविरोधमुपपादयंस्तत्पक्षे स्ववचनविरोधस्य स्पष्टतया मुखतोऽनुक्तिः। सत्यत्वात्तेनेत्यस्य च मिथ्यात्वरूपविरोधिभागत्यागांश उपयोगः। अविवक्षानित्यत्वपक्षयोः स्पष्टदूषणतया स्थलान्तरे भाष्यकारेण निरस्ततया परानभ्युपेततया चात्रानिरास इत्याशयेन भाष्यतात्पर्यमाह ॥ इदमुक्तं भवतीति ॥

स०— ननु कथं नास्ति तत्त्वमसीत्यादीनां विद्यमानत्वादित्याशङ्क्य तेषां अद्वैतविषयत्वाभावं प्रतिज्ञातमुपपादयति ॥ तथा हीति ॥ पूर्वं तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य मुख्यया वृत्त्या विरोधिभागत्यागेन

स्वरूपलक्षणया वा ऐक्यपरत्वाभावे प्रत्यक्षविरोधं नियामकत्वेनोक्त्वा तदुपपादकत्वेन सत्यत्वात्तेन दुःखादेरित्येतदुपतिष्ठत इति योजितम् । अधुना तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य मुख्यवृत्त्या ऐक्यपरत्वाभावरूप-साध्ये प्रत्यक्षेण विरोधात् इत्यस्य हेतुत्वप्रतिपादकत्वम् स्वरूपमात्रलक्षणयैक्यपरत्वाभावरूपसाध्ये तु सत्यत्वात्तेन दुःखादेरित्यस्य हेतुसमर्पकत्वमिति पृथक्साध्यद्वये हेतुद्वयमित्याह ॥ **अथवेति** ॥ **न द्वितीयमिति** ॥ विरोध्याकारस्यानित्यत्वेऽपि इदानीमविनाशित्वात् भाविब्रह्मज्ञानविनाश्यत्वा-च्चेत्यर्थः ॥

प०— पूर्वं प्रत्यक्षविरोध इत्येतदुपपादकत्वेन सत्यत्वादितिपादो व्याख्यातः । अधुना मुख्य-वृत्त्या ब्रह्मतां न वदेदित्यत्र प्रत्यक्षविरोध इत्ययं हेतुः । लक्षणया विरुद्धभागत्यागेन ब्रह्मतां न वदेदि-त्यत्र सत्यत्वात्तेन दुःखादेः इत्ययं हेतुरित्याह ॥ **अथवा पृथक्साध्येति** ॥ तद्व्यनक्ति ॥ **इदमित्या-दिना** ॥ **स्ववचनविरोधस्येति** ॥ अपसिद्धान्तस्येत्यर्थः । पक्षद्वयं बहिरेव निरस्य तृतीयपक्षदोषं मूलारूढतया दर्शयति ॥ **न तृतीय इत्यादिना** ॥

या०— पूर्वं 'सत्यत्वात्तेन दुःखादेः' इत्येतत्प्रत्यक्षविरोधोपपादकतया व्याख्यातमिदानीं मुख्यया वृत्त्या तत्त्वमस्यादिवेदस्यैक्यपरत्वाभावरूपे प्रथमसाध्ये प्रत्यक्षविरोधस्य हेतुत्वं जहदजहल्लक्षणया तत्पर-त्वाभावरूपे तु द्वितीयसाध्ये सत्यत्वात्तेनदुःखादेरित्यस्य हेतुत्वमित्युक्तसाध्यद्वये पृथक् हेतुद्वयमित्याह ॥ **अथवा पृथगिति** ॥ तदेव दर्शयति ॥ **इदमुक्तं भवतीति** ॥ **स्ववचनविरोधस्य चेति** ॥ भिन्नो-ऽचिन्त्य इत्यादिस्ववचनविरोधस्येत्यर्थः । यद्वा भेदप्रतिपादकशकुनिसूत्रादिदृष्टान्ताभिधानरूपस्ववचन-विरोधस्येत्यर्थः । अथवा तत्त्वंपदयोरदुःखदुःख्यादिपरतया माता वन्ध्येतिवत्स्ववचनविरोध इत्यर्थः । द्वितीयं हेतुं सङ्गमयितुं विकल्पेन पृच्छति ॥ **विरोध्याकारपरित्यागो हीत्यादिना** ॥

श्री०— **उक्तप्रकारद्वयेनेति** ॥ मुख्यवृत्त्या लक्षणया चेत्यर्थः ॥ **भविष्यसीति** ॥ विरोध्या-कारस्यानित्यत्वेन यदा विनाशस्तदा तत्त्वं भविष्यसीत्यर्थः ॥

च०— **विरोधिभागपरित्यागेनेति** ॥ सर्वज्ञत्वाज्ञत्वादिरूपभेदकधर्माविवक्षयेत्यर्थः ॥ **जहदजहल्लक्षणयेति** ॥ विशेषणीभूतसर्वज्ञत्वाज्ञत्वादिपरित्यागाज्जहतीति विशेष्यभूतचैतन्यांशस्यापरि-त्यागादजहतीति चेयं लक्षणा व्यपदिश्यते ॥

अनु० — यजमानप्रस्तरत्वं यथा नार्थः श्रुतेर्भवत् ॥
ब्रह्मत्वमपि जीवस्य

सु० — ननु कथमेतत्प्रत्यक्षविरोधेन श्रुतेः प्रतीतार्थात्प्रच्यावनम्, क्वाप्येवमदर्शनात्; प्रत्युत परत्वान्निर्दोषत्वाच्च बलवत्या श्रुत्या विरुद्धं पूर्वं दोषशङ्काकलङ्कितमहं दुःखीत्यादिप्रत्यक्षमेवाप्रमाणं भवितुं युक्तमित्यत आह ॥ यजमानेति ॥ श्रुतेर्यजमानः प्रस्तर इत्यस्याः। तथा ब्रह्मत्वपि जीवस्य तत्त्वमस्यादिश्रुतेरर्थो न भवेदित्यर्थः ॥ अत्रेमौ प्रयोगौ । जीवब्रह्मणोरेकत्वं न मीमांसाशास्त्रस्य विषयस्तदुपकर्तव्यवेदाविषयत्वात् । यद्यदुपकर्तव्यप्रमाणस्याविषयः न तत्तदितिकर्तव्यताविषयः यथा सम्प्रतिपन्नम् । तथा तत्त्वमस्यादिवाक्यं न प्रतीतार्थं प्रत्यक्षविरुद्धत्वात् यजमानः प्रस्तर इति वाक्यवदिति ॥ अनेनैव परत्वनिर्दोषत्वयोर्यजमानः प्रस्तर इति वाक्ये व्यभिचारश्च सूचितो भवति ॥ नन्वत्र निर्दोषत्वमेव नास्ति अगृहीतवृत्तित्वस्यैव दोषस्य विद्यमानत्वात्; अमुख्यवृत्त्या हीदं प्रवृत्तमिति चेत्। तर्हि तत्त्वमस्यादिवाक्यमप्येवमित्यसिद्धिः । कुतोऽत्रामुख्यवृत्तिरिति चेत् समं यजमानादिवाक्ये । प्रत्यक्षविरोधादिति वदतस्समस्समाधिः ।

वा० — ननूत्तरवाक्यं न सङ्गतमित्यतोऽत्र वाक्ये जीवब्रह्मत्वयजमानप्रस्तरत्वयोर्विशिष्योपादानेन तत्र दृष्टान्तादिसमर्पकतया सङ्गत्यसंभवेऽपि वक्ष्यमाणरीत्या प्रतीतार्थत्वाभावमात्रस्यैव साध्यतया विवक्षणीयत्वात्तत्र दृष्टान्तसमर्पकतया प्रत्यक्षाप्रामाण्यसाधकश्रुतिविरोधोपपादकश्रुतिबलवत्त्वोपपादकत्वेन पराभिमतयोः परत्वनिर्दोषत्वयोर्व्यभिचारस्थलप्रदर्शकतया च सङ्गतिः संभवत्येवेति भावेन तन्निवर्त्यां शङ्कां दर्शयति ॥ नन्विति ॥ अत्र प्रकृतत्वाच्छ्रुतिशब्देन तत्त्वमस्यादिग्रहणे ब्रह्मत्वमपि जीवस्येत्यंशेन यजमानप्रस्तरत्वस्य तदर्थतयाऽप्रसक्ततया यजमानप्रस्तरत्वमित्यंशेऽप्रसक्तप्रतिषेधापत्तिः । योग्यतया यजमानः प्रस्तर इत्यस्याग्रहणे ब्रह्मत्वमपि जीवस्येत्यंशे तदापत्तिरित्यतो नार्थः श्रुतेर्भवेदित्यस्यावृत्त्या श्रुतिशब्दस्य च योग्यतया दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरन्यतरार्थपरत्वान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ श्रुतेरिति ॥ ननु पूर्ववाक्यात्प्रतीयमाने मीमांसा न ब्रह्मजीवैक्यविषया वेदस्य तदविषयकत्वादिति प्रयोगेऽप्रयोजकता वैयधिकरण्यं व जीवब्रह्मैक्यं न मीमांसाविषयो वेदाविषयत्वादिति प्रयोगविवक्षायामप्यप्रयोजकतैव । उत्तरवाक्ये च जीवब्रह्मत्वं न तत्त्वमसिवाक्यविषयः प्रत्यक्षविरोधाद्यजमानप्रस्तरत्ववदित्यत्र प्रकृतसाध्यस्य दृष्टान्तांशेऽप्रसक्तप्रतिषेधादनुपपत्तिः । श्रुतिशब्दस्योभयपरोक्तव्या-

ख्यानानुपपत्तिश्च । तदर्थं दृष्टान्तश्रुतेरेवोपादाने प्रकृतसाध्यस्य दृष्टान्तेऽप्रसक्तप्रतिषेध एव । तदर्थे च श्रुत्यर्थो नेत्येव साध्यकरणे परस्य पक्षे यत्किञ्चिच्छ्रुत्यर्थत्वाभावस्य सिद्धत्वात्सिद्धसाधनता । पूर्ववाक्यानुसारेण तत्त्वमसीत्यादिवेदस्य पक्षतायां जीवब्रह्मैक्यत्वविषयकत्वाभावरूपसाध्यस्य दृष्टान्तश्रुतावप्रसक्तनिषेध एवेत्यतो वाक्यद्वयाभिमतप्रयोगप्रकारं दर्शयति ॥ **अत्रेमाविति** ॥ अत्र हेतौ वेदग्रहणं प्रकृताभिप्रायेण वा पक्षे हेतूपपादनाय वा करणवाचकवेदपदोपादानादुपकर्तव्यत्वालाभसूचनाय वा सामान्यव्याप्तेर्विवक्षणान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **यदिति** ॥ न केवलं यजमानप्रस्तरादिवाक्यस्य स्वपरपक्षसाधकानुमानदृष्टान्तव्यभिचारस्थलसमर्पकतयैवात्रोपादानमपि तु प्रतिबन्दीमुखत्वेनापि । एवं चाव्यभिचाराय तत्र निर्दोषत्वानभ्युपगमे पक्षेऽप्यसिद्धिरिति सूचितमित्याशयेन दृष्टान्ते हेत्वभावमाशङ्क्य प्रतिबन्द्या समाधत्ते ॥ **नन्विति** ॥

स०—**ननु कथमित्यादि**प्रत्यक्षस्य श्रुतिबाधकत्वं नोपलब्धमिति चोद्यम् । उपलब्धमित्युत्तरम् ॥ **अगृहीतवृत्तित्वस्यैवेति** ॥ अगृहीतामुख्यवृत्तित्वस्यैवेत्यर्थः । अमुख्यवृत्त्या प्रवृत्तत्वात् अमुख्यवृत्त्यग्रहणमेव दोष इत्यर्थः । प्रस्तरादिवाक्यसादृश्यं तत्त्वमस्यादिवाक्यस्योपपादयति ॥ **तर्हीत्याहि** ॥

प०— **परत्वादिति** ॥ पश्चात्तनत्वादित्यर्थः । प्रत्यक्षप्रवृत्त्यनन्तरमेव जीवब्रह्माद्वैतादिवाक्यस्य प्रवृत्तेरिति भावः ॥ **यजमानःप्रस्तरइत्यस्याइति** ॥ प्रस्तरो दर्भमुष्टिः । तत्र यजमानप्रस्तरयोर्न तादात्म्यं श्रुत्यर्थः । किंतु यजमानवत् प्रस्तर इति यजमानकार्यं प्रस्तरः करोतीति पूर्वतन्त्रे प्रथमाध्याये चतुर्थपादे 'तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसाभूमलिङ्गसमेवायादि'ति सूत्रेऽभिहितं ध्येयम् । नन्वनेन परत्वान्निर्दोषत्वाच्चेति परोक्तहेत्वोः को दोष उक्तः स्यादित्यत आह ॥ **अत्रेति** ॥ सत्यत्वादित्यादिसार्धश्लोके इमौ प्रयोगावभिहितावित्यर्थः । अप्रयोजकतानिरासाय तदुपकर्तव्येति हेतुविशेषणम् । **यथा संप्रतिपन्नमिति** ॥ चैत्यवन्दनादिकं न कर्मकाण्डविषय इति तदितिकर्तव्यताभूतकर्मतन्त्रस्य न विषय इत्यर्थः । हेत्वसिद्धिनिरासाय द्वितीयप्रयोगमाह ॥ **तथेति** ॥ **व्यभिचारश्चेति** ॥ न केवलं प्रतिपक्ष इति चार्थः ॥ **असिद्धिरिति** ॥ निर्दोषत्वहेतोरिति योज्यम् ।

या०— **प्रस्तरः** दर्भमुष्टिः ॥

श्री०— **परत्वादिति** ॥ अपच्छेदन्यायेन परेण पूर्वबाध इत्यर्थः । प्रत्यक्षसिद्धस्य जीवस्य श्रुत्याऽभेदप्रतिपादनात् श्रुतेः परत्वं बोद्धव्यम् । नन्वनेन परत्वान्निर्दोषत्वादिति परोक्तहेत्वोः को दोष

उक्तः स्यादित्यत आह ॥ **अत्रेति** ॥ सत्यत्वादिति सार्धश्लोकेऽप्रयोजकतापरिहाराय तदुपकर्तव्येति हेतुविशेषणम् । **यथा संप्रतिपन्नम्** चैत्यवन्दनादिकं न कर्मकाण्डविषय इति तदितिकर्तव्यताभूतकर्मतन्त्रस्य न विषय इत्यर्थः । हेतोरेवाभावान्न व्यभिचार इत्याशङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ **अगृहीतवृत्तित्वस्यैवेति** ॥ अज्ञायमानमुख्यवृत्तित्वस्यैवेत्यर्थः । तदुपपादयति ॥ **अमुख्यवृत्त्या हीदमिति** ॥ अतो यजमानः प्रस्तर इति वाक्ये प्राबल्यसाधकस्य निर्दोषत्वहेतोर्न व्यभिचार इति भावः ॥ **एवमिति** ॥ तत्त्वमसीति वाक्येऽप्यगृहीतामुख्यवृत्तित्वस्यैव दोषस्य सत्त्वेन निर्दोषत्वहेतोः स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः । अत्र तत्त्वमसीति वाक्ये ॥ **सममिति** ॥ तत्राप्यमुख्यवृत्तिः कुत इत्यर्थः । ननु यजमानप्रस्तरयोरभेदरूपमुख्यार्थस्य प्रत्यक्षविरुद्धत्वेन यजमानादिवाक्येऽमुख्यवृत्तिराश्रीयत इत्याशङ्क्याह ॥ **प्रत्यक्षविरोधादितीति** ॥ **सम इति** ॥ तत्त्वमसीति वाक्येऽपि विशिष्टाभेदरूपमुख्यार्थस्य प्रत्यक्षविरुद्धत्वादेवामुख्यवृत्तिराश्रीयत इत्यर्थः ॥

अनु०— प्रत्यक्षस्याविशेषतः ॥

सु०— **स्यादेतत् । न यजमानः प्रस्तर इत्यादिवाक्यस्य प्रत्यक्षविरोधमात्रेण प्रतीतार्थपरित्यागः । तथात्वे परमेश्वरावतारनिर्दोषतावाक्यस्यापि प्रत्यक्षविरोधेनार्थपरित्यागप्रसङ्गात् । किं नामोपजीव्यप्रत्यक्षविरोधात् । उपजीव्योपजीवकयोरुपजीव्यं बलवदिति हि न्यायः। ननु यजमानस्वरूपं न प्रत्यक्षविषयः शास्त्रीयत्वात्तद्भावस्य; तत्कथमुपजीव्यप्रत्यक्षविरुद्धा श्रुतिरिति चेत्; तर्हि प्रत्यक्षविरोधोऽपि कथम् । प्रत्यक्षाकारस्य प्रस्तराभेदप्रतिपादने निदर्शितेयमिति चेत्समं ममापीत्यत आह ॥ प्रत्यक्षस्येति ॥ सत्यं यजमानः प्रस्तर इति श्रुतिरुपजीव्यप्रत्यक्षविरोधात्प्रतीतार्थे न प्रमाणमिति । तथाऽपि नोक्तदोषः । अद्वैतश्रुतिबाधकतयाऽस्माभिरुन्यस्तस्यापि प्रत्यक्षस्य यजमानग्राहिप्रत्यक्षादविशेषात्; अस्याप्युपजीव्यत्वात् । प्रत्यक्षावगतं हि जीवं त्वमित्यनूद्य तस्य तदसीति ब्रह्मता विधातव्या । तदनेनोपजीव्यप्रत्यक्षविरोध एवास्माभिर्हेतूकृत इति सूचितं भवति ॥**

वा०— ननु यजमानप्रस्तरभेदग्राहिप्रत्यक्षेण जीवेशभेदग्राहिप्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वेन अविशेषप्रतिपादनमसङ्गतम् । प्रत्यक्षविरोधमात्रस्यैव प्रतीतार्थपरित्यागप्रयोजकत्वाभ्युपगमे सिद्धान्तिनं प्रत्यनिष्टाभावेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरुपजीव्यत्वेन विशेषस्य परेण शङ्कितुमशक्यत्वात्प्रत्यक्षविरोधमात्रस्याप्रयोजकत्वे नियामकाभावेनोपजीव्यप्रत्यक्षविरोधस्याप्यप्रयोजकत्वमिति वक्तुं शक्यत्वाच्च यजमानप्रस्तरः

वाक्यं प्रति प्रत्यक्षे उपजीव्यत्वस्य प्रतिषेध्यसमर्पकत्वरूपस्यातिप्रसञ्जकतया शङ्कितुमशक्यत्वाद्धर्मिग्राहकत्वरूपस्य तस्य तत्रासंभवाच्चेत्यतः प्रत्यक्षविरोधमात्रस्य प्रतीतार्थपरित्यागप्रयोजकत्वाभ्युपगमे सिद्धान्तिनं प्रत्यनिष्टप्रसङ्गादुपजीव्यतद्विरोधप्रयोजकतायाश्च न्यायबलसिद्धत्वात्सिद्धान्त्यभिमतप्रत्यक्षविरोधन्यायेनैवोपजीव्यत्वस्यापि सूपपादत्वादुपजीव्यत्वेन प्रसक्तविशेषनिरासार्थं प्रवृत्तं भाष्यं सङ्गततरमित्याशयेनावतारयति ॥ **स्यादेतदिति** ॥ **नन्विति** ॥ न च यजमानप्रस्तरभेदग्राहिप्रत्यक्षविरोधं वदतः सिद्धान्तिनो यजमानस्वरूपं न प्रत्यक्षविषय इति शङ्का निर्दलेति वाच्यम् । उपजीव्यत्वस्य प्रकारान्तरेणासंभवात् । धर्मिग्राहकत्वेनैव तद्वाच्यमित्युपजीव्यत्वोक्तौ साक्षाद्यजमानस्वरूपग्राहकत्वलाभवद्यजमानप्रस्तरभेदग्राहकत्वोक्तौ न तल्लाभः । भेदनिरूपकतया धर्मिस्वरूपविषयीकरणस्य स्मृतप्रतियोगिविषयीकरणवत्स्मरणमात्रेणोपपत्तेरिति मन्यमानस्यैव यजमानप्रस्तरवाक्यं प्रति प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वं परमुखेनैव द्रढीकर्तुं प्रवृत्तस्य सिद्धान्तिनोऽपि युक्तैव शङ्का । अत एव तर्हीति परिहारवाक्यस्य भेदप्रत्यक्षे प्रतियोगिन इव स्मरणमात्रेण धर्मिणोऽविषयत्वं सिद्धान्तिना त्वया न वक्तुं शक्यम् । अतिप्रसङ्गादपसिद्धान्ताच्च । धर्मिप्रत्यक्षस्य भेदप्रत्यक्षतन्त्रतायाः सिद्धान्तत्वात् । एवञ्च धर्मिणोऽप्रत्यक्षत्वे तद्भेदस्याप्यप्रक्षत्वात्तद्विरोधोक्तिरनुपपन्नेत्याशयो वर्णनीय इति ध्येयम् । **कथमिति** ॥ तथा च न तद्विरोधेन प्रतीतार्थपरित्यागे यजमानप्रस्तरवाक्यनिदर्शनं युक्तमिति भावः । यद्वा यजमानप्रस्तरभेदग्राहकत्वमात्रेण प्रत्यक्षविरोधसंभवेऽपि नोपजीव्यप्रत्यक्षविरोधसंभवः । धर्मिग्राहकत्वेनैवोपजीव्यत्वस्य वक्तव्यत्वात् । यजमानत्वविशिष्टस्यैव धर्मित्वात् । यजमानत्वस्य च दीक्षाव्रतग्रहणजन्यसंस्कारविशेषरूपस्यातीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षाविषयत्वेन प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वसंभव इति शङ्काशयः । तर्हि भेदप्रत्यक्षे धर्मिभाननियमाद्यजमानरूपधर्म्यग्रहणे तद्भेदप्रत्यक्षस्याप्यनुपपत्तिरेवेति तर्हीत्युत्तरवाक्याशयः । प्रत्यक्षाकारस्य धर्मित्वाभ्युपगमेन प्रत्यक्षविरोधोपपादने च तादृशाकारविशिष्टधर्मिग्राहकत्वेनैवोपजीव्यत्वमपीति तद्विरोधोऽपि सूपपाद एवेति तदुत्तरवाक्याशयः । एवं च परमुखेनैव धर्मिस्वरूपविशेषविवेचनायेमे शङ्कासमाधाने इति द्रष्टव्यम् । प्रत्यक्षस्याविशेषत इति सामान्यवाक्ये उपजीव्यत्वस्य प्राबल्याप्रयोजकत्वात्प्रत्यक्षयोरविशेष इत्यभिप्रायस्योपजीव्यविरोधेनेत्युत्तरवाक्यविरुद्धत्वात् । उपजीव्यत्वस्य यजमानभेदग्राहिप्रत्यक्षेप्यभावात्प्रत्यक्षयोरविशेष इत्यभिप्रायस्य च वक्ष्यमाणोपजीव्यसार्वज्ञादिवाक्यप्रायपाठविरोधात्पूर्वपक्षिणा दृढमुपपादितत्वाच्च तथाभिप्रायवर्णनानौचित्यात्प्रकृतप्रत्यक्षस्याप्युपजीव्यत्वाभ्युपगमेनैवाविशेषमुपपादयति ॥ **सत्यमित्यादिना** ॥ नन्वेतावताऽपि प्रत्यक्षविरुद्धत्वस्य हेतोः परमेश्वरनिर्दोषत्वावाक्ये व्यभिचारः कथं परिहृत इत्यत आह ॥ **तदनेनेति** ॥

स० — **शास्त्रीयत्वादिति** ॥ स्वरूपमात्रस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि यजमानत्वाकारस्य कर्मानुष्ठाननिबन्धनस्य दीक्षादिविध्यधीनत्वेन शास्त्रीयत्वमित्यर्थः ॥

प० — चतुर्थपादमवतारयितुं शङ्कते ॥ **स्यादेतदित्यादिना** ॥ सिद्धान्ती चोदयति ॥ **ननु यजमानेति** ॥ **तद्भावस्येति** ॥ यजमानभावस्येत्यर्थः । दीक्षारूपसंस्कारोपेतत्वरूपं यजमानत्वं । तच्च दीक्षावबोधकशास्त्रगम्यमिति भावः । पूर्वपक्ष्येव पृच्छति ॥ **तर्हीति** ॥ सिद्धान्ती समाधानमाह ॥ **प्रत्यक्षाकारस्येति** ॥ **निदर्शितेति** ॥ 'यजमानप्रस्तरत्वं यथा नार्थः श्रुतेर्भवेदि'त्यनेन दृष्टान्तितेत्यर्थः ॥ **ममापीति** ॥ उपजीव्यविरोधादेव प्रस्तरश्रुतेः प्रतीतार्थत्याग इतिवादिन इत्यर्थः । आकारग्राहिण एव प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वात् । ऐक्यवाक्ये तु नोपजीव्यप्रत्यक्षविरोध इतिभावः । प्रस्तरवाक्यवैषम्ये वाचस्पत्याद्युक्तमन्यदपि प्रत्यक्षस्य बाध्यत्वे बाधकोक्तिप्रस्तावे न्यायामृते निरस्तं बोध्यम् ॥

या० — **शास्त्रीयत्वात्तद्भावस्येति** ॥ स्वरूपमात्रस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि यजमानत्वाकारस्य कर्मानुष्ठाननिबन्धनस्य दीक्षादिविध्यधीनत्वेन शास्त्रीयत्वादित्यर्थः ॥

श्री० — **प्रतीतार्थपरित्याग इति** ॥ येन समः समाधिः स्यादिति भावः ॥ **प्रत्यक्षविरोधेनेति** ॥ रामकृष्णादिदोषग्राहिप्रत्यक्षविरोधेनेत्यर्थः ॥ **प्रसङ्गादिति** ॥ भवन्मत इति शेषः ॥ **इति हि न्याय इति** ॥ प्रकृते तु तत्त्वमसीति वाक्येनोपजीव्यप्रत्यक्षविरोध इत्याशयः । यजमानः प्रस्तर इति श्रुतेर्नोपजीव्यप्रत्यक्षविरुद्धेति सिद्धान्ती शङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ **शास्त्रीयत्वादिति** ॥ दीक्षाविशेषनिबन्धनस्य यजमानस्य शास्त्रीयत्वेनातीन्द्रियत्वादित्यर्थः । श्रुतिर्यजमानः प्रस्तर इति श्रुतिः । तथा च किं नामोपजीव्यप्रत्यक्षविरोधादित्युक्तमसदिति भावः । पूर्वपक्ष्युत्तरमाह ॥ **तर्हीति** ॥ यजमानः प्रस्तर इति श्रुतेरुपजीव्यप्रत्यक्षविरोधाभावे प्रत्यक्षेण विरोधतो यजमानः प्रस्तरत्वं यथा नार्थः श्रुतेर्भवेदिति यजमानः प्रस्तर इति श्रुतेः प्रत्यक्षविरोधोऽपि भवद्भिः कथमुक्त इत्यर्थः । याजमान्यस्य शास्त्रीयत्वेन तत्र प्रत्यक्षाप्रवृत्तेरिति भावः । सिद्धान्ती पुनराशङ्कते ॥ **प्रत्यक्षाकारस्येति** ॥ प्रत्यक्षसिद्धकरचरणाद्याकारस्यैवोपजीव्यत्वमङ्गीकृत्य तस्यैव प्रस्तराभेदबोधने उपजीव्यविरोधो मयाऽप्युच्यत इत्यर्थः । तत्त्वमस्यादिवाक्ये तु नैवमिति नोपजीव्यप्रत्यक्षविरोध इति भावः ॥ **उक्तदोष इति** ॥ प्रकृते उपजीव्यप्रत्यक्षविरोधो नास्तीत्युक्तप्रायो दोष इत्यर्थः ॥ **हेतूकृतेति** ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यं न प्रतीतार्थमुपजीव्यप्रत्यक्षविरुद्धत्वादित्यनुमाने हेतुः कृत इत्यर्थः ॥

च० — **शास्त्रीयत्वात्तद्भावस्येति** ॥ दीक्षाविशेषरूपसंस्कारोपेतत्वात्मकयाजमान्यस्य दीक्षादिविधिमात्रज्ञेयत्वादित्यर्थः ॥

अनु० — सार्वज्ञ्यादिगुणं जीवाद्भिन्नं ज्ञापयति श्रुतिः ।
ईशं तामुपजीव्यैव वर्तते ह्यैक्यवादिनी ।
उपजीव्यविरोधेन नास्यास्तन्मानता भवेत् ॥

सु० — एवं जीवमनूद्य तस्य ब्रह्मत्वं प्रतिपादयन्तीनां तत्त्वमसीत्यादिश्रुतीनामुपजीव्यप्रत्यक्षविरोधादतत्परत्वमुक्तम् । अधुना या ब्रह्मानुवादेन तस्य जीवैक्यं विदधति तासां तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमित्यादीनामुपजीव्यश्रुतिविरोधादतत्परत्वमाह ॥ सार्वज्ञ्यादीति ॥ तामिति श्रवणाद्येत्यध्याहार्यम् । सार्वज्ञ्यादिगुणं तत एव जीवाद्भिन्नमिति विरोधस्फुरणार्थम् । एव शब्देनेशस्य प्रमाणान्तरागोचरत्वमाह । हिशब्दो यस्मादित्यर्थे । अस्यास्तद्योऽहमित्याद्यायाः श्रुतेः । तत् तस्मात् तस्मिन्नर्थे इति वा ॥ नदयमर्थः । ईश्वरमनूद्य तस्य जीवाभेदं प्रतिपादयन्त्या श्रुत्या सर्वथा तावदीश्वरसिद्धिरपेक्षिता; अप्रतीतस्यानुवादायोगात् । न चेश्वरसिद्धिः श्रुतिं विना संभवति । ततो यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतिरेवास्या उपजीव्येति वाच्यम् । सा चासर्वज्ञाज्जीवादीश्वरस्य भेदमेव प्रतिपादयतीति तद्विरुद्धा तद्योऽहमित्याद्या श्रुतिर्नाद्वैतवादिनीति ॥ एतेन जीवब्रह्मस्वरूपानुवादेन तदैक्यमात्रपराणां परेऽव्यये सर्व एकी भवन्तीत्यादिवाक्यानामुपजीव्यप्रत्यक्षागमविरोधोऽप्युक्तो वेदितव्यः ।

वा० — ननु तत्त्वमसीति वाक्ये जीवस्योद्देश्यत्वेन तत्र सार्वज्ञ्यादिवाक्यस्योपजीव्यत्वायोगात्तद्विरोधप्रतिपादकमुत्तरवाक्यमसङ्गतमित्याशङ्क्य पूर्वोत्तरवाक्ययोरन्यान्यवाक्यविषयकत्वान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ एवमिति ॥ एकवाक्यतालाभायाह ॥ तामितीति ॥ भिन्नादिपदाश्रवणात्कथं जीवाद्भिन्नमित्याद्युक्तिरित्यतोऽसार्वज्ञादिकं स्वस्मिन्साक्षात्कुर्वाणस्य सार्वज्ञादिबोधकवाक्यात्स्वविलक्षणवस्तुन एव प्रतीतिरित्याशयेन तदुक्तिरित्याह ॥ तत एवेति ॥ उपजीव्यत्वोपपादकवाक्ये जीवाद्भिन्नमित्यंशस्योपजीव्यत्वोपपादकत्वाभावाद्वैयर्थ्यमित्यत उपजीव्यविरोधेनेत्युत्तरवाक्योक्तविरोधांशे उपयोगान्न वैयर्थ्यमित्याह ॥ विरोधेति ॥ ईशस्य प्रमाणान्तरगोचरत्वेऽस्योपजीव्यत्वासंभवादेवशब्दसूचितमाह ॥ एवेति ॥ प्रसिद्ध्यर्थत्वासंभवादाह ॥ हिशब्द इति ॥ ऐक्यवादिनीति सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वं तत्र श्रुतेरित्यस्यानुवृत्तिश्चेत्याशयेनास्या इत्यस्य परामृष्टव्यं दर्शयति ॥ अस्या इति ॥ अपौरुषेयविरोधादाह ॥ तत्तस्मिन्निति ॥ यद्वैक्यरूपार्थविशेषे उपजीव्यविरोधेन सर्वथा प्रामाण्याभावोक्तिरनुपपन्ना । अर्थान्तरे प्रामाण्योपपत्तेरित्यत आह ॥ तत्तस्मिन्निति ॥ ननु न सार्वज्ञादिवाक्यस्य तद्योऽहमित्याद्युप-

जीव्यत्वम् । ईश्वरसिद्धेरेवानपेक्षणात् । अपेक्षणे वा प्रमाणान्तरेण तत्संभवात्कथं च तद्विरोध इत्यतोऽभिप्रायमाह ॥ **तदयमर्थ इति** ॥ एवं सत्यत्वात्तेनेति सार्वज्ञादिगुणमिति वाक्यद्वयं तत्तद्वाक्ये विरोधप्रदर्शनपरतया व्याख्यायोभयमेकविषयतया व्याख्याति ॥ **एतेनेति** ॥

सु०— ननु सर्पोऽयमित्युपजीव्यप्रत्यक्षविरुद्धमपि नायं सर्पः किन्तु रज्जुरेवेत्युपजीवकमाप्तवचनं प्रमाणं दृश्यत इति चेत् । तत्किमुपजीव्योपजीवकन्यायो व्यभिचरितत्वादकिञ्चित्कर इति वक्तुमुद्यमः, आहोस्वित्सापवाद इति । नाद्यः दहनानुष्णताऽनुमानस्य यजमानप्रस्तर इति वाक्यस्य चाप्रामाण्ये कारणान्तरस्य वक्तव्यतापातात् । द्वितीयेऽपवादो वक्तव्यः ॥ तत्त्वविषयेणोपजीवकेनाप्युपजीव्यं बाध्यत इति चेत् । तत्त्वविषयता किमेवमेव निश्चिता उत न्यायान्तरेण । नाद्यः विनिगमने कारणाभावेनानिर्णयात् । द्वितीये तदेव वाच्यम् ; किमनेन । निरसिष्यते चैतदिति ।

वा०— अत्र मूलोक्तस्योपजीव्येनोपजीवकं बाध्यत इति न्यायस्य सापवादकतयाऽनियमत्वेऽपि प्रकृतेऽपवादाभावाद्युक्तं तदुदाहरणमित्याशयेन क्वचिदपवादेऽपि प्रकृते तदभावप्रदर्शनाय तदनुकूलां प्रसक्तिं दर्शयति ॥ **नन्विति** ॥ उभयथाऽपि प्रश्नाभिप्रायसंभवाद्विकल्पयति ॥ **तत्किमिति** ॥ यदि मिथ्यैव विमतो भेद इत्यनुमानेन विमुक्तश्च विमुच्यत इत्याद्यागमेन च भेदादेर्मिथ्यात्वसिद्धावभेदागमदीनां तत्त्वविषयकतासिद्धिरित्यभिमतं तर्ह्युक्तं साधकमुदाहृत्य तेनाभेदागमादीनां तत्त्वविषयकतानिश्चयाद्भेदप्रत्यक्षादीनामतत्त्वविषयकाणां तैर्बाध इत्येव वक्तव्येऽसदुक्तन्यायवैपरीत्येन बाध्यबाधकाभावे उदाहरणप्रदर्शने न किमपि प्रयोजनं तत्त्वविषयकत्वस्यैव बाधकताप्रयोजकतयोपजीवकत्वस्याकिञ्चित्करत्वादित्याह ॥ **द्वितीय इति** ॥ अथ तदेवोच्यते । विपरीतबाध्यबाधकभावोदाहरणप्रदर्शनं तु तदपि तिष्ठतीत्येतावतैवेत्यभिमतं तर्हि तन्निरासोऽपि मिथ्यैव विमतो भेद इत्यादिपृथगधिकरणीयभाष्येणैव सेत्स्यतीत्याशयेनाह ॥ **निरसिष्यते चैतदिति** ॥

प०— **आहोस्वित्सापवाद इति** ॥ उपजीव्योपजीवकन्यायः सापवादोऽकिञ्चित्कर इत्यर्थः । ऐक्यवाक्यस्थले च स न्यायः सापवाद इति भावः ॥ **उपजीवकेनेति** ॥ ऐक्यवाक्यं हि नायं सर्प इत्याप्तवाक्यवत्तत्त्वविषयम् । जीवेश्वरग्राहिप्रत्यक्षश्रुती चोपजीव्ये अपि न तत्त्वविषये इति भावः ॥ **एवमेवेति** ॥ निर्बीजमेवेत्यर्थः ॥ **न्यायान्तरेणेति** ॥ मानान्तराप्राप्तार्थकत्वरूपापूर्वतादितात्पर्यलिङ्गरूप-

न्यायान्तरेणेत्यर्थः ॥ **तदेवेति** ॥ न्यायान्तरमेव प्राबल्यप्रयोजकतया वाच्यम् । किमनेन तत्त्वविषयत्वकथनेनेत्यर्थः । भङ्ग्यंतरेण तदेवोच्यत इत्यत आह ॥ **निरसिष्यते चैतदिति** ॥ पृथगुपदेशादित्यादौ ॥

श्री० — **इति चेदिति** ॥ एवं तत्त्वमस्यादिवाक्येऽपि स्यादिति भावः । **सापवादः** सोत्सर्गः । प्रायिक इत्यर्थः ॥ **कारणान्तरस्येति** ॥ उपजीव्यविरोधेन हि तत्राप्रामाण्यमुच्यते । उपजीव्योपजीवकन्यायस्याकिञ्चित्करत्वे तत्राप्रामाण्ये कारणान्तरं वाच्यं स्यादित्यर्थः । तथा च कालात्ययापदिष्टमात्रोच्छेदः स्यादिति हृदयम् ॥ **तत्त्वविषयतेति** ॥ उपजीवकस्य तत्त्वविषयकतेत्यर्थः ॥ **एवमेवेति** ॥ प्रमाणं विनैवेत्यर्थः ॥ **विनिगमनेति** ॥ तथात्वे उपजीव्यस्याप्येवमेव तत्त्वविषयकत्वापत्त्या वैपरीत्यस्यापि संभवेनोपजीव्यं बाध्यत इति । तत्र निर्णयायोगादित्यर्थः ॥ **तदेव वाच्यमिति** ॥ उपजीवकस्य तत्त्वविषयकतानिश्चायकं न्यायान्तरमेव वाच्यमित्यर्थः । तथा च न्यायान्तरेण निश्चिततत्त्वविषयताकं यद्वाक्यं तेनानिश्चिततत्त्वविषयताकं वाक्यं बाध्यत इत्येव वक्तव्यम् । तत्त्वविषयकेणोपजीवकेनोपजीव्यं बाध्यत इत्येवमुपजीव्योपजीवकभावकथनेन किमित्यर्थः । व्यर्थत्वान्नायं न्यायो वाच्य इति भावः । नन्वद्वैतश्रुतेस्तत्त्वविषयकत्वनिश्चायकं यन्न्यायान्तरं तेनैव भेदश्रुतेस्तर्हि विरोधः कथ्यत इति चेत्तत्राह ॥ **निरसिष्यते चैतदिति** ॥ यद्वा परीक्षितमप्युपजीवकमपरीक्षितमुपजीव्यं बाधते । सर्पोऽयमिति प्रत्यक्षं चापरीक्षितमत उपजीवकेनैव बाध्यत इति युक्तम् । प्रकृते तु नैवम् । उपजीव्यस्य प्रत्यक्षस्य परीक्षितत्वेन शोधितत्वादिति ज्ञानपादे वक्ष्यत इत्यर्थः ॥

अनु० — स्वातन्त्र्ये च विशिष्टत्वे स्थानमत्यैक्ययोरपि ।
सादृश्ये चैकवाक् सम्यक् सावकाशा यथेष्टतः ॥
अवकाशोज्झिता भेदश्रुतिर्नातिबला कथम् ॥

सु० — किञ्च सर्वा अप्यद्वैतश्रुतयो द्वा सुपर्णेत्यादिभेदश्रुतिविरुद्धत्वान्न प्रतीतार्थे प्रामाण्यं भजन्ते । नन्वधिकबलविरोधेन हीनबलमप्रमाणं भवति । भेदश्रुतीनां च कथमद्वैतश्रुतिभ्योऽधिकबलत्वं येन तद्बाधकतोच्यत इत्यत आह ॥ स्वातन्त्र्ये चेति ॥ स्वातन्त्र्य इत्यादिका निमित्तसप्तमी । स्थानमत्यैक्ययोरिति द्वन्द्वात्परमैक्यपदं प्रत्येकमभिसंबध्यते । सम्यगिति स्वातन्त्र्यादिनिमित्तमैक्यव्यवहारसद्भावमभिप्रैति । 'तेन स्वतन्त्रामुख्यप्रयोगे प्रयोजनं वाच्यम् । न ह्यस्मदायत्तेश ब्दप्रयोगेऽकस्मादमुख्यं प्रयुञ्ज्महे' इति निरस्तम् । व्यवहारास्तु टीकाकृतोक्ता द्रष्टव्याः ।

काऽद्वैतश्रुतिः स्वातन्त्र्यादिषु किन्निमित्तमुपादाय प्रवृत्तेत्यपेक्षायामुक्तम् ॥ यथेष्टत इति ॥ यथासम्भवमित्यर्थः । एतच्च स्पष्टीकरिष्यत्याचार्यः । वृत्तिचिन्तां च तत्रैव करिष्यामः ॥ एतदुक्तं भवति । सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशं बलवत् । सावकाशा चाद्वैतश्रुतिः; विनाऽपि साक्षादद्वैतं स्वातन्त्र्यादिना निमित्तेनामुख्यार्थतयाऽपि घटमानत्वात् । भेदश्रुतिस्तु निरवकाशा; जीवेशभेदमन्तरेणार्थान्तराप्रतीतेः । अतो निरवकाशतया बलवत्या भेदश्रुत्या सावकाशतया दुर्बलाया अद्वैतश्रुतेर्बाधो युक्त इति ।

वा० — ननु निरवकाशत्वेन भेदश्रुतेः सावकाशाभेदश्रुत्यपेक्षया प्राबल्यमित्यर्थोपपादकोत्तरवाक्यस्य पूर्वप्रकृतोपजीव्यत्वोपपादकत्वाभावादसङ्गतिरित्यतो जीवेश्वरतदुभयधर्मिकाभेदप्रतिपादकतया पराभिमतश्रुतीनां भेदकावेदनमुखेन भेदावेदकोपजीव्यप्रत्यक्षादिविरोधरूपासाधारणदूषणमुक्त्वाऽधुना अद्वैतश्रुतिमात्रस्य साक्षादपि भेदप्रतिपादकश्रुतिबाधं मनसि निधाय तदुपयुक्तप्राबल्यव्युत्पादनार्थत्वेन दूषणान्तरपरत्वान्नोत्तरग्रन्थस्य पूर्वासङ्गतिदोष इत्याशयेनाह ॥ किं चेति ॥ अत्र सावकाशताप्रयोजकसर्वनिमित्तोपादानात्सर्वा अप्यद्वैतश्रुतय इत्यर्थोऽवगम्यते । पूर्वं सार्वज्ञादिगुणं तत एव जीवाद्भिन्नमित्युक्त्वाऽत्र भेदश्रुतिरित्येव वचनात् 'द्वा सुपर्णे'त्यादिश्रुतिविशेषोऽत्राभिमत इति गम्यत इति द्रष्टव्यम् । स्वातन्त्र्यादीनां सावकाशत्वाधिकरणत्वाभावाच्छब्दप्रवृत्तौ निमित्ताभिधानस्यावश्यंकतया तदनुपपत्तेश्चाह ॥ स्वातन्त्र्य इत्यादिकेति ॥ स्थानं मत्यैक्यं चेति भ्रान्तिं निरसितुमाह ॥ स्थानेति ॥ अत्रामुख्यार्थपरत्वरूपसावकाशत्वे किं नाम सम्यक्त्वमित्यतोऽरूढगौण्याद्यपेक्षया रूढत्वमेव प्रकृतगौण्यादेर्मुख्यत्वमित्याशयेनाह ॥ सम्यगितीति ॥ यथा वशीगतग्रामं पुरुषमधिकृत्यायं ग्रामस्त्वमेवेति स्वातन्त्र्ये, यथा विद्यादिविशिष्टं पुरुषमधिकृत्यास्मिन्ग्रामे ब्राह्मणाः सर्वेऽयमेवेति वैशिष्ट्ये, यथा गोष्ठे गाव एकीभूता इति स्थानैक्ये, पूर्वं परस्परविरुद्धा ब्राह्मणा इदानीमेकीभूता इति मत्यैक्येऽग्निर्माणवक इति सादृश्ये चाभेदव्यवहारो दृष्ट इति टीकोक्तरीत्या व्यवहारा द्रष्टव्या इत्याह ॥ व्यवहाराश्चेति ॥ यत्किञ्चिदद्वैतश्रुतेः स्वातन्त्र्यादिनिमित्तेषु स्वेच्छया यत्किञ्चिदुपादानेन प्रवृत्तिर्न तु नियम इति भ्रान्तिं निवारयति यथासम्भवमित्यर्थ इति ॥ इष्टं संभवः । कथं संभव इत्यतस्तत्त्वमसीत्यत्र सादृश्यं नान्योऽतोऽस्तीत्यत्र स्वातन्त्र्यप्राधान्ये । यद्वा तत्त्वमसीत्यत्रापि स्वातन्त्र्यप्राधान्ये । यत्र त्वस्येत्यादिकमुक्त्वा भेदवचने स्थानैक्यमत्यैक्ये निमित्तानीतीममर्थं- 'सादृश्याच्च प्रधानत्वात्स्वातन्त्र्यादपि चाभिदाम् । आहुरीशेन जीवस्ये'त्युक्त्वा 'स्थानैक्यमैकमत्यं तु मुक्तस्य तु विशिष्यत' इति वदन्नाचार्यः स्फुटीकरिष्यतीत्याह ॥ एतच्चेति ॥ ननु सादृश्यादिनिमित्तकत्वे का वृत्तिरित्यतः सादृश्यनिमित्तकत्वे गौणी प्राधान्यस्वातन्त्र्यनिमित्तकत्वे लक्षणा स्थानैक्ये लक्षणा मत्यैक्ये

लक्षितलक्षणेति वृत्तिचिन्तामुदाहृतवाक्यव्याख्यावसरे करिष्याम इत्याह ॥ **वृत्तिचिन्तामिति**॥ ननु भेदाभेदश्रुत्योरास्तां निरवकाशत्वसावकाशत्वे तथाऽपि कुतः प्राबल्यदौर्बल्ये मूलभूतन्यायानुपन्यासात्सावकाशेत्यस्य स्वातन्त्र्यादिनिमित्तेनेत्यनेन साक्षात्संबन्धानुपपत्तिश्च । कथं च भेदश्रुतेर्निरवकाशत्वमित्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ यद्यप्यत्रामुख्यवृत्त्या सावकाशत्वोक्तेः स्थलान्तरटीकया विरोध इवाभाति । तत्र सावकाशत्वं पुनः स्वयमर्थान्तरवाचित्वं न पुनर्लक्षणादिना कल्पनीयार्थान्तरत्वमित्युक्तत्वात् । तथाऽपि प्रकृतगौण्यादे रूढगौण्यादित्वेन शक्तितुल्यतया न विरोधः । अत एव भेदश्रुतेरपि लक्षणादिनाऽर्थान्तरसंभवेऽपि तस्य रूढिपूर्वकत्वाभावाद्भेदश्रुतेरर्थान्तराप्रतितेरित्यपि युक्तमित्यपि द्रष्टव्यम् ।

स० — **स्वातन्त्र्य इत्यादिका निमित्तसप्तमीति** ॥ चर्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यादाविवात्रापि ऐक्यागतिप्रस्तुतैक्यरूपकर्मसद्भावान्निमित्तसप्तमीत्वोपपत्तिरिति ध्येयम् ॥ **टीककृतोक्ता द्रष्टव्या इति** ॥ यथा वशीकृतग्रामं पुरुषमधिकृत्यायं ग्रामस्त्वयमेवेति स्वातन्त्र्येऽभेदप्रयोगो दृष्टः । यथा विद्यादिविशिष्ट-ब्राह्मणमधिकृत्यास्मिन्ग्रामे ब्राह्मणः सर्वोऽप्ययमेवेति वैशिष्ट्ये च । यथा गोष्ठे गाव एकीभूता इति स्थानैक्ये च । पूर्वं परस्परविभिन्नमतयो ब्राह्मणा इदानीमेकीभूता इति मत्यैक्ये च । यथाऽग्निर्माणवक इति सादृश्ये चाभेदव्यवहार इत्यर्थः ॥ **एतच्चेति** ॥ पृथगधिकरण इति शेषः । भगवत्स्वातन्त्र्यं तद्वैशिष्ट्यालम्बनत्वेन सावकाशम् । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिजीवजडाभ्यामभेदवचनं ब्रह्मणः । परेऽव्यये सर्व एकीभवन्तीति । परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति मुक्तेरभेदवचनं भगवत्स्थानमत्यैक्यसादृश्यैक्यालम्बनत्वेन सावकाशमिति स्पष्टीकरिष्यत्याचार्यः । नन्वेवं सादृश्यैक्यादिनाऽभेदवचनस्य सावकाशत्वे कया वृत्त्या सादृश्यैक्याद्यभिधायकत्वं तत्राह ॥ **वृत्तिचिन्तामिति** ॥

प० — **स्वतन्त्रामुख्यप्रयोगइति** ॥ मुख्यप्रयोगे स्वतन्त्रस्यामुख्यप्रयोगे प्रयोजनं वाच्यमित्यर्थः । अकस्मादित्यस्य निष्कारणमित्यर्थः । निष्कारणममुख्यं न हि प्रयुंजीमहीति न्यायस्यार्थः । सम्यगित्यनेन सूचितव्यवहारसद्भावः कथमित्यत आह ॥ **व्यवहाराश्चेति** ॥ **टीकाकृतेति** ॥ सन्न्यायरत्नावलीकृतेत्यर्थः । वशीकृतग्रामं पुरुषमधिकृत्यायं ग्रामोऽयमेवेति स्वातन्त्र्ये अभेदव्यवहारः । विद्याविशिष्टं ब्राह्मणमधिकृत्यायमेव ब्राह्मणोऽस्मिन् ग्राम इति वैशिष्ट्ये । सायं गोष्ठ एकीभूता गाव इतिस्थानैक्ये । पूर्वं परस्परविरुद्धाब्राह्मणा इदानीमेकीभूता इति मत्यैक्ये । अग्निर्माणवक इति सादृश्ये चाभेदव्यवहार इति उक्ता द्रष्टव्याइत्यर्थः ॥ **एतच्चेति** ॥ यथासंभवमित्येतत् । 'पृथगुपदेशादित्यधिकरणे 'तद्गुणसारत्वादि'ति गुणसूत्रव्याख्यावसरे 'तथापि तु चिदानन्दपूर्वास्तत्सदृशा गुणाः' इत्यादिना तत्त्व-

मसीत्यादिवाक्यं सादृश्यनिमित्तकम्। 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्यादिकं स्वातन्त्र्यवैशिष्ट्यनिमित्तकं 'परेऽव्यय' इत्यादिकं तु स्थानैक्यादिनिमित्तकमित्यादिरूपेण स्पष्टीकरिष्यतीत्यर्थः ॥ **वृत्तिचिन्तामिति** ॥ सादृश्यस्थले गौणी। स्थानैक्यस्थले लक्षणा। मत्यैक्यस्थले लक्षितलक्षणेत्येवंरूपवृत्तिचिन्तामित्यर्थः। तावता नन्व-धिकबलेत्यादिना कृतचोद्यस्य स्वातन्त्र्येचेत्यादिना किमुत्तरं जातमित्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥

या०— **निमित्तसप्तमीति** ॥ यद्यपि चर्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यादाविव 'निमित्तात्कर्मयोगेऽपि' इत्यनेन विहितेयं सप्तमीति न वक्तुं शक्यं कर्मयोगाभावात् स्वातन्त्र्यादेरनुद्देश्यत्वाच्च। तथाऽपि निमित्तमात्रविवक्षायामपि सप्तम्या वैयाकरणैरङ्गीकृतत्वादिदं व्याख्यानम्। कथमन्यथा 'क्ङिति चे'ति सूत्रं कित्ङिन्निमित्ते गुणवृद्धी न स्त इति तैर्व्याख्यातमिति द्रष्टव्यम् ॥ **व्यवहारास्त्विति** ॥ स्वातन्त्र्या-दिनिमित्तका व्यवहारास्तु वशीकृतग्रामं पुरुषमधिकृत्यायं ग्रामस्त्वयमेवेति स्वातन्त्र्येऽभेदप्रयोगो दृष्टः। विद्याविशिष्टं ब्राह्मणमधिकृत्यास्मिन्ग्रामे ब्राह्मणः सर्वोऽप्ययमेवेति वैशिष्ट्ये। गोष्ठे एकीभूता गाव इति स्थानैक्ये। पूर्वं परस्परं विरुद्धा ब्राह्मणा इदानीमेकीभूता इति मत्यैक्ये। अग्निर्माणवक इति च सादृश्य इति सन्न्यायरत्नावल्यां टीकाकृतोक्ता द्रष्टव्या इत्यर्थः। ननु स्वातन्त्र्येत्यादिका निमित्त-सप्तमीति कुतो विषयसप्तम्येव किं न स्यादित्यत आह ॥ **एतच्च स्पष्टीकरिष्यतीति** ॥ 'सादृश्याच्च प्रधानत्वात्स्वातन्त्र्यादपि चाभिदा। आहुरीशेन जीवस्ये'ति पृथगधिकरणीयानुव्याख्याने पञ्चमीप्रयोगेन स्वातन्त्र्यादीनां निमित्तत्वं स्पष्टीकरिष्यतीत्यर्थः। तथा च तत्रैव 'स्थानैक्यमैकमत्यं च मुक्तस्य तु विशिष्यत इत्यनेन स्थानैक्यमत्यैक्ययोर्मुक्तविषयत्वकथनेनापि स्पष्टीकरणं ज्ञातव्यम्। ननु स्वातन्त्र्यादि-निमित्तका वृत्तिः किं शक्तिरुत लक्षणोत गौणीति जिज्ञासायामाह ॥ **वृत्तिचिन्तां चेति** ॥ तत्त्वमसी-त्यादिव्यपदेशः सादृश्याद्गौणः। नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिनिर्देशस्तु प्राधान्यस्वातन्त्र्याभ्यां लाक्षणिकः। द्रष्टृपदेन तत्रारोपितं वैशिष्ट्यं स्वातन्त्र्यं चोपलक्ष्यते। तथा च द्रष्टा विशिष्टः स्वतन्त्रश्चान्यो नास्तीत्यर्थः संपद्यते। यद्वा तत्त्वमसीत्यादिनिर्देशोऽपि प्राधान्यस्वातन्त्र्याभ्यां लाक्षणिकः। अत्र हि तच्छब्देन तदीयप्राधान्यस्वातन्त्र्ये लक्ष्येते पुनस्ताभ्यां तद्विषयता लक्ष्यते। ततश्च त्वत्प्रधानकस्तत्तन्त्रश्चेति वाक्यार्थो भवतीति। परेऽव्यये सर्व एकीभवन्तीत्यादिव्यपदेशस्तु स्थानैक्येन लाक्षणिकः। अत्रैव व्यपदेशो मत्यैक्यस्य निमित्तत्वेन लक्षितलक्षणेत्येवंरूपां वृत्तिचिन्तां पृथगधिकरण एव करिष्याम इत्यर्थः ॥ **साक्षा-दद्वैतमिति** ॥ मुख्यार्थतया प्रतीयमानमद्वैतमित्यर्थः। न चात्र सावकाशत्वं पुनरर्थान्तरवाचित्वमिति तत्त्वप्रकाशिकया विरोधः शङ्कनीयः। तत्र व्याख्यातृव्यापारमनपेक्ष्याभिधया वाऽभिधातुल्यया वा रूढ-लक्षणाद्यमुख्यवृत्त्या वाऽर्थान्तरप्रतिपादकत्वं मावकाशत्वमित्यभिप्रेतत्वात्प्रकृते च रूढलक्षणादेरेवोक्तत्वात् ॥

श्री०— **स्वतन्त्रेति** ॥ कुत्रापि केनाप्यकृतेऽमुख्यप्रयोग इत्यर्थः ॥

च०— **निमित्तसप्तमीति** ॥ यद्यपि 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हत' इत्यादाविव फलसंयोगे चौत्ये निमित्तात्कर्मयोग इति लक्षणा लक्षिता प्रकृते फलसंयोगराहित्येन दुरुपपादा तथापि फलिताभिप्रायिकेयमुक्तिः । व्यक्तमेतच्छब्दकौस्तुभे । ननु क्ङितीति सप्तमीनिर्देशात्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपतिष्ठेत । तत्र निःशब्दस्य नैरन्तर्यपरत्वा-द्विशेष्योच्चारणक्रियत्वादव्यवहितोच्चरितस्य निषेधः स्यान्न तु छिन्नं भिन्नमित्यादेरपीति चेत् । भवेदेवं यदि क्ङितीत्येतन्निषेध्यया क्रियया संबध्येत । इह तु गुणवृद्धिभ्यां संबध्यते । यस्य च भावेनेति सप्तमी क्रियान्तराश्रयणादौत्सर्गिकसत्ताक्षेपस्ततश्च क्ङिति सति प्राप्येये गुणवृद्धी इति संबन्धे कृते सिद्धसाध्य-समभिव्याहारन्यायेनोपक्षणीभूतसत्ताश्रयस्य निमित्तत्वमुत्सर्गतः फलति । न त्विह विशिष्य निमित्ततायां सप्तमीविधानमस्ति । न चात्र निर्दिष्टपरिभाषा संभवति । विध्यङ्गभूतानां परिभाषाणां साक्षाद्विधेय-निषेध्यक्रियान्वयिन्येव प्रवृत्तेः । इदं तु क्रियान्वयिनो विशेषणं न तु क्रियाया अतोऽत्र न परिभाषा-प्रवृत्तिरिति ॥ **व्यवहारास्त्विति** ॥ स्वातन्त्र्यादिनिमित्तका इत्यादिः । वशीकृतग्रामं पुरुषमधिकृत्यायं ग्रामोऽयमेवेति स्वातन्त्र्ये, विद्याविशिष्टं ब्राह्मणमधिकृत्यायमेव सर्वो ब्राह्मण इति वैशिष्ट्ये, सायं गोष्ठे गाव एकीभवन्तीति स्थानैक्ये, पूर्वं परस्परविरुद्धा ब्राह्मणा इदानीमेकीभूता इति मतैक्ये, अग्निर्माणवक इति सादृश्ये चाभेदव्यवहाराः सन्न्यायरत्नावलीकृदुक्तदिशा द्रष्टव्या इत्यर्थः ॥ **एतच्चेति** ॥ सादृशाच्च प्रधानत्वादित्यादिकपृथगुपदेशादिति नयीयतद्गुणसारत्वादिति गुणसूत्रव्याख्यारूपप्रतीकव्याख्यावसरे पञ्चमीनिर्देशेन विषयसप्तम्यनाश्रयणेन निमित्तसप्तम्याश्रयणबीजं स्फुटीकरिष्यतीत्यर्थः ॥ **वृत्तिचिन्ता-मिति** ॥ सादृश्यस्थले गौणी, स्थानैक्यस्थले लक्षणा, मत्यैक्यस्थले लक्षितलक्षणेत्येवंरूपां वृत्तिचिन्ता-मित्यर्थः । साक्षादद्वैतम् मुख्यार्थतया प्रतीयमानमद्वैतम् ॥

अनु० — **अज्ञानासंभवादेव मिथ्याभेदो निराकृतः ॥**

सु०— ननु भेदश्रुतिरपि सावकाशा मिथ्याभेदपरत्वादिति चेत् । कोऽयं मिथ्या-भेदो नाम । किमसन् उतानिर्वचनीयः । नाद्यः अनङ्गीकारात् । द्वितीये दोषमाह ॥ अज्ञानेति ॥ अज्ञानातिरिक्तमनिर्वचनीयमज्ञानकार्यमिति हि परसम्मतम् । न चाज्ञानं तन्मते संभवतीत्युक्तम् । ततो मिथ्याभेदासंभवान्न तदर्थत्वं भेदश्रुतेरिति ॥ ननु भेदश्रुतिरनुवादिनी त्युक्तम् । यथा नानुवादिनी तथा वक्ष्यते ॥ किञ्च प्रमितस्यानुवादो भ्रान्तिसिद्धस्य वा । नाद्यः अनभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा तत्प्रमाणप्रतिरोधोऽद्वैतश्रुतेः । न द्वितीयः । अज्ञानासंभवेन निरस्तत्वात् । एतेनापूर्वताविरहाद्दुर्बला भेदश्रुतिरिति निरस्तम् ।

वा०—मिथ्यात्वस्यासत्स्वरूपत्वेऽज्ञानासंभवेनेत्यस्य मिथ्याभेदनिरासे हेतुत्वानुपपत्तेस्तं पक्षमुपर्येव निरस्य पक्षान्तरदूषणपरतया मूलं संयोजयितुं विकल्पयति ॥ **कोऽयमिति** ॥ नन्वस्मिन्पक्षेऽप्यप्रयोजकतया हेतुहेतुमद्भावासंभव एवेत्यत आह ॥ **अज्ञानेति** ॥ प्रकारान्तरेण सावकाशत्वं शङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ **वक्ष्यत इति** ॥ 'न च मानान्तरोपेयं ब्रह्म तद्भवति कचिदि'ति वक्ष्यत इत्यर्थः । 'येन मानेन चोपेयं भेदस्तेनावगम्यत' इत्यनुव्याख्यान'मज्ञानासंभवादेवे'त्येतदनुव्याख्यानं च मनसि निधाय व्यवस्थितदूषणेनानुवादत्वपक्षे संभावितकल्पद्वयं निराह ॥ **किञ्चेति** ॥ **एतेनेति** ॥ अनुवादासंभवव्युत्पादनाय प्रमाणान्तराद्यसिद्धिव्युत्पादनेनेत्यर्थः ।

प०—**अनुवादिनीत्युक्तम्** ॥ अद्वैतवादिभिरिति योज्यम् ॥ **वक्ष्यत इति** ॥ पृथगुपदेशादित्यत्र द्वितीये । 'न च मानान्तरोपेयं ब्रह्म तद्भवति कचिदि'त्यादिना वक्ष्यत इत्यर्थः । एतेन अनुवादिनी नेति वक्ष्यत इति कथनेन किञ्चेति विकल्पपूर्वं दूषणकथनेन चेत्यर्थः ॥

या०— **तथा च वक्ष्यत इति** ॥ 'न च मानान्तरोपेयं ब्रह्म तद्भवति कचिदि'त्यत्रेति शेषः । ननु भेदश्रुतिरनुवादिनीत्युक्तशङ्कापरिहारायापि मूलं व्याचष्टे ॥ **किञ्चेति** ॥ **एतेनेति** ॥ भेदस्य प्रमाणान्तराप्राप्तत्वकथनेनेत्यर्थः ।

श्री०— **तत्प्रमाणेति** ॥ येन प्रमाणेन प्रमितस्तत्प्रमाणेत्यर्थः ॥ **निरस्तत्वादिति** ॥ अज्ञानस्यैवासंभवेन तत्कार्यभ्रान्तेरेव त्वन्मतेऽसंभवादित्यर्थः ॥ **एतेनेति** ॥ भेदस्य प्रमाणान्तराप्राप्तत्वेनैवेत्यर्थः ॥

च०— **तथा वक्ष्यत इति** ॥ पृथगुपदेशादितिनये 'न च मानान्तरोपेयं ब्रह्म तद्भवति कचिदि'त्यादिनाऽभिधास्यत इत्यर्थः ॥

अनु०— अतो यथार्थबन्धस्य विना विष्णुप्रसादतः ।
अनिवृत्तेस्तदर्थं हि जिज्ञासाऽत्र विधीयते ॥

सु०— परकृतापव्याख्याप्रत्याख्यानमुपसंहरन्परदोषं पश्यसि त्वमात्मदोषं न पश्यसीत्याभाणकविषयता भवतामापन्ना; यतः सूत्रव्याख्यानमुपक्रम्य परापव्याख्याननिराकरणेऽप्यसङ्गतिर्नालोचितेत्याशङ्कां परिहर्तुं सूत्रार्थमनुवदति ॥ अत इति ॥ अस्मदुक्तः सूत्रार्थो न तावच्छिष्याणां चेतसि स्थिरो भवति यावत्परकृतापव्याख्यामापातरमणीयां पश्यन्ति । अतस्तदपकरणमपि सूत्रार्थस्थिरीकरणार्थतया सङ्गततरमिति भावः ।

वा० — ननु सूत्रार्थप्रतिपादकोत्तरवाक्यं व्यर्थम् । सूत्रार्थस्य जिज्ञास्योऽयं विधीयते जिज्ञासोत्थज्ञानजात्तत्प्रसादादेव मुच्यत इत्यादिनोक्तत्वान्न चानुवादो वैयर्थ्यादित्यत आह ॥ **परेति** ॥ अस्मिन्पक्षेऽत उक्त एव सूत्रार्थ इत्येव वक्तव्यमधिकं व्यर्थमित्यत आह ॥ **अथवेति** ॥ यद्वैतावतो ग्रन्थस्योक्तसूत्रार्थदृढीकरणार्थतया सङ्गतत्वमिति प्रतिपादयितुमेतद्वाक्यमिति व्याख्यातम् ।

प० — **परकृतेति** ॥ आद्यसूत्रोक्तविषयादिनाऽर्थात्सिद्धं बन्धमिथ्यात्वमिति जिज्ञासासूत्राभिमतं बन्धमिथ्यात्वमिति यत्परकृतमपव्याख्यानं तस्य 'इत्युक्तेर्बन्धमिथ्यात्वं नैवमुक्तिरपेक्षत'इत्यादिना यत्प्रत्याख्यानं कृतं तदुपसंहरन्सूत्रार्थमनुवदतीत्यर्थः । सूत्रार्थानुवादे किं फलमित्यतः **शङ्कापरिहारः** फलमितिभावेनोक्तम् ॥ **परदोषमित्यादि** ॥ परस्याध्यासभाष्यकारिणः सूत्रार्थानुपयुक्तमध्यासभाष्यकरणमसङ्गतमिति दोषो 'बन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षत'इत्यादिनोक्तः । स च दोषो भवतामपि प्राप्तः सूत्रार्थानुपयुक्तस्यैव परमतनिरासस्य कृतत्वात् । एवं च 'परदोषं पश्यसी'ति गाथाविषयता प्राप्तेत्यर्थः । मूलेऽत इत्यस्य प्रत्यक्षादिसाधकभावाद्बाधकाभावाच्चेति स्पष्टत्वात्तदर्थमेवाह ॥ **अस्मदिति** ॥

श्री० — **असङ्गतिर्नालोचितेति** ॥ तन्निराकरणस्य सूत्रार्थत्वाभावादिति भावः ॥

सु — अथवाऽज्ञानां ज्ञानदो विष्णुरित्यादिबन्धमिथ्यात्वनिराकरणं तत्सत्यत्वसमर्थनं च सूत्रगतातःशब्दस्यैव वर्णकान्तरमित्यतो नासङ्गतमिति दर्शयन्सूत्रेऽप्यस्यार्थस्योपयोगं दर्शयति ॥ **अतो यथेति** ॥ अत्रेयमाशङ्का । अतो ब्रह्मजिज्ञासेति खलु सूत्रखण्डेन मोक्षस्य भगवत्प्रसादैकसाध्यत्वान्मुमुक्षुणा तदर्था ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येत्युक्तम् । एतदयुक्तम् । मोक्षो बन्धनिवृत्तिमात्रम्; न पुनरभ्युदयावाप्तिः, स्वर्गादिवदनित्यतापातात् । बन्धश्च मिथ्याभूत एव; तरति शोकमात्मविदिति ज्ञाननिवर्त्यत्वश्रवणस्याप्यन्यथाऽनुपपत्तेः । न खलु सत्यं ज्ञानेन निवर्तते; सत्यशृङ्खलाबन्धस्य तथात्वादर्शनात् । न च मिथ्याभूतस्य निवृत्तौ कस्यचित्प्रसादोऽपेक्षणीयः, रजतादिनिवृत्तौ तथाऽनुपलम्भात्; किं नाम यदज्ञानकल्पितोऽयं बन्धस्तज्ज्ञानमेव । ततो न भगवत्प्रसादार्था जिज्ञासा मुमुक्षुणा कर्तव्येति ॥ सेयमाशङ्काऽतःशब्देनापेक्षितार्थसाधकहेतुसूचकेन निराकृतेति ॥

तदर्थं विष्णुप्रसादार्थम् । अत्र सूत्रे ।

वा०— अधुना सूत्रार्थगतातःशब्दार्थकथनपर एवायं सर्वोऽपि ग्रन्थ, इत्याशयेनातःशब्दार्थान्तरकथनस्य प्रकृतोपयोगप्रदर्शनपरतयैतद्वाक्यं व्याख्याति ॥ अथवेति ॥ ननु नार्थान्तरमतःशब्दस्य वक्तव्यम् । उक्तेर्थेऽनुपपत्त्यभावादित्यतोऽर्थान्तरकथनेन निवर्त्यामेतद्ग्रन्थसूचितामुक्तार्थेऽनुपपत्तिं दर्शयति ॥ अत्रेयमाशङ्केति ॥

प०— वर्णकान्तरमिति ॥ 'जिज्ञासोत्थज्ञानजात्तत्प्रसादादेव मुच्यत' इत्युक्तव्याख्यानापेक्षया बन्धसत्यत्वार्थपरस्वरूपव्याख्यानान्तरमित्यर्थः । ननु कथं बन्धसत्यत्वरूपातःशब्दार्थस्योपयोग इत्यत आह ॥ अत्रेयमाशङ्क्यादिना ॥ अत्रेत्यस्य प्रागुक्तसूत्रार्थ इत्यर्थः । तमेव व्यनक्ति ॥ अतो ब्रह्मेत्यादिना ॥ भगवत्प्रसादेति ॥ जिज्ञासोत्थज्ञानजन्यप्रसादसाध्यत्वोक्तावपि इह तन्मात्रोपयोगादेकदेशानुवादः । एकेति कर्मण एव व्यावृत्तिः ॥ तदर्थेति ॥ ज्ञानजन्यप्रसादार्थेति ध्येयम् । नन्वत इति सर्वनाम्नः प्रकृतपरामर्शित्वादप्रकृतबन्धसत्यत्वपरामर्शित्वं कथमित्यत उक्तम् ॥ अपेक्षितेति ॥ यावता विना जिज्ञासाविधानं न भवति यावता च भवति तावतस्सर्वस्य सङ्क्षेपेणाभिधायकतया हि सूत्रेऽतःशब्दः प्रयुक्तः । अन्यथाऽत इत्यस्य व्यर्थताऽऽपत्तेः । अत इत्युक्तेऽप्यपेक्षितहेत्वन्तराणां तेनालाभेन जिज्ञासाविधानस्य कुण्ठितत्वात् । न च बन्धसत्यत्वं विना ज्ञानद्वारा जिज्ञासाजन्यप्रसादफलकत्वं युक्तम् । तच्च प्राक्साधितम् । अतो बन्धनिवृत्तिरूपमोक्षहेतुप्रसादफलकत्वान्यथाऽनुपपत्त्या लब्धं बन्धसत्यत्वमत इति सौत्रातःपदेन परामृश्यत इति नाप्रकृतपरत्वदोष इति भावः । एतेन वक्ष्यमाणसिद्धार्थव्युत्पत्त्याद्यर्थकत्वमपि समाहितं ध्येयम् ॥ मूले विधीयत इति विधानं नामेष्टोपायत्वज्ञापनमेवेत्युक्तं सन्न्यायरत्नावल्याम् ॥

या०— पूर्वयोजनायां यथार्थेति बन्धविशेषणं न स्वरसमतो योजनान्तरमाह ॥ अथवेति ॥

श्री०— वर्णकान्तरमिति ॥ व्याख्यानान्तरमित्यर्थः । उपयोगप्रकारमेव दर्शयति ॥ अत्रेयमाशङ्क्यादिना ॥ अपेक्षितार्थेति ॥ बन्धमिथ्यात्वनिराकरणतत्सत्यत्वसमर्थनरूपापेक्षितार्थेत्यर्थः ॥

च०— वर्णकान्तरम् व्याख्यानान्तरम् ।

अनु०— यथा दृष्ट्या प्रसन्नः सन्राजा बन्धापनोदकृत् ॥
एवं दृष्टः स भगवान्कुर्याद्बन्धविभेदनम् ॥

सु०— ननूक्तमत्र सत्यश्चेद्बन्धो न निवृत्तिमर्हतीति तत्राह ॥ यथेति ॥ दृष्ट्या प्रेमातिशययुक्तया । सन् उत्तमः कृपालुत्वादिगुणवान् । स तथाविधगुणः ॥ ननु विषमोऽयमुपन्यासः सादिरयं निगडादिबन्धो राज्ञा निवर्त्यताम् । अनादिरयं कथं निवर्त्येत इति । तत्रोक्तं भगवानिति । अघटितघटकानन्तैश्वर्यादिगुणवानित्यर्थ इति ।

वा०— दृष्टिमात्रस्य प्रसादसाधनत्वमलौकिकमित्यत आह ॥ **दृष्ट्वेति** ॥ असतोऽत्र दृष्टान्तत्वाप्रसक्तेः सत्त्वोक्तिर्व्यर्थेत्यतः सत्पदार्थकथनपूर्वकं प्रकृतोपयोगितयाऽभिप्रेतार्थमाह ॥ **सन्निति** ॥ तादृशगुणविशिष्टत्वस्यैवात्र हेतुत्वमित्याशयेन तस्य पक्षधर्मतां सूचयितुं स इति तत्पदं तदर्थतया व्याख्याति ॥ **स इति** । एवं च भगवान्स्वभक्तेषु प्रसीदति प्रेक्षावत्पुरुषत्वाद्राजादिवत् । भगवान्स्वभक्तबन्धमोचकस्तेषु प्रसन्नत्वाद्बद्धदेवेति प्रयोगोऽत्र सूचितो भवति ।

प०— **कृपालुत्वेति** ॥ ननु तृतीयस्य द्वितीयपादे 'स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुजि'ति सूत्रे कृपू सामर्थ्ये इत्यत आलुच्प्रत्ययस्याविधानात्कथं कृपालुशब्दप्रयोगः । न चात्र सूत्रे शकारेत्संज्ञकलुश्प्रत्ययस्य विधानेनापि तस्य सिद्धत्वेन 'तिङ् शित्सार्वधातुकमि'ति सार्वधातुकसंज्ञायां 'कर्तरि शबि'ति शपि सति गुणेऽयादेशे च 'अतो दीर्घो यञी'ति दीर्घे च सति ण्यन्तानां स्पृहीत्यादीनां स्पृहयालुरित्यादिरूपसिद्धावपि आलुच्ग्रहणं शयालुरित्यादिरूपसिद्ध्यर्थमिति मञ्जर्यामुक्तत्वात्कृपि धातोरपि आलुचि कृते 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति 'पुगन्तलघूपधस्य चे'ति प्राप्तगुणाभावे च सति कृपालुशब्दनिष्पत्तिरिति वाच्यम् । तथात्वे 'कृपो रो ल' इत्युक्तलत्वाभावस्य दयावत्स्वरूपार्थलाभस्य चानुपपत्तेः । मैवम् । 'कर्कर्यालुर्गलन्तिके'त्यमरोक्तेरालुशब्दस्य कलशवाचितया कृपाकलशार्थत्वेन कृपालुशब्दनिर्वाहात् । तथैव गीताभाष्यटीकोक्तेः । यद्वा कृपां लाति आदत्त इति कृपापदोपपदात् ला आदान इति धातोर्डुप्रत्यये कृपालुरिति निष्पत्तिः । 'विप्रसंभ्यो ड्व संज्ञायामि'त्यत्र 'मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानमि'त्युक्तेः । 'षिद्भिदादिभ्योऽङि'त्यत्र 'कृपेः संप्रसारणं चे'ति भिदादिगुणसूत्रेण कृपा कृपायामिति धातुरूपस्य कृपेर्लाक्षणिकत्वेन कृपो रोल इत्यत्राग्रहणमित्यष्टमे वृत्तावुक्तत्वेन लत्वाभावोऽर्थानुगमश्च । 'स्याद्दयालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतस्समा' इत्यमरव्याख्याने बन्दिघटीये दुर्घटवृत्त्यादौ च कृपां लातीत्यत्र साधुत्वोक्तेः । 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानविज्ञानयोश्चैव षण्णां भग इतीरणे'ति स्मृतिं हृदि कृत्वाऽऽह ॥ **अघटितघटकानन्तैश्वर्यादीति** ॥ इति द्वितीयमतःशब्दव्याख्यानम् ॥

सु० — एवं मीमांसाप्रयोजनसमर्थनार्थत्वेनातःशब्दं द्वेधा व्याख्याय विषयसमर्थन-परतयाऽपि व्याख्याति ॥ कार्यता चेत्यादिना ॥

वा० — एतावताऽतःशब्दस्यैक एवार्थः प्रतिपादित इति भ्रान्तिं निरस्यन्नेवोत्तरग्रन्थस्याप्युक्तसूत्रार्थ-प्रतिपादकत्वभ्रान्तिं पूर्ववत्प्रयोजनसमर्थनपरतःशब्दार्थकथनरूपत्वमिति भ्रान्तिमपि निराकर्तुं पूर्वोत्तर-प्रकरणयोरसङ्कीर्णतां दर्शयति ॥ एवमिति ॥

स० — कार्यता चेत्याद्युत्तरग्रन्थसन्दर्भस्योक्तानुवादपूर्वकं तात्पर्यमाह ॥ एवं मीमांसेति ॥

प० — एवं मीमांसाप्रयोजनेत्यादि ॥ ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र जीवान्यविषयसमर्पकब्रह्मशब्दादिनैव जीवान्यब्रह्मसिद्धौ तज्ज्ञानतत्प्रसादद्वारा मोक्षरूपफलसिद्धावपि तेषां मोक्षप्रसादज्ञानानां प्रत्येकं कर्म-जन्यत्वशङ्कया जिज्ञासारूपमीमांसाप्रयोजनत्वाप्राप्तावन्यजन्यत्वशङ्कायां 'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञाना-नामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग' इति न्यायसूत्रदिशा प्रसादनैरपेक्ष्यशङ्कायाः, तथा मिथ्याभूत-बन्धनिवृत्तिरूपमोक्षस्य ज्ञानादेव संभवेन प्रसादानपेक्षणात् प्रसादद्वारा मोक्षफलकत्वमयुक्तमिति शङ्कायाश्च निरासेन; ज्ञानप्रसादद्वारा मोक्षरूपप्रयोजनसमर्थनार्थत्वेन जिज्ञासयैव ज्ञानं, ज्ञानादेव च प्रसादः, प्रसादादेव मोक्ष इत्येतदर्थकतया; तथा बन्धसत्यत्वार्थकतया च; द्वेधा 'ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे' इत्यादिना 'इत्युक्ते-र्बन्धमिथ्यात्वम्' इत्यादिना च व्याख्यायेत्यर्थः ॥ विषयेति ॥ विषयसमर्थने हेतुभूता या शब्दस्य सिद्धार्थप्रमापकत्वरूपा युक्तिः तत्परतयेत्यर्थः । विषयसमर्थनं हि द्वेधा भवति । स्वप्रकाशप्रत्यगर्था-भिन्नत्वाद्ब्रह्मणो न विषयत्वमिति प्रमेये आरोपितान्यथाकारशङ्कानिरासेन, तथा ब्रह्मप्रमाणे आरोपिता-न्यथाकारशङ्कानिरासेन चेति । द्वितीयमपि त्रेधा शब्दस्यैवार्थसंस्पर्शशून्यत्वान्न प्रामाण्यं कुतस्तद्विशेष-वेदस्येति शङ्कानिरासेन, वाक्यार्थबोधोपायाभावान्न वेदस्य प्रामाण्यमितिशङ्कानिरासेन, प्रामाण्येऽपि न सिद्धार्थे प्रामाण्यमिति कुतस्तेन विषयसिद्धिरितिशङ्कानिरासेन चेति । एवं चतुषु विषयसमर्थनप्रकारे-ष्वाद्यः 'ओतत्ववाची ह्योङ्कार' इत्यादिना ॐकारब्रह्मशब्दयोर्जीवभेदकगुणपूर्तिवाचकत्वव्याख्यानपरेण दर्शितः । द्वितीयस्तु 'प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं स्वत एवागमस्य हि' इत्यत्र अतःशब्दस्य वेदादिशब्दप्रामा-ण्यार्थपरत्वव्याख्यानेन । तृतीयस्तु 'शक्तिश्चैवान्विते स्वार्थे' इत्यत्र शब्दस्यान्वितार्थशक्तत्वादित्येवं-रूपार्थपरत्वव्याख्यानान्तरेण प्रदर्शयिष्यते । चतुर्थस्तु वेदादेः सिद्धार्थे ब्रह्मणि प्रामाण्यादित्येवंरूपार्थ-परत्वव्याख्यानरूपेण 'कार्यता चे'त्यादिना प्रदर्शयिष्यत इति विषयसमर्थनपरतयेत्युक्तम् ॥

या० — जैमिनीया इत्यनेन पूर्वत्रेवोत्तरत्रापि न स्वयूथ्यानां बादरायणादीनां मतं निराक्रियते किन्तु वियूथ्यानां प्राभाकराणां मतमिति दर्शयति ॥

श्री० — द्वेधेति ॥ अतः भगवत्प्रसादसाध्यमोक्षलक्षणप्रयोजनस्य सत्त्वात्; अतो बन्धस्य सत्यत्वादिति द्वेधा व्याख्यायेत्यर्थः ॥

च० — इयता ग्रन्थसन्दर्भेणातःशब्दस्यैकमेवार्थं प्रत्यवीपदिति विपर्यासमुत्तरग्रन्थस्यापि प्रयोजनसमर्थनतात्पर्यकताविपर्यासं च पराचिकीर्षति ॥ एवमित्यादि ॥

सु० — अत्र जैमिनीया मन्यन्ते । विध्यर्थवादमन्त्रात्मकः समस्तोऽप्याम्नायः कार्यनिष्ठ एव; न वस्तुतत्त्वनिष्ठः । स चाथातो धर्मजिज्ञासेत्यादिना मीमांसितः । तत्कथं ब्रह्ममीमांसारम्भसम्भवः ॥ कार्यनिष्ठतैव कथमिति चेत् । इत्थम् । अनेकपदात्मकवाक्यश्रवणादनेकार्थप्रतीतावपि वाक्यस्य तावदेकत्र तात्पर्यं कल्प्यम् । अन्यथैकवाक्यताऽसम्भवात् । यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति च शाब्दाः । वाक्यतात्पर्यविषयश्च स एव; यत्प्रतिपादनेन वाक्यपर्यवसानं, यत्प्रतिपादनाय च पदार्थान्तरोपादानम् । तथाभूतश्च कार्यात्मैव । न हि गौरश्वः पुरुषो हस्तीति वा देवदत्तः पचतीति वा पर्यवसितमनुभूयते; किन्तु देवदत्त गामानयेत्यादिकार्यनिष्ठमेव । अतः कार्यमेव सर्वत्र वाक्यार्थः ॥ तत्र लिङादिप्रत्ययः साक्षात्कार्यताऽभिधायी; पदान्तराणि तु तत्प्रतीतये तदन्वितस्वार्थानभिदधति तत्पराण्येव । एवं कार्यान्तरविधुराणि वाक्यान्तराण्यपि तदेकवाक्यतामापद्यन्ते । अनेनैव न्यायेनाम्नायोऽप्यशेषः कार्यताबोधे पर्यवसितः ॥

वा० —कार्यता चेत्युत्तरग्रन्थव्यावर्त्यमनुग्राह्यप्रमाणाभावेन विषयाक्षेपपूर्वपक्षं दर्शयितुं गुरुमतमुपन्यस्यति ॥ अत्रेति ॥ एतावता ग्रन्थकलापेनेव नोत्तरेणैतत्सूत्रवृत्तिकाररूपस्वैकदेशिमतनिराकरणमपि तु मीमांसान्तरवृत्तिकारमतनिराकरणमिति सूचनाय जैमिनीया इत्युक्तम् । एवं चैतावत्पर्यन्तं निरसनीयतया प्रसक्तैर्मायावादिभिरपीष्टसाधनताया एव विध्यर्थत्वस्य कार्यतायास्तदतिरिक्तत्वाभावस्य चाभ्युपगमेन न तान्प्रति तत्साधनमुपपन्नमिति शङ्कावकाशो न इति ध्येयम् । विधेः कार्यपरत्वस्यावश्याभ्युपेयत्वान्मन्त्रार्थवादयोश्च तच्छेषत्वनियमात्तदतिरिक्ताम्नायस्य चाभावाद्युक्तं समस्ताम्नायस्य कार्यनिष्ठत्वमिति दर्शयितुं विध्यर्थवादमन्त्रात्मक इति विशेषणम् । लिङादिचतुष्टयान्यतमप्रत्ययोपेतं वाक्यं विधिः । स्तुत्यादिरर्थवादः । मन्त्र इत्यभियुक्तप्रयोगविषयो मन्त्रः । ननु माऽस्तु वस्तुतत्त्वनिष्ठ आम्नायः । कार्यनिष्ठस्यैव

तस्यानुग्राह्यप्रमाणत्वात्कथं ब्रह्मजिज्ञासाक्षेप इत्यत आह ॥ **स चेति** ॥ ननु स्वस्वार्थप्रतिपादकानेकपदात्मकवाक्यस्यैकार्थनिष्ठत्वमेव दुर्लभम् । कुतस्तद्विशेषकार्यनिष्ठत्वम् । एकार्थनिष्ठत्वेऽपि वा सिद्धार्थनिष्ठत्वेनाप्युपपत्तेः कुतः कार्यनिष्ठत्वमित्याशयेन शङ्कते ॥ **कार्येति** ॥ **अन्यथेति** ॥ 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादि'त्युक्तेरिति भावः । उपोद्घलकान्तरं चाह ॥ **यत्पर इति** ॥ यद्वाऽस्त्वेकार्थतात्पर्यम् । एकार्थनिष्ठत्वरूपवाक्यार्थत्वे किमायातमित्यत आह ॥ **यत्पर इति** ॥ शब्दार्थो वाक्यार्थः । एवं आद्यां शङ्कां निरस्य द्वितीयां निरस्यति ॥ **वाक्येति** ॥ पर्यवसानम् आकाङ्क्षानिवृत्तिः । तर्हि पदान्तरवैयर्थ्यमित्यत आह ॥ **यत्प्रतिपादनायेति** ॥ पूर्वपदप्रसञ्जिताकाङ्क्षापूरकत्वं हि साकाङ्क्षत्वमिति भावः । एतादृशत्वं न सिद्धस्येति दर्शयितुं साकाङ्क्षत्वेन व्यावर्त्यमुभयमतसाधारणं स्वमतमात्रसिद्धं चोदाहरणमाह ॥ **न हीति** ॥ यद्वा सिद्धान्ते इष्टसाधनादिसिद्धविशेषबोधनेन वाक्यपर्यवसानेऽपि न तत्सिद्धमात्रबोधनेनेति द्वितीयोदाहरणस्याप्युभयसिद्धत्वमेव । उभयोदाहरणं त्वेकत्र पूर्वपदप्रसञ्जिताकाङ्क्षापूरकत्वाभावेनापरत्र तत्सद्भावेऽपि श्रोत्रनाकाङ्क्षिताभिधायकत्वेन वाक्यापर्यवसानमिति भेदेनेति द्रष्टव्यम् ॥ **सर्वत्रेति** ॥ लोके वेदे चेत्यर्थः । ननु कार्यस्यापदार्थत्वे तत्र लक्षणाया अप्यनुपपत्तेः पदार्थस्यैव वाक्यार्थत्वान्न कार्यस्य वाक्यार्थत्वमित्यत आह ॥ **तत्रेति** ॥ यद्वा कार्यस्यैव वाक्यार्थत्वे पदात्मकत्वाद्वाक्यस्य तत्रत्यपदानां पर्यायत्वापत्तिरित्यत आह ॥ **तत्रेति** ॥ तर्हि पदान्तराणां कार्यपरत्वं न स्यादित्यत आह ॥ **पदान्तराणीति** ॥ तत्र प्रकृतिनियोगप्रतिपत्त्यनुबन्धित्वपरतया विषयत्वेन नियोगनिवर्तकतया करणत्वेन च धात्वर्थमभिधत्ते तदन्यानि च तद्विशेषणनामधेयनियोज्याभिधायकानि तत्रैव व्यापृतानीत्यर्थः । नन्वस्त्वेवं विधेः कार्यपरत्वं न त्वङ्गमन्त्रार्थवादादिवाक्यानामित्यतोऽङ्गवाक्यानां प्रधानसन्निधौ श्रुतानामनुवादाशङ्काकलङ्किततया कार्यान्तरशून्यानामानर्थक्यापत्त्या ग्राहकगृहीतानां प्रधानकार्यान्वितस्वार्थप्रतिपादकत्वेन मन्त्राणां च कार्याङ्गभूतार्थस्मारकत्वेनार्थवादानां च कार्यनियुज्यमानपुरुषरुच्युत्पादनेन कार्यपरत्वमप्रत्यूहमित्याह ॥ **एवमिति** ॥ नन्वेवमपि न वेदान्तानां कार्यपरत्वसिद्धिरित्यतस्तेषामपि मन्त्रार्थवादादिन्यायेन कर्मकर्तृस्वरूपप्रतिपादकत्वेन तद्देवताप्रतिपादकत्वेन वा कार्यपरत्वमेवेत्याह ॥ **अनेनैवेति** ॥ यद्वा स्वर्गकामो यजेतेत्यादिकर्मविध्येकवाक्यतका कर्मकाण्डस्य कार्यपरत्ववदात्मा ज्ञातव्य इति प्रतिपत्तिविध्येकवाक्यतया वेदान्तानामपि कार्यपरत्वमेवेत्याह ॥ **अनेनैवेति** ॥

स० — मतद्वयसाधारणमेतद्दूषणमिति दर्शयितुं जैमिनीया इत्युक्तम् । कार्यनिष्ठत्वं सर्ववेदस्य विवृणोति ॥ **इत्थमिति** ॥ विभागे साकाङ्क्षाणां पदानामर्थभेदे सत्यपि प्रयोजनैक्ये एकवाक्यत्वम् ।

तस्मादेकत्रैव तात्पर्यं वाच्यम् । अनेकत्र तात्पर्ये वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अनेकेषां प्रतीतावपि यत्र शब्दस्य तात्पर्यं स एव शब्दार्थः । न प्रतीतमात्रम् । तत्रापि कुत्र तात्पर्यमित्याकाङ्क्षायां यत्परत्वे आकाङ्क्षा निवर्तते यदर्थत्वमितरपदार्थानां तत्रैव तात्पर्यम् । तादृशं च कार्यमेव नान्यत् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्य वाक्यपर्यवसानहेतुत्वात् । तस्मात् स एव सर्ववेदार्थ इति ॥ **न हि गौरश्च इति** ॥ इदं च दृष्टान्तत्वेनोपात्तम् । अत एव पूर्वो वा शब्द उपमार्थः । द्वितीयस्त्वप्यर्थ इत्यवधेयम् । ननु शब्दार्थस्यैव वाक्यार्थत्वात् अपदार्थत्वे च लक्षणानर्हत्वात् इत्याशङ्क्य लिङादिपदवाच्यत्वं कार्यस्य तदन्वयित्वेनेतरपदार्थानामाह ॥ **तत्रेति** ॥ **पदान्तराणि त्विति** ॥ कार्यप्रतीत्युपयोगीनि विषयनियोजनव्यावृत्तिप्रत्यायकानि । ॥ **एवमिति** ॥ कर्तृशरीरनिवर्तकसामवायिकाङ्गप्रतिपादकानि व्रीहीनवहन्तीत्यादीनि फलोपकारि-आरादुपकारकाङ्गवाक्यानि प्रधानसन्निधावनुवादशंकाकलङ्कितत्वात् कार्यान्तरविधुराणि । आनर्थक्यापत्तेः प्राहकगृहीतत्वात् कार्यपराणि । अर्थवादानामपि कार्ये नियोज्यमानपुरुषप्रयत्नोत्पादहेतुत्वेनोपयोगः । मन्त्राणामप्यनुष्ठेयार्थोपस्थापकत्वेन कार्योपयोगितेत्यर्थः । कर्मकाण्डस्य क्रियापरत्वेप्युपनिषदां सिद्धब्रह्मपरत्वमेवेत्याशङ्क्याह ॥ **अनेनैवेति** ॥ एतच्चोपरिष्टाद्विवृतं भविष्यति ॥

प०— **जैमिनीयाः** जैमिनीयत्वमात्मनो मन्यमाना इत्यर्थः ॥ **कार्यनिष्ठ एवेति** ॥ स्वर्गादिजनकपरमापूर्वशब्दितकार्यपर एवेत्यर्थः । यद्यप्येषा शङ्का ॐपदप्रयोगात्प्रागेव निरस्ता तथापि तस्यैव प्रपञ्चनमित्यदोषः । तथा चोक्तं पूर्वत्र । 'स एव भर्गशब्दार्थ' इत्यादेरभिप्रायान्तरोक्तिप्रस्तावे ग्रन्थकारैरेव 'वक्ष्यते चैतद्विस्तरेण कार्यता चेत्यादिने'ति ॥ **कथमितीति** ॥ अनेकपदात्मकवाक्यप्रयोगे सत्यनेकपदार्थानामेवान्योन्यसंसृष्टानां प्रतीत्या प्राधान्येन कार्यप्रतीतेरभावादिति भावः । शक्यार्थानामनेकत्वेऽपि तात्पर्यविषयः कार्यरूपार्थ एवेति भावेनाह ॥ **इत्थमित्यादिना** ॥ शाब्दाः शब्दमर्यादाऽभिज्ञाः । कार्यवादिनोऽर्थाध्याहारवादित्वात् पदार्थान्तरेत्युक्तम् न तु पदान्तरेति । गवादिरूपपदार्थान्तरेत्यर्थः ॥ **कार्यात्मैवेति** ॥ कृतिसाध्यवस्तुरूप एवेत्यर्थः । कुत इत्यत आह ॥ **न हीति** ॥ अस्त्वेवं लोके, वेदे तु कथमित्यत आह ॥ **अतः कार्यमेव सर्वत्रेति** ॥ लोके वेदे चेत्यर्थः । लोके धात्वर्थरूपकार्यमेव वाक्यार्थः । वेदे तु यागादिधात्वर्थजन्यापूर्वरूपकार्यमित्येतावान् भेद इति भावः । यत्प्रतिपादनेन वाक्यार्थपर्यवसानमित्येतल्लौकिकवाक्ये उपपाद्य यत्प्रतिपादनायेत्युक्तमुपपादयितुं विवेकमाह ॥ **तत्रेति** ॥ पर्यवसानान्यथाऽनुपपत्त्या कार्यस्य वाक्यार्थत्वे सतीत्यर्थः । लौकिकवाक्यार्थ इति वाऽर्थः ॥ **लिङादीति** ॥ लोट्तव्यलेट्प्रत्यया आदिपदार्थः ॥ **कार्यतेति** ॥ लोके हि लिङादिप्रत्ययस्य कार्यत्वमभिधेयमित्यङ्गीकृत्य कार्यतेत्युक्तम् । पदान्तराणीत्युपलक्षणम् । धातु

रूपप्रकृतिरपि लिङ्गादिना कार्यत्वप्रतीतये तदाधारतया तदन्वितमानयनमभिदधाना तत्परैवेत्यपि ध्येयम् । यद्वा कार्यताभिधायीत्यस्य धात्वर्थनिष्ठकार्यताभिधायी धात्वर्थरूपकार्याभिधायीति यावत् ॥ **तत्प्रतीतये तदन्वितेति** ॥ गवानयनं कार्यमित्येवंरूपेण तदन्वितस्वार्थानभिदधानानीत्यर्थः ॥ **कार्यतेति** ॥ कृति-साध्यत्वादिरूपकार्यताऽऽधारभूतापूर्वे पर्यवसित इत्यर्थः ।

या०— **विध्यर्थवादेति** ॥ तथा तथाऽभियुक्तप्रसिद्धिरेव विध्यादीनां लक्षणमिति द्रष्टव्यम् । ॥ **अन्यथेति** ॥ अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे इति वचनादिति भावः ॥ **पर्यवसान-मिति** ॥ आकाङ्क्षापूर्तिरित्यर्थः । ननु गौरश्व इत्यादौ क्रियावाचिपदाभावादेवापर्यवसानमित्यत आह ॥ **देवदत्त इति** ॥ एवं दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिप्रधानवाक्यानां कार्यपरतामभिधायेदानीं सन्निपत्योपकारकाङ्गवाक्यानां व्रीहीनवहन्तीत्यादीनां फलोपकारकाङ्गवाक्यानां इडो यजतीत्यादीनामपि कार्यपरतां दर्शयति ॥ **एवं कार्यान्तरविधुराणीति** ॥ उक्तानि द्विविधान्यप्यङ्गवाक्यानि प्रधानसन्निधाना-त्कार्यान्तरविधुराणि आनर्थक्यापत्तेर्ग्राहकगृहीतत्वात्प्रधानकार्यपराणीत्यर्थः । नन्वेवमप्यर्थवादमन्त्रोपनिषदां कथं कार्यपरतेत्यत आह ॥ **अनेनैव न्यायेनेति** ॥ अशेषोऽप्याम्नाय इति सम्बन्धः । ततश्चार्थवा-दानां नियुज्यमानपुरुषप्रोत्साहनहेतुत्वेन मन्त्राणां त्वनुष्ठेयार्थस्मारकत्वेनोपनिषदां च कर्तृभूतात्मस्वरूप-प्रतिपादकतया कार्यताबोधे पर्यवसानमित्यर्थः । यद्वा समस्ताम्नायस्य कार्यनिष्ठतैव कथमिति चेदिति शङ्कायां अनेनैव न्यायेनेत्यादिनोत्तरं वक्तुं लौकिकवाक्ये तावत्कार्यताबोधपर्यवसानं दर्शयति ॥ **अनेक-पदात्मकवाक्येत्यादिना** ॥ **सर्वत्रेति** ॥ लौकिकवाक्य इत्यर्थः ॥ **वाक्यान्तराणीति** ॥ अवान्तर-लौकिकवाक्यानीत्यर्थः । अत्र यथास्थित एव सम्बन्ध इति स्वारस्यं ज्ञातव्यम् ।

श्री०— **यत्पर इति** ॥ यत्रार्थे तात्पर्योपेत इत्यर्थः । गौरश्वः पुरुषो हस्तीति वेत्यत्र वाशब्द उपमायाम् । वा विकल्पोपमानयोरिति वचनात् । तथाच गौरश्वः पुरुषो हस्तीति वाक्यं यथा क्रिया-वाचकपदाभावान्न पर्यवसितं तथा देवदत्तः पचतीति वाक्यमपि न पर्यवसितम् । क्रियावाचकपद-सद्भावेऽपि कार्यतावाचकपदाभावादिति भावः ॥ **लिङ्गादिप्रत्यय इति** ॥ आदिपदेन लोट्तव्यप्रत्यय-पञ्चमलकाराणां ग्रहणम् । अभिदधति सन्तीति शेषः ॥

च०— गुरुमतं दर्शयति ॥ **विध्यर्थवादेति** ॥ लिङ्लोट्तव्यप्रत्ययपञ्चमलकारान्यतमघटितं वाक्यं विधिः । स्तुत्यादिरर्थवाद उत्तमामन्त्रणास्यन्ततत्वांरूपादिमान् मन्त्र इत्यभियुक्तप्रसिद्धिगोचरो वा मन्त्र इत्यर्थः । कार्यनिष्ठता । बहुव्रीहिप्रकृतिकस्तल् । कार्यतात्पर्यकता । अन्यथा एकार्थतात्पर्य-

कर्तृत्वानुपगमे । यत्परः यत्तात्पर्यकः । उदाहरणद्वयं क्रियावाचकसमभिव्याहारतद्राहित्यनिबन्धनं पर्यव-सितमाकाङ्क्षानिवृत्तिमत् ॥ तत्रेति ॥ दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिप्रधानवाक्यघटक इत्यर्थः । पदान्तराणि स्वर्गकामादिपदानि । कार्यान्तरविधुराणि अङ्गमन्त्रार्थवादवाक्यानि ।

सु०— किञ्च प्रत्याय्यप्रत्यायकभावसम्बन्धग्रहणलक्षणव्युत्पत्त्यपेक्षो हि शब्दोऽर्थमव-बोधयतीत्यविवादम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथाऽवगमात् । व्युत्पत्तिश्च वृद्धव्यवहारदर्शना-देव । वृद्धव्यवहारश्च कार्यप्रतिपत्तिनिबन्धन इति कार्यप्रतिपादकतैव युक्ता ॥ तथा हि । जलं चैत्र आहरस्वेति प्रयोजकवृद्धवाक्यश्रवणात्प्रयोज्यवृद्धस्य विशिष्टार्थविषयां प्रवृत्तिं दृष्ट्वा व्युत्पत्स्य-मानोऽन्यो बाल एवमाकलयति । स्वाधीनाऽस्य प्रवृत्तिः सा मद्वद्बुद्धिपूर्विकेति ॥ पुनस्तस्यायं विमर्शो जायते । या चास्य प्रवृत्तिहेतुभूता बुद्धिः सा यद्विषया सती मम प्रवृत्तिहेतुस्तद्विष-यैवेति । तदेवमनुमानद्वयमेतत् । वृद्धस्य स्वतन्त्रा प्रवृत्तिर्धर्मिणी । बुद्धिपूर्विकेति साध्यो धर्मः । स्वतन्त्रप्रवृत्तित्वात्, मदीयस्वतन्त्रप्रवृत्तिवत् । तथा वृद्धस्य प्रवृत्तिहेतुभूता बुद्धिर्धर्मिणी । यद्विषयैव बुद्धिर्मम प्रवृत्तिहेतुभूता तद्विषयैवेति साध्यो धर्मः । प्रवृत्तिहेतुभूतबुद्धित्वात्, मदीयप्रवृत्तिहेतुभूतबुद्धिवदिति ।

पुनश्च तस्यायं विमर्शः प्रवर्तते । यद्विषया सा बुद्धिः प्रवृत्तिहेतुभूता तद्वस्त्व-नेन शब्देन बोध्यते तद्भावे भावात् । मम तु मानान्तरेण तद्बोध इत्यावयोर्विशेषः । तेन यद्बुद्ध्वा प्रवृत्तिर्मम तदनेन शब्देन बोध्यत इति शब्दस्य प्रवृत्तिहेतुभूतार्थबोधकतामवधारयति । पुनश्च कोऽसौ प्रवृत्तिहेतुभूतोऽर्थः शब्दाभिधेय इति निर्धारयितुं स्वात्मनि प्रतिपन्नं प्रवृत्तिहेतु-भूतार्थमनुसन्धत्ते । तत्र न तावदहं क्रियामात्रं फलमात्रं वा क्रियाफलसम्बन्धमात्रं वा बुद्ध्वा-प्रवृत्तः; किन्तु कार्यतामेव । ममेदं कार्यमिति प्रतीत्य हि सर्वत्र प्रवृत्तोऽस्मि ।

आस्तां तावदन्या क्रियाऽन्ततः स्तनपानादिकमपि यावन्मया कार्यतया नाव-धारितं न तावत्तत्राहं प्रवृत्त इति स्वप्रवृत्तेः कार्यताबोधपूर्वकत्वं निश्चित्य प्रवर्तमानं चैत्रं दृष्ट्वा अनुमिनोति चैत्रोऽपि कार्यबोधात्प्रवर्तत इति ॥ चैत्रस्य प्रवृत्तिर्धर्मिणी । कार्यबोधपूर्विकेति साध्यो धर्मः । बुद्धिपूर्वप्रवृत्तित्वात्, मदीयप्रवृत्तिवदिति ॥ लिङादयश्च प्रवृत्तिहेतुभूतार्थाभिधायकाः कार्यमेवाभिदधतीति वाक्यस्य तावत्सामान्यतः कार्यपरतामवधार्य लिङाद्यावापे कार्यतावगति-दर्शनात् तदुद्धारे चादर्शनात्त एव कार्यतावगतिं कुर्वन्ति । पदान्तराणि च तदन्वितांस्तांस्ता-नर्थान् । इत्यावापोद्धाराभ्यामवगच्छति ॥

एतेन शब्दस्तद्व्यापारो वा प्रवर्तक इति निरस्तम्। बालेन स्वप्रवृत्तौ तयोः कारणतयाऽनवधृतत्वात् । तथाविधस्यैव परप्रवृत्तावप्यवधारणात् ॥ किञ्च शब्दस्यैव प्रवर्तकत्वे सर्वेऽपि तच्छ्राविणः प्रवर्तेरन् ॥ याऽपीयं शङ्खादिशब्दश्रवणानन्तरं प्रवृत्तिः साऽपि पुरुषाभिप्रायानुमानादेव; न साक्षात् ॥ रागद्वेषयोर्यद्यपि प्रवर्तकत्वमस्ति, यथाऽऽह प्रवर्तनालक्षणा दोषा इति; तथाऽपि सत्तयैव न तु ज्ञाततया । ज्ञानं त्ववुभुत्सितग्राह्यतयाऽवर्जनीयसन्निधिः । अतो न वाक्ये बोध्यतया तौ कल्प्येते । किन्तु कार्यमेवेति तदेव वेदार्थः ।

वा०—एवं 'कार्यता चे'त्यारभ्या'काङ्क्षासन्निधियोग्यता यतः। तस्मिन्नेव समस्तश्चये'त्यन्तग्रन्थनिरस्यं परोक्तं स्वपक्षे साधकं परपक्षे बाधकमुपन्यस्य कार्यपदादिवाच्यकार्यस्य वाक्यस्थेन केनचित्पदेन लक्षणया बोधनेऽपि वाक्यस्य कार्यपरत्वसंभवाल्लिङादीनां कार्याद्यभिधायकत्वं न कल्प्यमिति शङ्कां शक्तिग्राहकप्रमाणबलात्सिद्धार्थस्य न कल्पनेति परिहर्तुं'सिद्धे व्युत्पत्तिरिष्यत' इति ग्रन्थनिरस्यं परोक्तसाधकादिकं दर्शयति ॥ किं चेति ॥ वृद्धो व्युत्पन्नः । व्यवहारो वाक्योच्चारणप्रवृत्त्यादिरूपतच्चेष्टा । बालोऽव्युत्पन्नः । वक्ष्यमाणानुमाने पक्षहेतुसिद्ध्यर्थमाह ॥ जलमिति ॥ नन्विमौ विशेषौ न प्रत्यक्षागमाविति स्पष्टमेव, नाप्यनुमानं तादृशलिङ्गाभावादित्यत आह ॥ तदेवमिति ॥ उन्मत्तप्रवृत्त्यंशे बाधवारणाय स्वतन्त्रेति । हेतौ च तत्रैव व्यभिचारवारणाय तत् ॥ यदिति ॥ प्रवृत्तिहेतुभूतमद्बुद्धिसमानविषयेत्यर्थः । स्वबुद्धौ शब्दजन्यत्वाभावेन स्वबुद्धिदृष्टान्तेन शब्दजन्यत्वानुमानासंभवात्प्रकारान्तरेण तत्प्रकारं दर्शयति ॥ पुनश्चेति ॥ दृष्टान्ते वक्ष्यमाणसाध्यसिद्ध्यर्थमनुसन्धानप्रकारं दर्शयति ॥ पुनश्चेति ॥ तत्र न तावदिति ॥ क्रियाफलबोधयोर्वर्तमानापदेशादौ क्रियाफलसाध्यसाधनभावरूपसंबन्धस्य च भूतादौ प्रवृत्तिव्यभिचारादिति भावः । अन्यथासिद्धत्वान्न प्रवृत्तेर्बुद्धिपूर्वकत्वानुमानमुपपद्यत इत्याशङ्कां निरस्यति ॥ एतेनेति ॥ शब्दो लिङादिस्तद्व्यापारोऽतिरिक्त एव कश्चिद्वा वर्णमात्रसाधारणोऽभिधारूपो वा लिङादिमात्रसाधारणः प्रवर्तनारूपो वा सर्वोऽप्यनभिधेयाभिधेयरूपेण द्विविध इति भावः ॥ बालेनेति ॥ उपलक्षणं चैतत् । शब्दस्यानभिधेयरूपतद्व्यापारस्य च प्रवर्तकत्वे सङ्गतिग्रहणापेक्षा च न स्यात् । अप्रामाणिकश्च तादृशो व्यापारः । अभिधेयव्यापारस्य परिस्पन्दरूपस्यामूर्ते विभौ विभुगुणे वा शब्दे संभवात् । प्रयत्नरूपस्य च तस्याचेतने शब्देऽनुपपत्तेरतिरिक्तस्य शब्दभावनारूपाभिधादेरप्रामाणिकत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । ननु ध्वन्यात्मकशब्दस्यापि प्रवर्तकत्वं दृष्टं किमु तदा वर्णात्मकशब्दस्य तदित्याशङ्कायामाह ॥ याऽपीति ॥ अन्यथा पुरुषाभिप्रायानभिज्ञानामपि तच्छ्रवणानन्तरं प्रवृत्त्यापत्तेरिति भावः । ज्ञानान्वयव्यतिरेकात्सत्तयैवेति कथमवधारणमित्यतो रागादौ सति ज्ञानव्यतिरेकेण कार्यव्यतिरेकादर्शनादित्याह ॥ ज्ञानं त्विति ॥

स०—स्यादेषा प्रक्रिया यदि लिङादीनां कार्याभिधायिता प्रमिता स्यात्। न चैतदस्तीत्याशङ्क्य लिङादिवाच्यत्वं कार्यस्योपपादयति ॥ **किञ्चेति** ॥ **स्वाधीनास्य प्रवृत्तिरिति** ॥ विष्टिगृहीतप्रवृत्तिवारणाय स्वाधीनेति। एतदर्थमेवाग्रे स्वतन्त्रपदमपि ॥**प्रवृत्तिहेतुबुद्धिस्वादिति**॥ अत्रोपेक्षाज्ञाने व्यभिचारवारणाय प्रवृत्तिहेतुभूतेति विशेषणम् ॥ **तत्र न तावदहमिति** ॥ कृत्यसाध्यादौ विशकलितक्रियादिज्ञानेऽपि प्रवृत्त्यभावेन व्यभिचारादिति भावः ॥ **तद्व्यापार इति** ॥ अभिधानरूपः शब्दव्यापार इत्यर्थः। पदार्थोपस्थितिरिति यावत् ॥ **न तु ज्ञाततयेति** ॥ तत्र न तयोः प्रवर्तकज्ञानविषयत्वं येन ताभ्यामन्यथासिद्धिः स्यादिति भावः। ननु रागादीनां न सत्तामात्रेण प्रवर्तकत्वं ज्ञानान्वयव्यतिरेकानुविधानादित्यत आह ॥ **ज्ञानं त्विति** ॥ ज्ञानं स्वसामग्र्यां सत्यां अबुभुत्सितं गृह्यत इति ज्ञानसंबन्धोऽन्यथासिद्ध इत्यर्थः ॥

प०— एवं पर्यवसानानुपपत्तिं वेदस्य कार्यपरत्वे प्रमाणमुक्त्वा लोकसिद्धकार्यव्युत्पत्तिं च प्रमाणं 'इष्टे व्युत्पत्तिरिष्यत' इति वक्ष्यमाणव्यावर्त्यं व्युत्पत्तिप्रकारोपपादनपूर्वमाह ॥ **किञ्चेति** ॥ **अविवादमिति** ॥ विवादाभावोऽविवादम्। 'अर्थाभावे यदव्ययमि'त्यव्ययीभावे'अव्ययीभावश्चे'ति नपुंसकता ॥**विशिष्टार्थेति**॥ इतरव्यावृत्तजलरूपार्थविषयामित्यर्थः ॥ **धर्मिणीति** ॥ साध्यं प्रति धर्मिभूतेत्यर्थः ॥ **अनेन शब्देनेति** ॥ चैत्र जलमाहरस्वेति शब्देनेत्यर्थः ॥ **मानान्तरेणेति** ॥ प्राग्भवीयानुभवजन्यसंस्कारादिरूपेणेत्यर्थः ॥ **क्रियामात्रमिति** ॥ भोजनादिक्रियामात्रं तृप्त्यादिरूपफलमात्रं तयोर्जन्यजनकभावरूपसंबन्धमात्रं वेत्यर्थः ॥ **निश्चित्येति** ॥ अनुमिनोतीतिक्रिययाऽस्यान्वयः। भट्टमतं निराह ॥ **एतेन शब्द इति** ॥ व्यापारो भावना ॥ **पुरुषाभिप्रायेति** ॥ आगन्तव्यमित्येवं कार्यताभिप्रायानुमानादेवेत्यर्थः ॥ **यथाहेति** ॥ नैयायिक इति योज्यम्। दोषाः रागद्वेषमोहाः ॥ **ज्ञानं त्विति** ॥ रागादेरिति योज्यम्।

या०—एवं कार्यता च न काचिदित्यादिग्रन्थनिवर्त्यपूर्वपक्षं दर्शयित्वाऽधुनेष्टे व्युत्पत्तिरिष्यत इति ग्रन्थनिवर्त्यं पूर्वपक्षं दर्शयिष्यति ॥ **किञ्चेति** ॥ वृद्धशब्दो व्युत्पन्नपरः। स्वाधीनेति विष्टिगृहीतप्रवृत्तिवारणाय। एतदर्थमेवाग्रे स्वतन्त्रपदमपि ॥ **प्रवृत्तिहेतुभूतेति** ॥ एतच्च विशेषणं पक्षे उपेक्षाबुद्धेरपि पक्षत्वे तत्र बाधासिद्धिवारणाय हेतौ च तत्र व्यभिचारवारणायेति ज्ञातव्यम् ॥**कियामात्रमित्यादि**॥ चन्द्रमण्डलहरणादिरूपक्रियातत्फलतत्साधनताज्ञानेऽपि प्रवृत्त्यभावेन व्यभिचारादिति भावः ॥ **शब्दस्तद्व्यापारो वेति** ॥ अत्र शब्दपदेन लिङादय एव विवक्षिताः। तेषामेव प्रवर्तकत्वस्य संभावितत्वात्। व्यापारपदेन चाभिधैव विवक्षितेत्याहुः। वस्तुवस्तु विधिनिषेधात्मकः शब्द एव पुरुषस्य प्रवृत्तिं निवृत्तिं च

भावयन् शब्दभावनेत्युच्यते । लिङादियुक्तेषु वाक्येषु द्वे भावने अवगम्येते शब्दात्मिकार्थात्मिका चेति । यथाश्रुतवाक्यानुसारी कश्चित्पक्षः लिङादिभिर्नञ्समभिव्याहृतलिङादिभिश्च बोधितः । प्रवर्तनानिवर्तनात्मकः शब्दस्य व्यापारः शब्दभावना । लोके हि प्रेषणाध्येषणादिभिः प्रवर्तकस्य पुरुषस्य व्यापारो गामानयेत्यादिवाक्येषु प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुत्वेनावगतः । अपौरुषेयवेदे तु वक्तृपुरुषव्यापारासंभवाच्छब्दस्यैव स व्यापार इत्यन्यः पक्ष इत्यभिप्रेत्य शब्दस्तद्व्यापारो वेत्युक्तम् ॥ **किञ्चेति** ॥ तथा चाव्युत्पन्नानामपि बोधः स्यादिति भावः । उक्तं चैतन्मीमांसकैः । 'तत्र शब्दः स्वरूपेण वायुवच्चेत्प्रवर्तकः । प्रमाणत्वं विहन्येत नियमाच्च प्रवर्तयेदि'ति । ननु विमतः शब्दः प्रवृत्तिजनकस्तदभिप्रायकशब्दत्वाच्छङ्खादिशब्दवदित्यनुमानाल्लिङादिरूपे शब्दे प्रवृत्तिजनकत्वसिद्धेः कथमेतदित्यत आह ॥ **यापीऽति** ॥ तथाच साध्यवैकल्यमिति भावः ।

श्री० — प्रत्याय्येत्यादि ॥ वाच्यवाचकभावसंबन्धेत्यर्थः ॥ **विशिष्टार्थेति** ॥ इतरविलक्षणजलाहरणविषयामित्यर्थः ॥ **अन्यो बाल इति** ॥ पार्श्वस्थस्तृतीय इत्यर्थः ॥ **स्वाधीनेति** ॥ स्वेच्छाधीनेत्यर्थः । स्वतन्त्रेत्यस्याप्ययमेवार्थः । यष्टिगृहीतप्रवृत्तिवारणायेदमुक्तमिति मन्तव्यम् ॥ **तद्भावभावित्वादिति** ॥ शब्दसद्भावे सति वस्तुबोधस्य जायमानत्वादित्यर्थः ॥ **मानान्तरेणेति** ॥ स्तनपानादिप्रवृत्तिहेतुभूतवस्तुबोधः प्रमाणान्तरेण शब्दव्यतिरिक्तेन जात इत्यर्थः । स्तनपानादिप्रवृत्तौ शब्दाभावादिति भावः । एतेनोक्तमेव विशदयति ॥ **बालेनेति** ॥ तयोः शब्दतद्व्यापारयोः ॥ **तथाविधस्यैवेति** ॥ बालेन स्वप्रवृत्तौ कारणतयाऽवधृतस्यैवेत्यर्थः । ननु शब्दस्य प्रवर्तकत्वं दृष्टम् । युद्धे शङ्खादिशब्दश्रवणसमनन्तरं प्रवृत्तिदर्शनादित्यतस्तत्रापि न साक्षाच्छब्द एव प्रवर्तकः किं नामानुमानविधयैवेत्याह ॥ **याऽपीयमिति** ॥ अयं युद्धकर्तव्यत्वाभिप्रायवान् । तत्सूचकशब्दकर्तृत्वादित्यनुमानादेवेत्यर्थः । तथाऽपि न कार्यस्य प्रवर्तकत्वमित्याशङ्कते ॥ **रागद्वेषयोरिति** ॥ **प्रवर्तना लक्षणा इति** ॥ प्रवर्तकत्वस्वरूपा इत्यर्थः । यथाहुः । प्रवर्तनालक्षणाः स्युर्दोषा रागादयश्च त इति ॥ **ननु ज्ञाततयेति** ॥ कस्य ज्ञानं प्रवर्तकमिति प्रवर्तकज्ञानविषय एवेदानीं विचार्यत इत्यर्थः ॥ **सन्निधीति** ॥ रागद्वेषयोर्ज्ञातैकसत्त्वादिति भावः ।

च० — स्वाधीनास्वेच्छाधीना । विष्टिगृहीतप्रवृत्तिव्युदसनायैतदुपादानम् । उपरिष्टात्स्वतन्त्रपदमपि तत्फलकमेव । प्रवृत्तिहेतुत्वस्य पक्षतावच्छेदककोटिनिवेशनमुपेक्षाबुद्धौ बाधासिद्धिविधूननाय । हेतुतावच्छेदकशरीरे तत्रानैकान्त्यमपहस्तयितुम् । क्रियामात्रं चन्द्रमण्डलाहरणादिसाधारणव्यापारत्वावच्छिन्नं फलमात्रम् । संयोगविभागादिरूपम् । संबन्धमात्रम् । जन्यजनकभावादिरूपम् । विधान्तरेणैव प्रवृत्त्युपपत्त्या न तस्याः बुद्धिपूर्वकतानुमाने सङ्गच्छत इत्याशङ्कां प्रतिविधत्ते॥ **एतेनेति**॥ **शब्दस्तद्व्यापारो**

वेति ॥ लिङादिवर्णसामान्यसाधारणोभिधारूपो लिङादिमात्रासाधारणप्रवर्तनारूपो वेत्यर्थः ॥ सर्वेपीति ॥ अव्युत्पन्ना अपीत्यर्थः । शङ्खादिशब्दं निदर्शनीकृत्य तदभिप्रायशब्दत्वेन लिङादिशब्दे प्रवृत्तिजनकत्वसाधनं साध्यवैकल्यान्न सङ्गच्छत इत्याह ॥ यापीति ॥

सु०— अपि च यद्यपि बोधकत्वेनैव प्रामाण्यम् । तथाऽपि वाक्यप्रयोगस्य परार्थत्वात्परप्रवृत्तिनिवृत्त्यौपयिक एवार्थो वाक्यबोध्योऽङ्गीकार्यः । कार्यमेव तथाविधमित्युक्तमिति तत्रैव सर्ववेदपर्यवसानादनुग्राह्यप्रमाणाभावान्न ब्रह्ममीमांसारम्भः संभवतीति ॥

त्रा०— 'अथेष्टमाकाङ्क्षत' इत्यादिनिरस्यं साधकान्तरं दर्शयति ॥ **अपि चेति** ॥ प्रवर्तकान्तरनिरासेन कार्यस्य प्रवर्तकत्वमुक्तं स्मारयति ॥ **उक्तमिति** ॥

प०—'इष्टमाकाङ्क्षत' इति वक्ष्यमाणव्यावर्त्यं प्रवृत्त्याद्यर्थत्वान्यथानुपपत्त्या च कार्यनिष्ठत्वमुपेयमित्येतदाह ॥ **अपिचेति** ॥

या०— इष्टमाकाङ्क्षत इत्यादिग्रन्थनिवर्त्यपूर्वपक्षं दर्शयति ॥ **अपि चेति** ॥

श्री०—ननु प्रवृत्तिनिवृत्त्युपयुक्तार्थबोधजनकत्वेनैव चेत्प्रमाणानां प्रामाण्यं तर्हि उदासीनतृणादिज्ञानजनकप्रत्यक्षप्रामाण्यं न स्यादिति चेत् । सत्यम् । यथावस्थितार्थबोधजनकत्वेनैव प्रत्यक्षादिप्रामाण्यं न प्रवृत्त्याद्युपयुक्तार्थबोधकत्वेनैवेति । तथाऽपि शब्देनैवमित्याह ॥ **यद्यपीत्यादिना** ॥

च०— इष्टमाकाङ्क्षत इत्यादिप्रतीकनिवर्तनीयशङ्कांशं दर्शयति ॥ **अपि चेति** ॥

अनु०— कार्यता च न काचित्स्यादिष्टसाधनतां विना ॥

सु०—अत्रोच्यते । स्यादेतदेवम् । यदि वेदो ब्रह्मनिष्ठो न भवेत् । न त्वेवम् । तन्निष्ठत्वे प्रमाणस्योदितत्वाद्बाधकाभावाच्च ॥ ननूक्तमत्र कार्यताबोध एव वाक्यस्य पर्यवसानं न सिद्धार्थबोध इत्यतः कार्यमेव वाक्यार्थो न सिद्धस्वरूपं ब्रह्मेति । सत्यमुक्तम् । सा चेद्वाक्यार्थपर्यवसानोपयोगिनी कार्यता सिद्धविशेषस्य स्यात्तदा तस्यापि वाक्यार्थत्वे कीदृशो दोषः स्यादित्याशयवान्कार्यतां तावन्निर्धारयति ॥ कार्यता चेति ॥ चशब्दो व्याख्यानान्तरसमुच्चयार्थः । गवानयनादौ या कार्यता वाक्यपर्यवसानहेतुः सा तावदिष्टसाधनातिरिक्ता नास्तीति प्रतिज्ञा ॥

वा०— ननु कार्यता चेत्यादिग्रन्थः प्रकृतासङ्गतः । न चोक्तबाधकपरिहाराय स इति वाच्यम् । वेदस्य सिद्धार्थनिष्ठत्वे प्रमाणानुपन्यासेन न्यूनतापत्तेः । कार्यताया इष्टसाधनतातिरेकाभावोक्तिमात्रेणोक्तबाधकत्रितये कस्याप्यपरिहाराच्चेत्यत उत्तरग्रन्थाभिप्रायमाह ॥ **अत्रोच्यत इत्यादिना** ॥ उदितत्वादियुक्त्येदानीमनुक्तिर्न न्यूनतापादिकेत्युक्तं भवति । वाक्यपर्यवसानोपयोगिनीति सिद्धविशेषस्येति चोक्त्याऽऽद्यबाधकपरिहारोऽयमिति सूचयति । चशब्दस्य प्रकृतनिषेध्यसमुच्चायकत्वासंभवादतःशब्दव्याख्यानान्तरत्वस्य भाष्यारूढतासंपादनाय च तं व्याख्याति ॥ **चशब्द इति** ॥ भगवन्निष्ठकार्यतेष्टसाधनतातिरिक्ता नास्तीत्यर्थपरत्वे वक्ष्यमाणनिषिद्धस्य समत्वत इत्यादिदूषणस्यासङ्गतेस्तदिष्टं साधनमिति सामान्योपसंहारमुखेन साधनमिष्टस्य भगवानिति भगवत इष्टसाधनत्वाद्युक्त्यसङ्गतेश्च भगवदतिरिक्तविषयतया व्याख्याति ॥ **गवानयनादाविति** ॥ यद्वा घटादिनिष्ठजन्यतादिरूपकार्यताया लिङाद्यर्थतया परेणाप्यनुक्तत्वाद्गवानयनादिधात्वर्थनिष्ठकार्यताया एव वाक्यपर्यवसानोपयोगितयोक्तत्वात्तस्या एवेष्टसाधनातिरिक्तत्वाभावप्रतिज्ञानायाह ॥ **गवानयनादाविति** ॥ आद्यबाधकपरिहारस्य भाष्यारूढतां दर्शयितुमाह ॥ **वाक्येति** ॥

म०— **प्रमाणस्योदितत्वादिति** ॥ स एव सर्ववेदार्थ इत्यादिनेति शेषः ॥ **सिद्धविशेषस्येति** ॥ इष्टेष्टसाधनानिष्टोदासीनभेदेन सिद्धस्यानेकविधत्वेन तत्र चानिष्टोदासीनयोरभिप्रेतकार्यत्वासंभवेऽपि इष्टत्वेष्टसाधनत्वावच्छिन्नेष्टेष्टसाधनरूपसिद्धविशेषस्य कार्यत्वसंभव ब्रह्मणश्च तद्रूपत्वात्तत्र वाक्यपर्यवसानोपपत्तिरिति भावः ॥ **चशब्द इति** ॥ सूत्रस्थातःशब्दस्य व्याख्यानान्तरसमुच्चयार्थ इत्यर्थः । ननु कथं सिद्धस्य कार्यरूपत्वमित्यत आह ॥ **गवानयनादाविति** ॥

प— **प्रमाणस्येति** ॥ 'स एव भर्गशब्दार्थ' इत्यादौ पूर्वत्र ओमिति ब्रह्मेत्यादिश्रुत्या विष्णुवाचितया प्रसिद्धोङ्कारस्य स्रवतीत्यादिश्रुतिसिद्धसूत्रादिमस्य ब्रह्मणि मानत्वोक्त्या व्याहृतिगायत्रीपुरुषसूक्तद्वारा तद्व्याख्यानरूपसर्ववेदानां ब्रह्मनिष्ठत्वेन पुरुषसूक्तादिव्याख्यानरूपप्रमाणस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ **बाधकेति** ॥ पूर्ववाद्युक्तबाधकत्रयस्याप्यभावाच्चेत्यर्थः । तत्कथमित्यत आद्यं बाधकमाशङ्क्य तन्निरासकतया मूलं योजयति ॥ **नन्वित्यादिना** ॥ अन्ये तु बाधके 'इष्टे' इत्यत्र 'इष्टमि'त्यत्र च निरसिष्येते इति भावः ॥ **सिद्धविशेषस्येति** ॥ इष्टसाधनादिरूपसिद्धविशेषस्येत्यर्थः ॥ **कीदृश इति** ॥ न कोपि दोष इत्यर्थः ॥ **व्याख्यानान्तरेति** ॥ अतःशब्दस्य प्रयोजनसमर्थनाय कृताज्ज्ञानादिद्वारा मोक्षफलकत्वार्थकत्वव्याख्यानाद्बन्धस्य सत्यत्वपरत्वव्याख्यानाच्च विषयसमर्थनायापेक्षितं वेदान्तानां यत्सिद्धार्थप्रमापकत्वं

तत्परत्वरूपव्याख्यानान्तरसमुच्चयार्थ इत्यर्थः । कार्यता इष्टसाधनतेत्येका व्याख्या । इष्टतेत्यपरा । तथा चेष्टसाधनतां विनेतिवत् इष्टतां विनेत्यपि समुच्चयार्थ इत्यर्थ इत्येके ॥

या० — **प्रमाणस्योदितत्वादिति** ॥ तद्व्याख्येयोङ्कारवाचित्वरूपप्रमाणस्योदितत्वादित्यर्थः ॥ **सिद्धविशेषस्येति** ॥ केषाञ्चिदिष्टरूपस्य केषाञ्चिदिष्टसाधनरूपस्य भगवत इत्यर्थः ॥ **व्याख्यानान्तरेति** ॥ सौत्रातःशब्दस्येति शेषः ।

श्री० — **बाधकाभावाच्चेति** ॥ ब्रह्मनिष्ठत्वाङ्गीकारेण बाधकाभावाच्चेत्यर्थः ॥

च० — समाधत्ते ॥ **अत्रोच्यत इति** ॥ **उदितत्वादिति** ॥ ब्रह्मधर्मिकसर्ववेदप्रतिपाद्यत्वसाध्यकतद्व्याख्यायोङ्कारवाच्यत्वहेतुकानुमानरूपप्रमाणस्योक्तत्वादित्यर्थः । सिद्धविशेषस्य अधिकारिभेदेनेष्टरूपस्येष्टसाधनरूपस्य चेत्यर्थः । **व्याख्यानान्तरेति** ॥ सूत्रघटकातःशब्दस्येति पूरणीयम् ॥

अनु० — **कार्यं न हि क्रियाव्याप्यं निषिद्धस्य समत्वतः ॥**

सु० — कुत इत्यतोऽन्यस्या अनुपपत्तेरित्यभिप्रेत्य प्रसक्तान्पक्षान्निराचष्टे ॥ **कार्यमिति** ॥ कार्यमिति हि कृत्यप्रत्ययान्तः शब्दः । कृत्याश्च कर्मणि स्मर्यन्ते । तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इति । कर्म च तदुच्यते यत्कर्तुः क्रिययाऽऽप्तुमिष्टतमम् । तथा च क्रियया विशेषेणाप्यं कार्यं, तद्भावः कार्यतेति प्राप्नोति । न च सत्संभवति; निषिद्धस्यापि ब्राह्मणहननादेः क्रिययाऽऽप्तुमिष्टतमत्वसाम्यात् । तदपि कार्यमस्त्विति चेन्न; तत्रापि कार्यताबुद्धिप्रसङ्गात् । अस्त्येव निषिद्धताबोधात्प्रागिति चेत्, परतोऽपि किं न स्यात् । न हि निषिद्धताबोधे ब्राह्मणहननादेः क्रियया व्याप्यताऽपगता । तन्मात्रं च कार्यतेति कथं निषेधज्ञानादपि परतो न स्यात्कार्यताबोधः । सति च तस्मिन्प्रवर्तेत; तस्यैव प्रवर्तकत्वाभ्युपगमात् ॥

वा० — कार्यशब्दात्क्रियाव्याप्यत्वपक्षस्य योगतः प्रसक्तिं दर्शयति ॥ **या कार्यमितीति** ॥ क्रिययाऽऽप्तमिष्टतमं क्रियया प्राप्यम् । इष्टापत्तिपरिहाराय समत्वतः कार्यताबुद्धिविषयतया साम्यप्रसङ्गादित्यर्थमभिप्रेत्य मूलं योजयति ॥ **तत्रापीति** ॥ तत्रापीष्टापत्तिपरिहाराय निषिद्धस्य निषिद्धत्वेन बुद्धस्य क्रियाव्याप्यतासाम्यादित्याशयेनापि तदेव मूलं योजयति ॥ **न हीति** ॥ तत्रापीष्टापादनत्वपरिहारायाह प्रवृत्तिसाम्यप्रसङ्गादिति तन्मूलं योजयति ॥ **सति चेति** ॥ यद्वा निषिद्धस्य समत्वत इत्युक्तिलब्धाभिप्रायकथनेनेष्टापादनपरिहारोऽयमिति द्रष्टव्यम् ।

स० — **प्रसक्तान्** कार्यपदार्थत्वेनेति शेषः ॥ **तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इति** ॥ निषिद्धत्व-चोदनानन्तरं क्रियाव्याप्यत्वाभावान्न कार्यत्वधीरित्यत्र आह ॥ **न हीति** ॥

प० — **कृत्यप्रत्ययेति** ॥ ण्यत्प्रत्ययान्त इत्यर्थः । डुकृञ्करण इत्यस्य 'ऋहलोर्ण्यदि'त्युक्त-ण्यत्प्रत्यये अचोञ्णितीतिवृद्धौ कार्यमिति निष्पत्तेः । ण्यत्प्रत्ययस्य च 'कृत्याः प्राङ्ण्वुल'इति सूत्रेण कृत्यसंज्ञकत्वात् ॥ **कृत्यार्थेति** ॥ कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया इत्यर्थः ॥ **तयोरेवेति** ॥ 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इति पूर्वसूत्रप्रकृतभावकर्मणोरेव कृत्यसंज्ञकप्रत्ययः क्तप्रत्ययः खलर्थप्रत्ययश्च भवतीति पाणिनिसूत्रेण च स्मर्यन्त इत्यर्थः ॥ **कर्तुः, क्रिययेति** ॥ 'कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति पाणिनिस्मरणादिति भावः ।

या० — **प्रसक्तानिति** ॥ कार्यशब्दार्थतयेति शेषः ॥ **कृत्यप्रत्ययान्त इति** ॥ ण्यन्तत्वा-दिति भावः ॥ **तयोरेवेति** ॥ कृत्यक्तखलर्थाश्च भावकर्मणोरेव स्युरिति सूत्रार्थः ॥

श्री० — **कृत्यप्रत्यय इति** ॥ कृत्याः प्राङ्ण्वुल् इति सूत्रेण ण्वुल्तृचावित्यतःपूर्वं विहितानां प्रत्ययानां कृत्यप्रत्ययोक्तेर्ण्यत्प्रत्ययस्यापि तथात्वेन कृत्यप्रत्ययत्वात्तदन्तोऽयं शब्द इत्यर्थः । तथा च कृञ् करणे ञकारोऽनुबन्धार्थः । अस्मात् ण्यत्प्रत्यये णकारतकारलोपे णित्वादादिवृद्धौ कार्येति रूपम् ॥ व्याप्यता प्राप्तुमिष्टता ॥

च० — **प्रसक्तानिति** ॥ कार्यपदप्रतिपाद्यतयेत्युपस्कर्तव्यम् ॥ **कृत्यप्रत्ययान्त इति** ॥ प्राङ्-ण्वुलः कृत्य इत्यस्याधिकृततया ऋहलोर्ण्यदित्यनुशिष्टण्यन्तोऽपि कृत्यत्वादिति भावः ॥ **तयोरेवेति** ॥ सूत्रघटकसर्वनाम्नो भावकर्मणोरिति प्रकृततदुभयपरामर्शकत्वादिति भावः । कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति सूत्रार्थ-मनुवदति ॥ **यत्कर्तुरिति** ॥

अनु० — न भविष्यत्क्रिया कार्यं स्रक्ष्यतीश इति ह्यपि ॥
कार्यं स्यात्

सु० — **न भविष्यत्क्रियेति** ॥ देवदत्त कृतः किं त्वया कटः क्रियते वेति पृष्टः प्रत्याह न मया कृतो नापि क्रियते किन्तु कार्य इति । तेन प्राप्नोति भविष्यत्क्रिया कार्यं भविष्यत्त्वावच्छिन्नं क्रियात्वं क्रियागतं भविष्यत्त्वं वा कार्यतेति । तदपि नोपपद्यते । कुत इत्यत आह ॥ **स्रक्ष्यतीति** ॥ हिशब्दो हेतौ । तथा सतीति शेषः । भविष्यत्क्रिया कार्य-मित्यङ्गीकारे हि यस्मादीशो विश्वं स्रक्ष्यति देवदत्तो ग्राममानेष्यतीति वाक्यात्प्रतिपन्नं भविष्य-

स्सर्जनादिकमपि कार्यं प्रसज्येत तस्मान्नेति । न च तदपि कार्यं लिङ्गादिवाच्यताऽङ्गीकारात् । किञ्च परसम्बन्धिन्यां वाक्यादितोऽवगतायां भविष्यत्क्रियायां परस्य ममेदं कार्यमिति प्रत्ययोऽपि किं न स्यात् । न हि परं प्रति सा न क्रिया नापि न भविष्यन्तीति । तन्मात्रशरीरा च कार्यताप्रवृत्तिरपि तत्र परस्य प्रसज्येत ॥

वा०— भविष्यत्क्रियायाः कार्यशब्दाद्रूढ्या प्रसक्तिं दर्शयितुं प्रयोगं दर्शयति ॥ देवदत्तेति ॥ लिङादीति ॥ धात्वर्थनिष्ठं कार्यं लिङादिबोध्यमिति परोक्तेरिति भावः ।

स०— लिङादिवाच्यत्वाङ्गीकारादिति ॥ कार्यत्वस्येति शेषः । तथा च कार्यत्वस्य लिङ्लोट्तव्यप्रत्ययवाच्यत्वेन स्रक्ष्यतीत्यस्य लृट्त्वेन न कार्यत्ववाचकत्वमित्यर्थः ।

प०— देवदत्तेति संबुद्ध्यन्तम् ॥

या०— किन्तु कार्य इतीति ॥ तथाच भविष्यत्त्वावच्छिन्नक्रियायां कार्यशब्दो रूढ इति रूढ्यैतत्पक्षप्रसक्तिरिति भावः ॥ लिङादीति ॥ कार्यताया इति शेषः ।

श्री०— अङ्गीकारादिति ॥ स्रक्ष्यतीत्यादौ लिङादेरभावादिति भावः ॥ परसंबन्धिन्यामिति ॥ वस्तुगत्या देवदत्तेन कटः कार्योऽस्ति । तत्र परसंबन्धिन्यां देवदत्तसंबन्धिन्यां भविष्यत्क्रियारूपकार्यतायां मया कटः कार्योऽस्तीत्येवं देवदत्तवाक्याद्यज्ञदत्तेनावगतायां सत्यां परस्य यज्ञदत्तस्य ममेदं कार्यमिति प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ननु यज्ञदत्तं प्रति सा न भवतीति चेत्तत्राह ॥ न हीति ॥ ननु भवत्येव तत्रापि कार्यताबोध इति चेत्तत्राह ॥ प्रवृत्तिरपीति ॥ प्रवर्तकस्य कार्यताज्ञानस्य सत्त्वादित्यर्थः ।

च०— देवदत्त इति सम्बुध्यन्तम् ॥ कृतेति ॥ निष्ठात्वं भूताधिकारीयत्वं चेति निष्ठायां धर्मद्वयम् । तत्र प्रथमरूपावच्छिन्नोपस्थापितकर्मतारूपनिष्ठार्थतावच्छेदके निरूपितत्वप्रत्यासत्त्या प्रकृत्युपस्थाप्याद्वितीयरूपावच्छिन्नोपस्थापितसांप्रतिकध्वंसप्रतियोगित्वात्मकातीतत्वरूपविशेषणविशेषिता कृतिरन्वेति ॥ क्रियते वेति ॥ लट्त्वं कर्माख्यातत्वं चेति रूपद्वयमाख्याते ॥ तत्र प्रथमरूपावच्छिन्नप्रत्यायितवर्तमानत्वरूपविशेषणाविशेषिता प्रकृतिप्रत्यायितकृतिर्द्वितीयरूपावच्छिन्नप्रत्यायितकर्मलकारार्थतावच्छेदकीभूतकर्मतायां स्वनिरूपितत्वप्रत्यासत्त्या विशेषणतयाऽन्वेति । किन्तु कार्य इतीति । कट इति पदमनुषञ्जनीयम् । सांप्रतिकप्रागभावप्रतियोगित्वरूपभविष्यत्वे कृत्यप्रत्ययस्य शक्तिग्राहकपाणिनीयाद्यनुशासनवैधुर्येऽपि तत्तुल्यकक्षापन्नदर्शितव्यवहारावधृततन्निरूपितशक्तिकतया तद्विशेषितकृतिकर्मीभूतः कट इति बोधः । कृञः शचेति सूत्रानुशिष्टशकारात्क्तिन् प्रत्ययान्तौ क्रियावृत्तिशब्दौ तत्र कृतिशब्दः कचित्कर्मसाधनः समभि-

गतस्तत्तुल्यकक्षापन्नः क्रियाशब्दोऽपि क्वचित्कर्मसाधनो भवत्येव भावादावित्येव व्याख्यानात् । तथा च मौलक्रियाशब्दस्य कर्मसाधनप्रत्ययाततां ध्वनयितुं किन्तु कार्यं इति निरदिक्षत् । निर्देक्ष्यति च कर्तव्यमितिशब्दादेष्यत्कालीनताप्रतीतेरुक्तत्वादिति । एकपदोपस्थापितयोरपि परस्परं विशेषणविशेष्य-भावेन व्युत्पत्तिवैचित्र्येणान्वयदर्शनात् । यदुपस्थाप्यैकतरभविष्यत्त्वस्यापरतादृशकृतिकर्मणि विशेषणतया-न्वयमभिप्रेत्य परिष्कुरुते ॥ **भविष्यत्त्वावच्छिन्नमिति** ॥ एवं भविष्यत्सर्जनादिकमपि कार्यं प्रसज्येते-त्यपि समञ्जसमेवेति विभावनीयम् । भविष्यत्क्रियायाः कार्यशब्दाद्रूढ्या प्रसक्तिं दर्शयितुं प्रयोगं दर्शयति देवदत्तेतीत्यप्यवतारितम् किन्तु कार्यं इतीति प्रतीकमुपादाय । तथा च भविष्यत्वाव-च्छिन्नक्रियायां कार्यशब्दो रूढ इति रूढ्यैतत्पक्षप्रसक्तिरिति भाव इत्यपि स्थितम् ॥ **लिङादीति** ॥ कार्यताया इत्यादिः ।

अनु० — नैव चाकर्तुमशक्यं कार्यमिष्यते ॥
साम्यादेव निषिद्धस्य

सु० — **नैव चेति** ॥ कृत्याश्चेत्यावश्यकार्थे कृत्याः स्मर्यन्ते । आवश्यकत्वं चाकर्तुम-शक्यत्वम् । तथा चाकर्तुमशक्यं कार्यं तद्भावश्च कार्यतेति प्रसक्तम् । तच्च प्रामाणिकैर्नैवेष्यते । कुतः । निषिद्धस्य परनारीगमनादेरप्यकर्तुमशक्यत्वसाम्यादेव । भवति हि कस्यचिदतिकामा-द्याक्रान्तचेतसो न पराङ्गनागमनेन ब्राह्मणस्य वा हननेन विना स्थातुं शक्नोमीति बुद्धिः । न च तत्कार्यमेव; तस्यैव श्रुतशास्त्रस्यापि कार्यताबुद्धिप्रसङ्गात् । आस्तिककामुको ह्यकार्यमेवेद-मकृत्वा स्थातुं नोत्सह इति मन्यते ।

या० — अत्रापि योगेन प्रसक्तिं दर्शयति ॥ **कृत्याश्चेति** ॥

प० — **कृत्याश्चेति** ॥ तृतीये 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिरि'ति पूर्वसूत्रात्प्रकृतावावश्यकेऽर्थे कृत्याश्चेति सूत्रेण कृत्यविधानादिति भावः ॥

या० — **कृत्याश्चेत्यावश्यकेति** ॥ 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिरि'ति पूर्वसूत्रादावश्यकाधमर्ण्य-योरित्येवेत्यनुवृत्तेः काशिकायामुक्तत्वादिति भावः । ननु श्रुतशास्त्रस्यास्तिककामुकस्य तत्र कार्यताबुद्धि-रिष्टैवेत्यत आह ॥ **आस्तिककामुको हीति** ॥

श्री०— अत्रापीष्टापत्तिं परिहरति ॥ **आस्तिककामुको हीति** ॥ तस्मान्न तस्य कार्यताबुद्धिरिति भावः ॥

च०— **कृत्याश्चेत्यावश्यकेति** ॥ आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिरित्यतः आवश्यकाधमर्ण्ययोरित्यंशस्यानुवृत्तिं कृत्याश्चेत्युत्तरसूत्रे वामनः काशिकायामभ्यधादिति भावः ।

अनु०— तदिष्टं साधनं तथा ॥
कार्यम्

सु०— यत एवं न पक्षान्तरसंभवः; तस्मादिष्टत्वमिष्टसाधनत्वं वा कार्यतेत्युपसंहरति ॥ तदिति ॥ अत्रेष्टग्रहणादुपक्रमेऽपि तद्ग्राह्यम् ।

ननु 'कृतिसाध्यं प्रधानं यत्तत्कार्यमभिधीयत' इति परोदीरितं कार्यलक्षणं कुतो न शङ्कितमिति चेन्न । अनेनैव गतार्थत्वात् । तथा हि । किमिदं प्रत्येकं लक्षणमुत मिलितम् । आद्ये कृतिसाध्यत्वस्योक्तो दोषः, कार्यं न हि क्रियाव्याप्यमिति । कृतिप्राधान्यं च किमुच्यते । प्रयत्नोद्देश्यत्वमिति चेत् । तत्किं मुख्यमुतामुख्यम् । आद्यं त्विष्टत्वमेव । द्वितीयं त्विष्टसाधनत्वमेवेत्यङ्गीकृतमेव । न द्वितीयः कृतिसाध्यताविशेषणस्य व्यर्थत्वात् ।

वा०— अस्योपसंहारत्वं घटयितुमाह ॥ **अत्रेति** ॥ ननु परेण कण्ठोक्तं कार्यलक्षणमनिरस्यौत्प्रेक्षिकलक्षणनिरसनं भाष्यकारस्य न चातुरीमावहतीति शङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ कृतिसाध्यमित्युक्ते भावार्थे प्रसक्तिरित्यतः प्रधानमित्युक्तम् । तावत्युक्ते फलतः कृतिसाध्यमिति कार्यं न हि क्रियाव्याप्यमिति तदिष्टं साधनं तथेति च निरासाङ्गीकाराभ्यां तदभिमतलक्षणदूषणादेरप्युक्तप्रायत्वान्न पृथगत्रवचनमनौचित्यावहमित्याशयेनाह ॥ **अनेनैवेति** ॥ विशिष्टलक्षणत्वस्य पराभिमतत्वेऽपि साधारणात्कृतिसाध्यं प्रधानमिति परवाक्यात्पराभिप्रायविशेषस्य निश्चेतुमशक्यत्वाद्विकल्प्य तस्योक्तभाष्येण गतार्थतामुपपादयति ॥ **तथा हीति** ॥ कृतिसाध्यत्वमात्रस्य कार्यत्वे स्वकृत्यसाध्येऽपि तस्य सत्त्वेन तत्राप्रवृत्तये स्वकृतिसाध्यत्वस्य तथात्वे वा जीवनादृष्टजन्यस्वकृतिसाध्यप्राणपञ्चकसञ्चारेऽपि तस्य सत्त्वेन तत्राप्रवृत्तये इच्छाधीनस्वकृतिसाध्यत्वस्य तथात्वे वा सुखदुःखाभावरूपफलस्यापि परम्परया कृतिसाध्यत्वात्तत्राप्रवृत्तये साक्षात्कृतिसाध्यत्वस्य च शरीरचेष्टादिद्वारा कृतिसाध्ये लौकिके पाकादौ वैदिके यागादौ यागादिद्वारा कृतिसाध्ये

नियोगे चाभावेन तत्र प्रवृत्तये च चिकीर्षाधीनस्वकृतिसाध्यत्वस्य तथात्वे वा भोजनचिकीर्षाजन्यश्रमेऽप्रवृत्तये स्वविषयकचिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वस्य तथात्वे वा कलञ्जभक्षणपरनारीगमनादिरूपनिषिद्धेऽपि स्वविषयचिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वस्यापि सत्त्वेन तस्यापि कार्यत्वापातेन तत्रापि प्रवृत्त्यापत्तिदोषो दुष्परिहर एव । एवञ्चान्तिमपक्षातिरिक्तपक्षेषु दोषान्तरसंभवेऽप्यन्तिमपक्षादोषस्य सर्वत्र संभवात्तेनैव सर्वनिरासोपपत्तौ किं दोषान्तरगवेषणयेत्याशयेनाह ॥ **अद्य इति** ॥ अविशेषितस्योक्तरीत्या विशेषितस्य वा कृतिसाध्यत्वस्य मूलोक्तो निषिद्धे प्रवृत्तिप्रसङ्गदोषो वज्रप्रहर एवेत्यर्थः । यद्यपि कृतिसाध्यतार्हत्वं कार्यत्वमित्यपि परेण वक्तुं शक्यम् । तथाऽपि प्रवृत्त्यविषयाद्व्यावृत्तस्य प्रवृत्तिविषयानुगतस्य चेष्टसाधनत्वातिरिक्तस्यार्हत्वस्याभावादिष्टानुत्पत्तिप्रसञ्जकाभूताभावप्रतियोगिभूता या कृतिमद्विषयताप्रयोजकरूपवत्त्वलक्षणस्यार्हत्वस्य चेष्टासाधनाकरणे इष्टानुत्पत्तेरभावेनेष्टसाधनासाधारणस्य तादृशरूपस्यासंभवात् इष्टसाधनासाधारणस्यापि अननुगमेन भोजनत्वयागत्वादिरूपस्यासंभवात् इष्टसाधनाकरणस्येष्टानुत्पत्तिप्रसञ्जकत्वेन भोजनाद्यनुगतस्येष्टसाधनत्वस्यैव तादृशरूपस्य वक्तव्यत्वादिष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वमित्युक्तं स्यात् । तथा च कृत्युद्देश्यत्वस्येष्टसाधनत्वे पर्यवसानेन भाष्यकारीयतदङ्गीकारस्य वक्ष्यमाणतया तन्न्यायेनैतादृशकृतिसाध्यत्वाङ्गीकारोऽपि सूचित इति द्रष्टव्यम् । एतादृशकृतिसाध्यत्वस्य कृत्युद्देश्यतानतिरिक्ततया प्रत्येकलक्षणत्वस्यमिलितलक्षणस्याप्ययोग इति द्रष्टव्यम् । उद्देश्यत्वं हि फलत्वम् । तथा च प्रयत्नोद्देश्यत्वेष्टत्वेष्टसाधनत्वयोश्च घटकीभूतेच्छाप्रयत्नयोः पुरुषनिष्ठयोर्भेदेऽपि सुखनिष्ठस्य प्रयत्नोद्देश्यत्वस्य मुख्यस्येष्टत्वातिरिक्तस्य यागादिनिष्ठस्यामुख्योद्देश्यत्वस्येष्टसाधनातिरिक्तस्याभावात्तयोश्च भाष्यकृता तदिष्टसाधनमित्यङ्गीकृतत्वान्न तदनुक्तिरित्याह ॥ **तत्किमित्यादिना** ॥ इष्टसाधनतामात्रस्य कार्यत्वरूपत्वं लिङर्थत्वं चेत्यङ्गीकारे दोषाभावेन कृतिसाध्यत्वस्य कार्यत्वरूपत्वे दोषोक्तेश्च कृतिसाध्यत्वविशेषणस्य वैयर्थ्यमित्याह ॥ **कृतीति** ॥

स०— **प्रयत्नोद्देश्यत्वमिति** ॥ यदिच्छया प्रयत्नः तदुद्देश्यत्वमित्यर्थः । आद्यं त्विष्टमेवेत्यादेरयं भावः । अनन्यार्थतयेच्छाविषयस्यैव मुख्यतः प्रयत्नोद्देश्यत्वात् फलस्यैव तादृशत्वात् । तद्विवक्षायां इष्टत्वमेव लभ्यते । अन्यार्थतया प्रयत्नोद्देश्यत्वविवक्षायां इष्टसाधनस्येष्टार्थमित्यविषयीभूतस्यामुख्यतः प्रयत्नोद्देश्यत्वस्य सत्त्वात् । तद्विवक्षायां इष्टसाधनत्वमेव लभ्यत इति ॥ **कृतिसाध्यताविशेषणस्य व्यर्थत्वादिति** ॥ इष्टसाधनत्वमेव लिङर्थः । न तु कृतिसाध्यत्वमपीत्येवाभिप्रेतम् । तत्त्वनिर्णयादौ तु तस्य लिङर्थत्वाभावेऽपि तज्ज्ञानस्यापि करणत्वस्यावश्यकत्वेन तदुक्तिः । न तु तस्यापि लिङर्थत्वाभिप्रायेणेति न तद्विरोध इति ध्येयम् ।

प० — **उपक्रमे इति** ॥ इष्टसाधनतां विनेत्यत्रेष्टतां विनेत्यपि ग्राह्यमित्यर्थः । मूले तदित्यस्य तस्मादिति, इष्टमेवेत्यस्येष्टत्वमिति, साधनं तथेत्यस्येष्टसाधनत्वमिति, कार्यमित्यस्य कार्यत्वमित्यर्थस्यावतारिकायामेवोक्तत्वान्न व्याख्यातं मूलमिति ध्येयम् ॥ **अनेनैवेति** ॥ मूलकृदुक्तविकल्पेनैवेत्यर्थः ॥ **उक्त-इति** ॥ 'कार्यं न हि क्रिये'ति कल्पस्य 'निषिद्धस्य समत्वत' इति यो दोष उक्तस्स एवेत्यर्थः ॥ **व्यर्थत्वा-दिति** ॥ अत्र कर्मनिर्णयतत्वनिर्णयटीकाभ्यां विरोधनिरासस्तर्कताण्डवे कृतिसाध्यत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वस्य विधित्वभङ्गे ध्येयः ॥

या० —**उक्तदोष इति** ॥ एतेन यद्यपि कृतिसाध्यत्वमात्रस्य स्वकृत्यसाध्ये परकृतिसाध्ये सत्त्वेन स्वनिष्ठकृतिसाध्यत्वस्य च जीवनादृष्टजन्यस्वकृतिसाध्ये प्राणपञ्चकसञ्चारेऽपि सत्त्वेनेच्छाधीनस्वनिष्ठकृतिसाध्यत्वस्य च फलरूपे सुखे दुःखाभावे च परम्परया सत्त्वेन तत्र प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । साक्षात्त्वा-द्देशकृतिसाध्यत्वस्य च शरीरचेष्टादिद्वारा कृतिसाध्ये लौकिके पाकादौ वैदिके यागादौ चाभावेन तत्राप्रवृत्तिप्रसङ्गान्न कार्यतारूपत्वम् । तथाऽपि स्वविषयकचिकीर्षाधीनकृतिसाध्यत्वं कार्यत्वम् । सुखादौ चेच्छामात्रमुद्देश्यत्वात् । न तु चिकीर्षातो न तत्र प्रवृत्तिप्रसङ्गः । भोजनचिकीर्षाधीनकृतिजन्यश्रमे प्रवृत्तिप्रसङ्गवारणाय स्वविषयकेति चिकीर्षाविशेषणम् । श्रमस्तु भोजनविषयकेच्छाधीनकृतिसाध्य एवातो न तत्र प्रवृत्तिप्रसङ्ग इति यत्तैरुच्यते तदपि निरस्तं वेदितव्यम् । कलञ्जभक्षणादावपि स्वविषयकचिकीर्षाधीनकृतिसाध्यत्वस्य सत्त्वेनास्यापि 'निषिद्धस्य समत्वत' इत्युक्तदूषणलङ्घनाजङ्घालुत्वात् ॥ **प्रयत्नो-द्देश्यत्वमिति** ॥ यदिच्छया प्रयत्नस्तदुद्देश्यं तच्चानन्यार्थतयेष्यमाणं मुख्यमिष्टं सुखादिरूपम् । अन्यार्थतयेष्यमाणं त्वमुख्यमिष्टसाधनरूपमित्यर्थः ॥ **अङ्गीकृतमेवेति** ॥ एतेन कृतिसाध्यतार्हत्वमेव कार्यत्वं तच्च निषिद्धे कलञ्जभक्षणादौ तु सम्भवति ॥ निषेधे ज्ञाते तत्र कृतिसाध्यतार्हत्वस्याननुभवात् । तथाच कथमुक्तपरिशेषः सम्भवतीति । तदपि निराकृतं वेदितव्यम् । प्रवृत्त्यविषयाद्विषभक्षणादितः साक्षादिष्टात्सुखादितश्च व्यावृत्तस्य सुखाद्यर्थमिष्टेषु प्रवृत्तिविषयेषु लौकिकवैदिकभोजनयागादिष्वनुवृत्तस्य चेष्टसाधनत्वादन्यस्यार्हत्वस्याभावेनास्याप्यस्माभिरङ्गीकृतत्वात् । न च यदकरणे इष्टानुत्पत्तिप्रसङ्गस्तत्त्वमेवार्हत्वमिति वाच्यम् । एवं हीष्टानुत्पत्तिप्रसङ्गकीभूताभावस्य प्रतियोगिभूता या कृतिस्तद्विषयताप्रयोजकरूपवत्त्वमर्हत्वमित्युक्तं स्यात् । तच्च रूपं भोजनाद्यनुगतमन्यत्रासंभवतीतीष्टसाधनत्वात्मकमेव । इष्टसाधनाकरणस्यैव कारणाभावत्वेनेष्टानुत्पत्तिप्रसञ्जकत्वात् । तदेव च परिशिष्यमाणमङ्गीकृतमिति कथं परिशेषासिद्धिरिति ॥

श्री० —**उपक्रमेऽपीति** ॥ कार्यता च न काचिदस्यादिष्टसाधनतां विनेत्यत्रापीष्टसाधनतां विनेति ग्राह्यमित्यर्थः ।

च० — अस्य निगमनवाक्यतां घटयति ॥ अत्रेति ॥ अथ प्राभाकराभिहितकार्यतालक्षणमप्रत्याख्यायौत्प्रेक्षिकतल्लक्षणानि प्रतिविदधानानां भाष्यकृतामनदीष्णुतापद्यत इत्याशङ्कां प्रतिविधित्सयाऽनुवदति ॥ नन्विति ॥ मुख्यमिति ॥ फलान्तरानुद्देश्यककृतिनिरूपितोद्देश्यताख्यविषयतापन्नमित्यर्थः ॥ अमुख्यमिति ॥ तदुद्देश्यकतन्निरूपिततादृशविषयतापन्नमित्यर्थः । इष्टमेव सुखमेव । इष्टसाधनमेव सुखसाधनीभूतस्रगादिकमेव ।

सु० — एतेनैतदपि निरस्तम् । यदुक्तम् । 'फलसाधनता नाम या सा नैव हि कार्यता । कार्यता कृतिसाध्यत्वं फलसाधनता पुनः । कारणत्वं फलोत्पादे ते भिद्येते परस्परमि'ति ॥ ननु सत्यपि चन्द्रमण्डलादाविष्टसाधनत्वे न कार्यताबुद्धिरिति चेत् । केयं कार्यताबुद्धिः । इष्टसाधनताबुद्धिस्तदतिरिक्ता वा । आद्ये कथं सा नास्ति । द्वितीयो न , अनिरूपणात् ।

ननु कार्यज्ञानं प्रवर्तकं नेष्टसाधनज्ञानमिति चेन्न असिद्धेः । अतीतादौ प्रवृत्तिप्रसङ्ग इति चेन्न तस्येदानीमिष्टसाधनत्वाभावात् । अन्यथाऽतीतकार्येऽप्ययं प्रसङ्गस्तुल्य ।

श्रा० — कार्यताफलसाधनतयोरेकार्थनिष्ठत्वेऽपि कार्यतायाः कृतिसाध्यतारूपत्वात्फलसाधनतायाश्च फलोत्पादकारणतारूपत्वात्तयोर्भेद एवेति शालिकानाथोक्तमपि कार्यतायाः कृतिसाध्यत्वरूपत्वाभावस्येष्टसाधनतारूपत्वस्य च व्युत्पादनेन निरस्तमित्याह ॥ एतेनेति ॥ ननु चन्द्रमण्डलादौ सत्यपीष्टसाधनत्वे कार्यताबुद्धेरभावेनेष्टसाधनतामात्रस्य कार्यतारूपत्वाभावे सिद्धे चन्द्रमण्डलादिरूपेष्टसाधनव्यावृत्त्यर्थत्वेनैव कृतिसाध्यताविशेषणस्य सार्थक्यमित्याशयेन शङ्कते ॥ नन्विति ॥ तत्र कार्यताबुद्ध्यभावोऽसिद्ध इत्याह ॥ केयमिति ॥ ननु प्रवर्तकज्ञानविषयस्यैव कार्यत्वात्कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वेनेष्टसाधनताज्ञानमात्रस्यातिप्रसञ्जकतयाऽप्रवर्तकत्वात्कथं विशेषणवैयर्थ्यमित्याशयेन गूढाभिसन्धिः शङ्कते ॥ नन्विति ॥ अतिप्रङ्गस्य कृतिसाध्यत्वाविशेषणेऽपि सुपरिहरत्वादिष्टसाधनत्वज्ञानमात्रस्याप्रवर्तकत्वासिद्धेरिति गूढाभिसन्धिरेव परिहरति ॥ असिद्धेरिति ॥ उभौ स्वाभिसन्धिमुद्घाटयतः ॥ अतीतादावित्यादिना ॥ ननु चन्द्रमण्डलादौ कार्यताबुद्धिप्रसङ्गमतिरिक्तकार्यताया अनिरूपणेनेष्टसाधनताबुद्धेश्चेष्टतयेष्टापादनतया निरस्यातीतादौ प्रवृत्तिप्रसङ्गं चेदानीमिति विशेषणेन निरस्य कृतिसाध्यत्वरूपविशेषणस्य वैयर्थ्यव्युत्पादने कृतिसाध्यत्वविशिष्टेष्टसाधनताया कार्यतारूपत्वोक्त्या तदतिप्रसङ्गद्वयपरिहारकतत्त्वनिर्णयकर्मनिर्णयटीकाभ्यां विरोध इति चेन्न । कृतिसाध्येष्टसाधनतायाः कार्यपदार्थत्वप्रवर्तकत्वाभ्युपगमेऽपि न क्षतिः । इष्टसाधनतातिरिक्तकृत्युद्देश्यतारूपायाः कालत्रयानवमृष्टविधिरूपाया वा परा-

भिमतकार्यतायाः कार्यपदार्थत्वप्रवर्तकत्वयोरनभ्युपगमादित्यभ्युपगमवादेन निर्णयटीकयोः प्रवृत्तत्वात् । इह तु कार्यता च न काचित्स्यादित्यनुव्याख्यानानुसारेण कृतिसाध्यत्वविशेषणवैयर्थ्यं प्रतिज्ञाय तदुपपादनाय वस्तुस्थितिमनुरुद्ध्य प्रकारान्तरेणातिप्रसङ्गयोः परिहृतत्वात् । कर्मनिर्णयटीकायां कृतिसाध्यत्वैकार्थसमवायमात्रमिष्टसाधनतायास्तज्ज्ञानमात्रस्यैव प्रवर्तकत्वमित्येवंपरत्वसंभवाच्च । नचैवमिदानीमिति विशेषणेन भूताद्यतिप्रसङ्गनिरासेऽपि चन्द्रमण्डलादाविदानीमिष्टसाधनत्वसद्भावात्प्रवृत्तिप्रसङ्गो दुर्वार इति वाच्यम् । कृत्यसाध्यताज्ञानाभावदशायामिष्टापत्तेः । तज्ज्ञानदशायां तु तस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् । न चैवं कृतिसाध्यताज्ञानस्यावश्यकत्वमिति वाच्यम् । कृत्यसाध्यताज्ञानाभावे कृतिसाध्यत्वज्ञानाभावेऽपीष्टसाधनताज्ञानमात्रेण प्रवृत्त्या व्यभिचारेण तस्यानावश्यकत्वात् । न च साक्षादविरोधिनो ज्ञानस्य जनकीभूतज्ञानविघटकत्वेनैव प्रतिबन्धकतया कृत्यसाध्यत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य हेतुत्वमनिवार्यमिति वाच्यम् । फलेच्छाया अभावे फलं दैवादन्यकृतितो वा भवत्वितीच्छायां वा कृतिसाध्यत्वविशिष्टेष्टसाधनताज्ञाने सत्यपि कृत्या फलं साधयिष्यामीति कृतिसाध्यत्वप्रकारकफलेच्छाया अभावेन प्रवृत्त्यभावेन तादृशेच्छाया आवश्यकत्वात्प्रवृत्तिजनकीभूतफलेच्छाविघटकत्वेन वाऽत्यन्तान्योन्याभावगर्भव्याप्तिज्ञानेऽन्योन्यात्यन्ताभावगर्भव्यभिचारज्ञानस्यैव मणिमन्त्रादिवत्स्वरूपेण वा प्रतिबन्धकत्वोपपत्त्या जनकीभूतज्ञानविघटकत्वनियमाभावेन कृतिसाध्यत्वज्ञानहेतुतानापत्तेः । अन्यथा बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तादृशानिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्यापि प्रवृत्तिहेतुता स्यात् । न चेष्टापत्तिः । तादृशज्ञानाभावेऽपि बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानाभावमात्रेणेष्टसाधनताज्ञानादेव प्रवृत्तेरनुभवसिद्धत्वात् । बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानस्य चोक्तावश्यकफलेच्छाविघटकत्वेन प्रतिबन्धकत्वं तादृशफलेच्छाभावेनैव च विषसंपृक्तभोजनादावप्रवृत्तिश्च । एवञ्च कृतिसाध्यताज्ञानस्याहेतुत्वाद्युक्तमुक्तं कृतिसाध्यत्वविशेषणस्य वैयर्थ्यादीति दिक् ॥ **अन्यथेति** ॥ कार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वं वदताऽप्यतीतकार्ये प्रवृत्तिप्रसङ्गस्येदानीमिति विशेषणविवक्षां विना प्रकारान्तरेण परिहर्तुमशक्यत्वादिति भावः ।

स० — **एतेनेति** ॥ कार्यं न हि क्रियाव्याप्यमित्यादिना कृतिसाध्यत्वस्य कार्यत्वनिराकरणेनेत्यर्थः । तथा च यत्कार्यतारूपं कृत्युद्देश्यत्वं न तत्फलसाधनत्वात् भिन्नं यत्तु भिन्नं कृतिसाध्यत्वं न तत्कार्यत्वमिति तस्य फलसाधनत्वतो भेदकथनम् । व्यधिकरणमिति भावः । यद्यपि यागादिरूपमेकमेव वस्तु कृतिसाध्यं फलसाधनं च । तथापि तन्निष्ठयोः कृतिजन्यत्वफलजनकत्वात्मकयोः कृतिसाध्यत्वफलसाधनत्वयोर्धर्मयोर्भेद एवेति श्लोकार्थः ॥ **नन्विति** ॥ ततश्च नेष्टसाधनत्वं कार्यत्वमिति तयोर्भेद इत्यर्थः । नन्वतीतादौ प्रवृत्तिप्रसङ्गेनेष्टसाधनताज्ञानस्याप्रवर्तकत्वात् कार्यताज्ञानस्य च प्रवर्तकत्वात्

इष्टसाधनतातिरिक्तं कार्यत्वमवश्यमङ्गीकार्यमित्यभिप्रायेण गूढाभिसन्धिः शङ्कते ॥ **ननु कार्यताज्ञानमिति** ॥ कृतिसाध्यतादिरूपकार्यताज्ञानस्यापि प्रवर्तकत्वे अतीतादौ प्रवृत्तिप्रसङ्गेन तत्परिहारायेदानीं कृतिसाध्यताज्ञानस्यैव तथात्वस्य परेणाङ्गीकार्यत्वात्तन्न्यायेनेदानीमिष्टसाधनताज्ञानस्यातीतादावभावेन प्रवृत्त्यभावोपपत्त्या तस्यापि प्रवर्तकत्वान्नेष्टसाधनत्वकार्यत्वयोर्भेद इत्यभिसन्धाय गूढाभिसन्धिरेव परिहरति ॥ **असिद्धेरिति** ॥ इष्टसाधनताज्ञानस्याप्रवर्तकत्वासिद्धेरित्यर्थः । पूर्वपक्षी स्वाशयमुद्घाटयति ॥ **अतीतादाविति** ॥ सिद्धान्त्यपि स्वाशयमुद्घाटयति ॥ **तस्येति** ॥ **अन्यथेति** ॥ नन्वतीतस्येदानीं कृतिसाध्यत्वाभावेन तद्विवक्षयातीते प्रवृत्तिप्रसङ्गनिराकरणेन कृतिसाध्यताज्ञानस्य संभवेऽपि इदानीमिष्टसाधनताज्ञानस्य चन्द्रमण्डलादावपि सत्त्वेन तत्र प्रवृत्तिप्रसङ्गेन इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वमनुपपन्नमिति चेन्न । कृत्यसाध्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेन तदभावे इदानीमिष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वोपपत्तेः ।

प० —**एतेनेति** ॥ कृतिसाध्यत्वस्य निषिद्धेऽपि समत्वादितिकथनेनेत्यर्थः । न कार्यताबुद्धिरिति पदच्छेदः ।

या० — **एतेनेति** ॥ कृतिसाध्यत्वस्य कार्यतारूपत्वनिराकरणेनेत्यर्थः । तथाच कृतिसाध्यत्वस्योक्तरीत्याकार्यतारूपत्वाभावेनात्र तस्य फलसाधनताभेदकथनं प्रकृतानुपयुक्तमिति भावः । यद्यपि यागादिरूपमेकमेव वस्तु कृतिसाध्यं फलसाधनं च । तथाऽपि तन्निष्ठयोः कृतिजन्यत्वफलजनकत्वात्मकयोः कृतिसाध्यत्वफलसाधनत्वयोर्धर्मयोर्भेद एवेति श्लोकार्थः । तस्मिन्सत्यप्यस्यासत्त्वाद्भेद एव तयोरित्याशयेन शङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ यद्यपि न कार्यतेत्येव वक्तव्यम् । तथाऽपि तदुपपादनाय बुद्धिप्रतिषेध इति ज्ञातव्यम् । प्रवर्तकज्ञानविषयत्वतदभावरूपविरुद्धधर्माधिकरणत्वात्तयोर्भेद आवश्यक इत्याशयेन शङ्कते ॥ **ननु कार्यज्ञानमिति** ॥ **असिद्धेरिति** ॥ इष्टसाधनज्ञानस्यापि प्रवर्तकत्वेनोक्तहेतोरसिद्धिरित्यर्थः ।

श्री० — फलसाधनत्वं नाम किमित्याशङ्कायां फलोत्पादे कारणत्वमेवेत्याह ॥ **कारणत्वमिति** ॥ **ते भिद्येते इति** ॥ फलसाधनत्वं कार्यतारूपं कृतिसाध्यत्वं च भिन्नमेवेत्यर्थः ॥ **एतेनेति** ॥ कृतिसाध्यत्वरूपकार्यत्वस्य निषिद्धत्वस्य समत्वतः इत्यनेन निराकरणेनेत्यर्थः । इष्टसाधनत्वं न कार्यतेत्याशङ्कते ॥ **ननु सत्यपीति** ॥ **ननु कार्यज्ञानमिति** ॥ तथाच नेष्टसाधनत्वं कार्यत्वमित्यर्थः । इष्टसाधनत्वं कार्यत्वमित्यर्थः ॥ **असिद्धेरिति** ॥ कार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वासिद्धेरित्यर्थः । इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे बाधकमाशङ्कते ॥ **अतीतादाविति** ॥ अतीतभोजनादावित्यर्थः ॥ **इदानीमिति** ॥

विशेषणं तथाप्यावश्यकमित्याह ॥ **अन्यथेति** ॥ कार्ये भोजने । अयं प्रसङ्गः प्रवृत्तिप्रसङ्गः । तथा चेदानीं कृतिसाध्यत्वं नास्तीति प्रवृत्तिप्रसङ्गः परिहर्तव्यः सोऽस्माकमपि तुल्य इत्यर्थः ॥

च०— कार्यताफलसाधनतयोः सामानाधिकरण्येऽपि कार्यतायाः कृतिसाध्यतारूपत्वात्फलसाधनतायाश्च तदुत्पादककारणतारूपत्वान्न तयोरन्योन्यतादात्म्यमिति प्राभाकरैकदेश्युक्तमपि कृतिसाध्यत्वस्य कार्यतारूपत्वनिराकरणेनैव प्रतिविहितमित्याह ॥ **एतेनेति** ॥ उक्तदिशा कृतिसाध्यतायाः कार्यतानात्मकतया तत्र फलसाधनताभेदप्रतिपादनं मन्दप्रयोजनमिति भावः । परस्परसमानाधिकरणयोस्तयोरन्योन्यं भेद एवेति कारिकार्थोऽवसेयः । कार्यता नेष्टसाधनतारूपा । तत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वादित्याशङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ कार्यताराहित्यस्य सप्रमाणतां ध्वनयितुं बुद्धिपर्यन्तानुधावनम् । कार्यतेष्टसाधनतेऽन्योन्यप्रतियोगिकभेदवत्यौ प्रवृत्तिहेतुभूतज्ञानविषयत्वतदविषयत्वरूपविरुद्धधर्माधिकरणत्वाद्दहनतुहिनवदित्याशङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ **असिद्धेरिति** ॥ इष्टसाधनताज्ञानस्यापि प्रवृत्त्यौपयिकत्वादिति भावः ।

सु०—किञ्च कृतिसाध्यत्वं कृत्युद्देश्यत्वमिष्टसाधनत्वं चेत्येकार्थसमवायिनस्त्रयो धर्माः । तत्र कृतिसाध्यतावच्छिन्नं कृत्युद्देश्यत्वं कार्यत्वम्; तदवगमस्त्विष्टसाधनतावगमनिबन्धन इति परस्य मतम् । यथाऽऽह 'किन्तु स्वयं क्लेशरूपं कर्म यत्कार्यतां व्रजेत् । फलसाधनता तत्र कारणं तेन कार्यते'ति । तथा चेष्टसाधनताज्ञानात्प्रवृत्ताविव कार्यताऽवगमेऽपि कथं नातीतादावतिप्रसङ्गः ।

वा०— एवमिष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेऽतिप्रसङ्गस्य कार्यज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेऽप्यतिप्रसङ्गस्तुल्य इति प्रतिबन्ध्येदानीमिति विशेषणस्यावश्यकतोपपादनेन परिहार उक्तः । अधुनेष्टसाधनताज्ञानस्य कार्यताज्ञानप्रयोजकत्वं वदता त्वयाऽप्यतीतादौ कार्यताज्ञानप्रसङ्गपरिहारायेदानीमितीष्टसाधनताज्ञानस्यावश्यविवक्षणीयतया तुल्यन्यायतया तज्ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेऽप्यतिप्रसङ्गपरिहारः सुशक इति प्रकारान्तरेण प्रतिबन्ध्या तदावश्यकतामाह ॥ **किं चेति** ॥ **यथाऽऽहेति** ॥ फलसाधनता नामेत्यादिना फलसाधनताकार्यतयोर्भेद उक्तः । तत्र फलसाधनताकार्यतयोर्भेदे फलसाधनेष्वेव कथं कार्यतामतिनियम इत्याशयेन शङ्कते ॥ **किन्त्विति** ॥ तयोर्भेदेऽपि फलसाधनेष्वेव कार्यतामतिनियम उपपद्यते यतो यत्कर्म कार्यतां व्रजेत्तत्स्वयं क्लेशरूपमेव । न हि दुःखाकरस्य कार्यतोपपद्यतेऽतः फलसाधनताकार्यतायां

ज्ञप्तिकारणमित्याश्रीयतेऽतो नियमोपपत्तिः । तदेव विवृणोति ॥ **तेनेति** ॥ अथवा फलसाधनता कथं तत्र कारणं प्रवृत्तिकारणत्वेन केषाञ्चित्तदभ्युपगमादित्यतस्तेनेति । तेन कार्यताऽस्य भवति न प्रवृत्तिरिति शालिकानाथ इष्टसाधनताज्ञानस्य कार्यताज्ञानहेतुतामाहेत्यर्थः ।

स०— यत्रेष्टसाधनत्वेन प्रवृत्तिप्रसङ्ग आपादितो भवता । तत्रेष्टसाधनं भवन्मतेन कार्यत्वाविनाभूतमिति प्रवृत्तिप्रसङ्गः तदवस्थ इत्याशयेनाह ॥ **किं चेति** ॥ **यथाहेति** ॥ कर्मणां क्लेशरूपत्वात् । फलसाधनत्वाभावे कार्यतानुपपत्तेः । कार्यत्वनिष्पादनार्थं फलसाधनाज्ञापकत्वेनाश्रीयते । न च ज्ञाप्यज्ञापकयोरभेद इत्यर्थः ॥ **तेन कार्यतेति** ॥ अनुमेयेति शेषः ॥ **तथा चेति** ॥ इष्टसाधनत्वज्ञाप्यं कार्यत्वं इष्टसाधनेऽतीतादौ स्यादेवेति भावः ।

प०— परमुखेनैवातीतादावप्रसङ्गादि वाचयति ॥ **किञ्चेत्यादिना** ॥ **परस्येति** ॥ प्राभाकरस्येत्यर्थः ॥

या०— ते भिद्येते परस्परमिति पूर्वश्लोके कृतिसाध्यत्वस्यैव कार्यतारूपत्वोक्तौ कथं तर्हि यागादेः क्लेशरूपस्य कृतिसाध्यत्वं ज्ञातव्यमित्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ **किं त्विति** ॥ उत्तरमाह ॥ **फलसाधनतेति** ॥ तत्र कृतिसाध्यताज्ञाने । एतदेव विवृणोति ॥ **तेन कार्यतेति** ॥ ज्ञातव्येति शेषः । यद्वा यतः फलसाधनता तत्र कारणं प्रयोजकमतस्तेन प्रयोज्यभूता कार्यतानुमेयेत्यर्थः ।

श्री०— **तेन कार्यतेति** ॥ इष्टसाधनत्वेनोक्तरूपा कार्यतानुमेयेति शेषः ॥ **प्रवृत्ताविवेति** ॥ इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वाङ्गीकारे यथाऽतीतादौ प्रवृत्तिप्रसङ्गरूपोऽतिप्रसङ्गः समायाति, एवं तेन कार्यतानुमेयेति पक्षेऽप्यतीतभोजनादावपीष्टसाधनतासद्भावेन कार्यतानुमानापत्तिरित्यर्थः ।

च०— इदानींतनकृतिसाध्यताज्ञानस्य यथा त्वया प्रवर्तकतावश्योपेया; तद्वदिदानींतनेष्टसाधनताज्ञानस्य सा ममापि सुवचेति समाधाय संप्रति ज्ञाप्यज्ञापकभावमुपगच्छतेदानीमिति यथा विशेषणं पूर्यते तद्वन्मयापि तत्पूरणं सुकरमित्याशयेनाह ॥ **किं चेत्यादि** ॥

सु०— न तत्रेष्टसाधनतामात्रं गमकं किन्तु कृतिसाध्यतावच्छिन्नम् ; गम्यं तु कृत्युद्देश्यत्वमात्रमिति चेत् । तथाऽपि भूताद्यतिप्रसङ्गानिवारणात् । न हि भूतादिकं न कृति-

साध्यम् । तथा सति कथं तत्ततो जातम् ॥ तथाऽपि नेदानीं कृतिसाध्यमिति चेत् । इष्टसाधनत्वमपि तथेति व्यर्थं विशेषणम् ॥ गम्यगमकयोः कथं न भेद इति चेन्न । तद्भावस्यैवानभ्युपगमात् ॥ ननु तथा सति लोकविरोधः स्यात् । तथा हि । लौकिका हीदं मे कार्यमित्युक्त्वा कुत इति पृष्टा इष्टसाधनत्वादिति हेतुमाचक्षत इति चेन्न । द्विविधं खलु कार्यमिष्टमिष्टसाधनं च । तत्रेष्टसाधनत्वादिति विवक्षितकार्यव्याख्यानं लौकिकानाम् ॥

किञ्च प्रथममिष्टसाधनताज्ञानं ततश्चेच्छा ततः प्रयत्नस्ततः परिस्पन्द इत्यात्मन्येवैकार्थविषया धर्मा जायन्ते । न त्वर्थे कश्चिदतिशयोऽनुभूयते । योऽभिमतसाधनतयाऽनुमीयत इति ॥

व्या० — इदानीमित्यविवक्षायामपि प्रकारान्तरेणातिप्रसङ्गपरिहारसंभवान्न प्रतिबन्दीग्रहणं युक्तमित्याशङ्कते ॥ **न तत्रेति** ॥ प्रकारान्तरासंभवमाह ॥ **तथाऽपीति** ॥ कृतिसाध्यत्वरूपविशेषणं विवक्षित्वाऽपीदानीमिति विवक्षाया आवश्यकत्वे इष्टसाधनत्व एव तद्विवक्षयाऽतिप्रसङ्गपरिहारसंभवे कृतिसाध्यत्वविशेषणं गमके व्यर्थमित्याह ॥ **इष्टेति** ॥ ननु माऽस्तु कृतिसाध्यत्वमिति विशेषणमिदानीमिष्टसाधनत्वमेवास्तु कार्यतागमकम् । तथाऽपि गम्यगमकभावादेव भेदसिद्धेरिष्टसाधनतैव कार्यतेत्युक्तहानिरेवेत्याशयेन शङ्कते ॥ **गम्येति** ॥ कार्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्गम्यगमकभावं वदता त्वयाऽपीष्टसाधनत्वे इदानीमिति विशेषणं विवक्षणीयमिति प्रवर्तकत्वेऽपि तद्विवक्षया नातिप्रसङ्ग इत्यत्रैव तात्पर्यं न तु तयोर्गम्यगमकभावेऽपीत्याशयेनाह ॥ **तद्भावस्येति** ॥

एवं गम्यगमकाभावानभ्युपगमे बाधकमुद्धृतम् । अधुनेष्टसाधनताज्ञानेच्छाप्रयत्नपरिस्पन्दानामेकार्थविषयाणां क्रमिकाणामात्मन्येव जायमानतया तत्तद्विषयत्वस्य तत्तत्सामग्रीजन्यस्य तत्सिद्धिनिबन्धनसिद्धिकस्येष्टसाधनतासाध्यविषयनिष्ठातिशयरूपत्वाभावाद्विषयनिष्ठस्य कृतिसाध्यत्वस्य च कार्यतागमककोटौ त्वया निवेशस्याभ्युपगमादिष्टसाधनतागम्यत्वासंभवाच्च कृत्युद्देश्यत्वस्य चेष्टयागादिनिष्ठस्येष्टसाधनत्वातिरिक्तस्याभावेन त्वदभिमतकालत्रयानवमृष्टकार्यस्य चासत्कल्पनाया वक्ष्यमाणत्वाच्च गम्यस्यैवाभावादेकयोर्गम्यगमकभाव इति तदभ्युपगमे बाधकमाह ॥ **किञ्चेति** ॥

ननु कृतिसाध्यत्वे सति कृत्युद्देश्यत्वस्य इष्टसाधनत्वं गमकमिति न ब्रूमः । येनातीतादौ गमकवति गम्यत्वापत्तेरतिप्रसङ्गः स्यात् । किन्तु कृत्युद्देश्यत्वमात्रस्य कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वं गमकम् । तथा चातीतादौ कृतिसाध्यत्वाभावात् विशिष्टज्ञापकाभावात् गम्यं कृत्युद्देश्यत्वमपि नास्तीति शङ्कते ॥